

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર

પુસ્તક : ૬ :

લેડી વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

ના

ગ્રંથ પરિચય સાથે

સને ૧૯૩૫

તૈયાર કરનાર,
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;
આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપિયા

સ્વ. શ્રી હીરાચંદ કનુભાઈ ઝવેરીના

સંવત ૧૯૯૧
આવૃત્તિ ૧ લી

ઇ. સ. ૧૯૩૫
અંત ૧૫૦૦

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

16405

પ્રકાશક :

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી,
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, ખી. એ;
આસિ. સેક્રેટરી-અમદાવાદ.

અંતરિયમ.

‘અંતરિયમ અને અંતરિક્ષ’નું છઠું પુસ્તક વાચક વર્ગ સમક્ષ મૂકતાં આનંદ થાય છે. આ યોજના જનતામાં પ્રિય થઈ પડી છે એ નિઃસંશય છે. ગુજરાત વર્તમાનકલ્પ સંસ્થાના વાર્ષિક વિવિધ પ્રકાશનોમાં આ પુસ્તક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે એમ સર્વત્ર સ્વીકારાય છે.

પ્રસ્તુત અંતરિયમમાં અંતરિક્ષની માહિતીમાં વિશેષ આકર્ષક વિદેહ લેખકોનાં ચરિત્રો છે. અંતરિક્ષની માહિતી પ્રતિ વર્ષ જેવી જ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે જરૂરી સાધન પુરનાર સામગ્રીરૂપે છે. માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખોની યાદી પણ એક ઉપયોગી અંગ છે એ જણાશે. પ્રકીર્ણ લેખોમાં દિ. બા. કેશવલાલ કુવના વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખો આ પુસ્તકમાં કાયમી સ્થાન પામશે એ હર્ષનો વિષય છે એ સંપાદન કરવા માટે પ્રયોજકને ધન્યવાદ ધટે છે.

ગુજરાતનાં જૂનાં ખત પત્રો સંબંધી માહિતી અને તેના કેટલાક નમુના ભાષાશાસ્ત્રીઓને માટે શોધખોળનું સાધન પૂરું પાડવા કામ લાગે તેવા છે અને સામાન્ય વાંચનારને પણ તેમાંથી અનેક વસ્તુઓ જાણવાની મળે તેમ છે. આ વિભાગ શ્રી. સંતોષરા જેવા એ કામના પૂર્ણ અનુભવીને હાથે રચાયે છે, જેથી આ પુસ્તકનું મૂલ્ય વધ્યું છે.

કવિ સુન્દરમ તરફથી ૧૯૩૪ની કાવ્ય કૃતિઓમાંથી પસંદગી કરી જે વાનગીઓ આપી છે તે ગુજરાતી કવિતા સમૃદ્ધિનો સારો ખ્યાલ આપે તેમ છે. વિશેષમાં ગુજરાતી કવિતાનું વલણ, કવિઓનો અમુક વિષયો તરફનો ઝોક, ગુર્જર પ્રશ્નનું માનસ રજૂ કરતું વિવેચન, વિચારપૂર્વક અને શ્રમ લઈ લખેલું છે એ જોઈ શકાશે.

‘વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય’ નો રા. હીરાલાલ પારેખનો લેખ સાહિત્ય સમાલોચનાના સાચા વિવેચકના દૃષ્ટિબિન્દુથી લખાયેલો હોઈ આદરને પાત્ર થશે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ફાલ વર્ષોવર્ષ વધતો જાય છે અને તેનાં અનેક અંગો વિકાસ પામતાં જાય છે એ ઉપલક્ષ્ય જોનારને પણ જણાઈ આવે તેમ છે. છતાં અમુક અંગો હજી જોઈએ તેવાં વિકાસ પામ્યાં નથી-તેવા શક્તિશાળી લેખકો ગુજરાતમાં બહુ જુજ સંખ્યામાં છે, એ સત્ય પણ તરી આવે છે. ગુજરાતી ભાષાના વાંચનાર અને લખનારની સંખ્યા

દર વર્ષે વધતી જાય છે એ ખીના સંતોષપ્રદ છે. ગુર્જર સાહિત્ય હિન્દની અન્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓના સાહિત્યની બરોબરી કરી શકે એ કક્ષાએ પહોંચી ગયું છે એમ કહેવામાં વધારે પડતું કથન નથી. કદાપિ કોઇને તેમ લાગે તો બહુ અલ્પ સમયમાં ત્યાં પહોંચી જશે એ નિઃશંક છે.

ગુર્જર ભાષાના નાના મોટા સર્વ લેખકોને યથાશક્તિ માતૃભાષાની સેવા કરવા ખાતે અભિનંદન ઘટે છે. જે ક્ષેત્રો વગર ખેડાએલાં પડ્યાં છે તેમાં પ્રવેશ કરી સ્વભાષાનું ગૌરવ વધારવા, તેને વિશેષ પ્રાણવાન બનાવવા શક્તિશાળી સાહિત્ય સર્જકો પોતાનો સમય અને શક્તિ અર્પણ કરશે એવી શુભાશાથી આ પરિચય સમાપ્ત કરું છું.

અમદાવાદ, તા. ૧૪-૧-૩૫ }

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

અંથ અને અંથકારનું આ છઠ્ઠું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેની ઉપ-યોગિતા વિષે એ ગત નથી; પણ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી સારૂ તે સ્થાયી રેફરન્સનું પુસ્તક થઈ પડે તે માટે હલ્લુ તેમાં ઘણા સુધારા વધારાનો અવકાશ રહે છે; અને તે પદ, લેખકગ્રંથોનો પુરતો સહકાર મળે જ, તે પ્રાપ્ત કરી શકે.

આ વર્ષે ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક જુના ખતો, દસ્તાવેજો વગેરે આપ્યા છે, તે આપણી ભાષાનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવામાં ઉપયોગી જણાશે. તેનું સંપાદન ભાષાશ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેભરાએ કાળજીપૂર્વક કરી આપ્યું છે, તે બદલ અમે તેમનો ખાસ ઉપકાર માનીએ છીએ.

વર્ષનાં ઉત્તમ કાવ્યોની પસંદગી જુદા જુદા હસ્તે પ્રતિ વર્ષ કરાવવા આપણા એક પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરગ્રંથોએ સૂચના કરી હતી, જેથી હર વખતે તેની સુદૃઢીમાં નવું દષ્ટિગિદ્ધ મળતું રહે. તે પરથી આપણા જાણીતા યુવક કવિ શ્રીયુત સુન્દરમને સન ૧૯૩૪નાં ઉત્તમ કાવ્યો પસંદ કરી આપવાની અમે વિનંતિ કરી હતી, જે તેમણે ખુશીથી સ્વીકારી હતી.

શ્રીયુત બચુભાઈ રાવત આ વખતે કેટલીક અનિવાર્ય અડચણોને લઈને, લેખ લખી શક્યા નથી, એ ઉણપ, અંથકારોના વાચકને, અમારી પેઠે, જરૂર પુરવઠો; જે કે પ્રસ્તુત પુસ્તકના સંપાદન કાર્યમાં તેમનો સહકાર ચાલુ મળતો રહેલો છે.

પ્રકીર્ણ વિભાગમાં દી. બા. કેશવલાલભાઈના એ નિબંધો, જે માટે વારંવાર માગણી થતી હતી, તે કરી છાપ્યા છે. તેમાં ઘટતા ફેરફાર અને સુધારા, આંખે વાંચવાની મુશ્કેલી હોવા છતાં, કરી આપ્યા છે, તેને અમે એમની કૃપા જ લેખીએ છીએ.

અંથકાર ચિત્રાવળી-પ્રથમ શતક-ચાલુ વર્ષમાં આપવાનો અમે નિર્ધાર કર્યો હતો પણ કેટલાક અંથકારોની છબી મેળવવામાં બહુ વિલંબ થવાથી અને બીજી કેટલીક નહિ મળવાથી, તે યોજના આવતા વર્ષ પર મૂલતવી રાખવી પડી છે.

સન ૧૯૩૬માં તે પ્રકાશન બહાર પડી શકશે એમ અમે માનીએ છીએ.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના સંપાદન કાર્યમાં જે બંધુઓએ સહાયતા આપેલી છે તે સર્વનો, અમે અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ.

વિશેષ કરીને લેડી વિદ્યાબહેન એ કાર્યમાં અંગત રસ લઈને જે પ્રોત્સાહન આપે છે, તેનું મૂલ્ય અમારે મન બહુ મ્હોટું છે.

તા. ૭-૧૦-૧૯૩૫.
અમદાવાદ.

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
સંપાદક

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
(૧) વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય	
(૨) સન ૧૯૩૪ ના પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી	૧ થી ૧૭
(૩) સન ૧૯૩૪માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્વના લેખોની સૂચી	૧૮ થી ૩૩
(૪) ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં ઉપયોગી પુસ્તકો અને લેખોની યાદી	૩૪ થી ૩૯
(૫) ગુજરાતનાં જૂનાં ખતપત્રો અને દસ્તાવેજો સંપાદક ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	૪૦ થી ૬૩ ૬૫ થી ૮૨
(૬) ગ્રંથકાર અરિત્રાવળી [વિદ્યમાન]	
(૧) જ્યંતિલાલ નરોત્તમભાઈ	૬૫
(૨) હુંગરસિંહ ધરમસિંહ સંપટ	૬૬
(૩) નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહિત	૬૮
(૪) નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહ	૬૯
(૫) પોચાળ નસરવાનજી પાલીશવાળા	૭૦
(૬) પોપટલાલ જેઠાંદ અંબાણી	૭૧
(૭) પ્રસન્નવદન છખીલારામ દીક્ષિત	૭૨
(૮) મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	૭૪
(૯) મણિલાલ જલદવાય ત્રિવેદી	૭૫
(૧૦) મણિભાઈ હરિભાઈ દેસાઈ	૭૭
(૧૧) મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	૭૮
(૧૨) રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	૭૯
(૧૩) ડૉ. લતીફ હામીદી	૮૦
(૧૪) હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા	૮૧
[વિદેહી]	
(૧) જહાંગીરશાહ અરદેશર તાલ્યારખાન	૮૫
(૨) નવલરામ લક્ષ્મીરામ	૮૭
(૩) કવિ નાગેશ્વર	૧૦૧

(૪) શ્રી મન્નસિંહાચાર્યજી	૧૦૪
(૫) ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ	૧૦૮
(૬) મગનલાલ લીલાધર દ્વીવેદી	૧૧૩
(૭) રણુજીતરામ વાવાભાઇ મહેતા	૧૧૭
(૮) વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૧૩૧
(૯) હરગોવિંદદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખ	૧૪૩
(૬) ૧૯૩૪ની કવિતા સંપાદક શ્રી. “સુન્દરમ્”	૧૪૭
(૭) પ્રકીર્ણ લેખો	૧૮૩
કવિ દયારામ વિષે નાટકની પ્રાચીનતાનું દિગ્દર્શન	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય

“ Modern Gujarati Literature shows great richness and variety. Irresponsible flights of the romantic have been brought under control. Human nature and experience, in true proportions, now attracts authors. Dramatic presentation of life is no longer an unknown art; humour is coming into its own. The novel, the short story, and the drama have attained distinctive form; literary art has acquired greater freedom, a more skilful technique, a higher creativeness.*

(I. J. S. Taraporevala)

ચાલુ વર્ષમાં, અને તે થોડા થોડા સમયને અંતરે, વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આલેખતાં અને ચર્ચતાં, બે પુસ્તકો પણ તે અંગ્રેજીમાં, આપણા બે માનનીય અને અગ્રેસર સાહિત્યકારોએ લખેલાં પ્રાપ્ત થયાં છે; અને હમણાં જ્યારે સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં નવું મંથન થઈ રહ્યું છે, તેના આદર્શ, પ્રકાર અને ધોરણો વિષે ઉદાપોહ ચાલુ છે, અને તેની જરૂરિયાતો, હેતુઓ અને દોષો પ્રતિ ધ્યાન દોરવામાં આવે છે, એ પરિસ્થિતિમાં, વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનો વિષય, તેની મર્યાદાઓ અને મુશ્કેલીઓ, તેનો ભાષિ વિકાસ અને વિસ્તાર, એ દૃષ્ટિએ વિચારાય અને તપાસાય, એ જરૂરનું છે. અને તેમ કરવાનો ખીન્ને આશય શ્રીયુત મુનશીનાં પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. પ્રસ્તુત લેખના આરંભમાં મી. તારાપોરવાળાનું જે કથન ઉતાર્યું છે, તેમાં વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રગતિ માટે સંતોષ દર્શાવેલો છે, જ્યારે એ જ પુસ્તકનો મહાત્મા ગાંધીજીએ આમુખ લખી આપ્યો છે, તેમાં તેઓશ્રીએ લખ્યું છે, કે,

‘ ગુજરાતી પ્રજાની ગરીબાઈની પેઠે ગુજરાતી સાહિત્ય પણ કંગાલ છે. કોઈ ભાષા ખરી રીતે નિઃસત્ત્વ હોતી નથી; પણ એ કથનને મર્યાદિત

* Gujarat and its Literature, by Mr. K. M. Munshi, p. 324

કરી તેઓ જણાવે છે કે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા પછીથી આપણા વિચારને વ્યક્ત કરવાનો આપણને પ્રસંગ જ મળ્યો નથી. હિન્દના અન્ય પ્રાંતોની પેઠે ગુજરાત પણ ચિંતનપ્રસ્ત અન્યું છે; અને તેની ભાષાનું સ્વરૂપ ઘડાય છે.*

આ દેખીતા વિરોધભાસમાં તથ્ય શું છે અથવા તો તે ભુલજ દષ્ટિ કાણે જોવાથી, આ પરિણામ આવ્યું છે કે કેમ, એ પ્રશ્ન પણ પ્રસ્તુત વિષયની પસંદગી કરવામાં કારણભૂત છે.

વળી પ્રસ્તુત વિષયને ચર્ચાતું એક વ્યાખ્યાન “વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય—તેના વલણો,” ગયે વર્ષે આપણા નામાંકિત અને લોકપ્રિય લેખક શ્રીયુત રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ, શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડના ૭૨ મા જન્મોત્સવના સમાહના અંગે, વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતાનાં આશ્રય હેઠળ, આપ્યું હતું. આખા વિષયની સમગ્ર રીતે સમાલોચના કરવા, તેનો, પ્રસ્તુત લેખમાં સમાવેશ કરીશું.

ઉપર જે એ પુસ્તકોનો નિર્દેશ કર્યો છે, તેમાંનું પહેલું પુસ્તક The Present State of Gujarati Literature—વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ—દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ મુંબઈ યુનિવર્સિટી હસ્તકના વસનજી માધવજી દક્કર ટ્રસ્ટકેડના અંગે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, તેનો એકત્ર સંગ્રહ છે. એ જ વિદ્વાને આપણને ગુજરાતી સાહિત્યનો પદ્ધતિસર ઇતિહાસ—પ્રાચીન અને અર્વાચીન—ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો અને વધુ સ્તંભો,—એ નામથી અગાઉ આપેલો છે; અને આ નવા પુસ્તકમાં તેનો સારભાગ, મુખ્યત્વે,—થોડા ઘણા ફેરફાર અને ઉમેરા સહિત—આપેલો છે, એમ કહેવામાં અમે એ વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાને અન્યાય કરતા નથી.

બીજું પુસ્તક Gujarat and its Literature—ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય—આપણા સુપ્રસિદ્ધ લેખક અને બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી, જેમની

* The unquestionable poverty of Gujarati is a token of the poverty of the people. But no language is really poor. We have hardly had time to speak, since we have begun to act. Gujarat like the rest of India is brooding. The language is shaping its self.

(p. vi)

દેશસેવા જાણીતી છે; અને તે માટેનો ભોગ પણ અપ્રતિમ છે, તે શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ લખેલું છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો સુસંગત અને વિશ્વસનીય ઇતિહાસ લખવા લખાવવાના મનોરથો તેઓ ઘણાં વર્ષોથી સેવતા હતા અને સન ૧૯૩૦ ની રાષ્ટ્રીય ચળવળના અંગે જેલમાં જવાનું સાંપડતા, એ દરજ્જાત નિરૂત્તિના સમયમાં, સદરહુ અંથ તેમણે લખી કાઢ્યો હતો.

અત્યારની પરિસ્થિતિમાં, કહેવાની જરૂર નથી, કે આ ત્રણે લેખકોએ રજુ કરેલા મુદ્દા, વિચાર અને અભિપ્રાય, મહત્વના તેમ મનનીય માલુમ પડશે.

કાળાનુક્રમાનુસાર આપણે પ્રથમ શ્રીયુત રમણલાલનું વ્યાખ્યાન વિચારીશું. તે વ્યાખ્યાનની શરૂઆત એમણે બહુ સરસ રીતે કરેલી છે. સૃષ્ટિનો ઉપક્રમ કેવી રીતે થયો તે સમજાવતાં તેઓ આપણને ખગોળવિદ્યાના પ્રદેશમાં લઈ જઈને, બતાવે છે, કે—

“સૃષ્ટિની વિશાળતા જોતાં આવા એકાદ સૂર્યનો કશો હિસાબ નથી. આપણો સૂર્ય હોલવાઈ જાય તોય નબોમંડળમાં ચમકતા તારાઓ તો આમ ને આમ ચળકતા જ રહે. આવા એક તેજતણુખા સૂર્યમાંથી ઉઠેલા પક્વ અને ઘટ્ટ સ્ફુલિંગોમાંથી આપણા ગ્રહો ઘડાયા. એ ગ્રહોમાંનો એક ગ્રહ પૃથ્વી. પૃથ્વીનાં દ્રવ્યોમાંથી કોઈ ગૂઢ યોજના વડે વિકાસ પામતી સજીવ સૃષ્ટિનો એક અલ્પ ભાગ તે મનુષ્ય.

આ અતિ અલ્પ મનુષ્યનો વિરાટ અક્ષાંડ-cosmosમાં શો હિસાબ? તેનું શું સ્થાન? પૃથ્વીને રેતીના એક કણનો હિસાબ હોય તેના કરતાં ઓછો હિસાબ, આ ભૌતિક સૃષ્ટિ સમગ્રને મનુષ્યનો છે.”x

તેમ છતાં આશ્ચર્યકારક એ છે કે એ અલ્પ મનુષ્ય-કાળા માથાનો માનવી, જે ઈશ્વરનો એક દૈવી અંશ મનાય છે, તે પૃથ્વીને જ શું પણ સમસ્ત અક્ષાંડને સમજવા અને હસ્તગત કરવા મથે છે અને એ સતત પ્રયત્નોના પરિણામે સૃષ્ટિના અનેક ગૂઢ નિયમો જાણવામાં આવેલા છે, તેની સાખ આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધો પૂરશે; અને તેથી એ વિદ્વાન લેખક પ્રશ્ન કરે છે,

“(મનુષ્ય) દેહમાં પૃથ્વીનાં ભૌતિક તત્ત્વો છે. પૃથ્વીના ઘટે એવો પરમાણુ સમૂહ છે. માનવચૈતન્ય એ દેહની મર્યાદાઓ માનતી કોઈ અકલ્પ્ય,

x “વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય-તેનાં વલણો,” પૃ. ૨.

અકુશ્ચ ચૈતન્યની ચિત્તગારી તો ઉડી આવી નહિ હોય ” ? અને આપણો હરિહર કવિ પણ પ્રભુ પાસે એવી એક ચિત્તગારીની જ માગણી કરે છે; અને મનુષ્યની એ અગાધ શક્તિ વિશે ખોલતાં, તાજેતરમાં બ્રિટિશ એસોસિએશનના પ્રમુખે કહ્યું હતું, કે,—

“Of all the wonders of the Universe of which we have present knowledge, from the electron to the atom, from the virus and bacillus, to the oak and the elephant, from the tiniest meteor to the most magnificent nebula, surely there is nothing to surpass the brain of man.” *

ખરે, મનુષ્ય, કુદરતનું એક અજ્ઞાન અને અલૌકિક પુતળું છે; તેનું સર્જન પણ કુદરતની પેઠે ક્રાંતિક અને ક્રાંતિમય, પ્રસંગોપાત નિવડે છે; અને પેલી જાણીતી ઉક્તિ અનુસાર જ્યાં રવિનું કિરણ પહોંચી શકતું નથી, ત્યાં કવિ કે સર્જકનો વિચાર કે કલ્પના પ્રવેશ કરે છે. મનુષ્ય એ સર્જન કરે છે, તે વિધિવિધ પ્રકારનું હોય છે; અને તેના બે મહોટા ભાગ પાંડી શકાય—એક સાહિત્ય અને બીજો કળા વિભાગ. સાહિત્યમાં નાટક, નવલકથા અને કવિતાનો, સામાન્ય રીતે, સમાવેશ થાય છે; અને કળા—લલિતકળામાં—સંગીત, શિલ્પ અને ચિત્રકળા આવી જાય છે. જેટલે અંશે તે કુદરતની પ્રતિકૃતિ કરે, તેનું સૌન્દર્ય જમાવે, તેની ભવ્યતા અને દિવ્યતાનું દર્શન કરાવે, તેટલે અંશે તેની કિંમત અંકાય છે; અને તેની સફળતાની કસોટી કદાચ છે. તેમાં આપણને સર્જકના સંસ્કાર, શિક્ષણ, નિરીક્ષણ, ચિંતન અને અધ્યયન અનુભવાય છે તેમ કુદરતના સાનિધ્યમાં રહીને, તેનું આરાધન કરીને, જે સામર્થ્ય અને પ્રેરણા તે પામે છે, તે સઘળું દષ્ટિગોચર થાય છે; અને વિશેષમાં તે કૃતિ જેમ નિયમબદ્ધ અને પ્રમાણસર, વ્યવસ્થિત અને કળાયુક્ત, શુદ્ધ અને ચોક્કસ તેમ તેની મહત્તા, સુંદરતા અને સરસતાનું ધોરણ ચઢઉત્તર હોય છે.

પણ એ કૃતિની પાછળ, જેમ કુદરતમાં કોઈ ગૂઢ આશય છૂપો રહેલો હોય છે, એવો કોઈ સંકેત નજરે પડવો જોઈએ. એકલી સુંદર કળા, કશી ભાવના કે પ્રેરણા વિનાની, વધ્યા સ્ત્રી જેવી અમે સમજીએ છીએ. સ્ત્રી જીવનનું

સાર્થક્ય જેમ માતૃત્વમાં સમાએલું છે તેમ સાહિત્યકૃતિ કે કળાકૃતિની સફળતા અને સચોટતા, તે જે સંદેશો કે ભાવના આપી શકે તેના સામર્થ્યમાં રહેલી છે. તે માટે લિન્ન લિન્ન ધોરણો અને નિયમો યોગ્યલા છે. તે સધળું જ્ઞાન અગત્યનું છે અને તેના નિયમોનું પાલન આવશ્યક છે; પણ આખરે તે પાછળ રહેલું રહસ્ય કે અર્થ મહત્વનાં છે, એ મુદ્દો વિસરાવો જોઈતો નથી. મધમાખીઓ એક મુંદર મધપુડો રચે, વૈજ્ઞાનિકો એ રચનામાં કુશળતા નિહાળી, તેની ઉત્તમ કારીગરીની પ્રશંસા કરે; પણ અમારા અભિપ્રાયે તે વસ્તુ ગૌણ છે. જે વસ્તુ મૂલ્યવાન છે, તે એમાં સંચેલું મધ છે; અને આપણે એજ વિચારવાનું છે કે એ પદાર્થ પથ્ય અને પીષ્ટિક છે કે કેમ ?

કવિ દયારામની પેઠે આપણે કહી શકીએ કે ‘એ વસ્તુનો સ્વાદ શું જાણે વૈચારણી’ ?

વસ્તુતઃ મનુષ્ય જે કાંઈ સાહિત્ય કે કળાની કૃતિ સર્જે-ધરે, તે અમારી માન્યતા મુજબ મનુષ્યજીવનના ઘડતરમાં, તેને સુસંસ્કારી અને ઉન્નત કરવામાં, તેને પ્રેરણાબળ અને પ્રોત્સાહન અર્પવામાં, તેને નિર્મળ આનંદ અને નૈસર્ગિક સુખ બક્ષવામાં, મદદગાર થઈ પડે, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યના બંધારણમાં જે એક વૃત્તિ અચેત, ગુપ્ત રહેલી છે, તેને જાગૃત કરી, લિન્ન લિન્ન પ્રકારે ઉત્તેજે, તેના ચિત્તની સ્વસ્થતા અને શાન્તિ મેળવવામાં સાધનભૂત થઈ પડે અને જગતમાં વ્યાપી રહેલી મહાન નિયામક શક્તિનું ભાન કરાવે, એવા અંશોવાળી કૃતિને ઉત્તમ અને અમર અમે લેખીએ.

અનેક વિદ્વાનોએ ગીતા અને ભાગવત ગ્રંથોમાંના ભાષા અને વ્યાકરણના દોષ બતાવેલા છે પણ તે ગૌણ નિવડેલા છે. તેમાંના ઉપદેશો મનુષ્યજીવનપર જે સજ્જડ છાપ પાડી, હૃદી અસર કરેલી છે, તેની તુલના થઈ શકે એમ નથી. આપણા પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં રામાયણ અને મહાભારતે મ્હોટો હિસ્સો આપેલો છે; અને સેંકડોનાં જીવનોનો ઉત્કર્ષ કરેલો છે, એની કોઈ ના પાડી શકશે નહિ. સાચું સાહિત્ય તે જ, જે ચિરસ્થાયી છાપ પાડે; અને એવી જ કૃતિઓ કીર્તિ પામે છે અને શિષ્ટ સાહિત્યમાં વળી તેની ગણના થાય છે. તે કૃતિઓમાં જીવનની સમીક્ષા કરેલી હોય કે સમકાલીન સમાજજીવનનું તેમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય તે બરાબર અને ઉપકારક છે; પણ એ વિસરાવું

જોઈએ નહિ કે ધારી અસર ઉત્પન્ન કરવામાં તે સાધન માત્ર છે; અને તે સર્જનનું અંતિમ ધ્યેય, માત્ર ઉલ્લાસમય નહિ પણ ભિન્નગામી હોવું જોઈએ.

સાહિત્ય કૃતિના આદર્શ વિષે આટલું સ્પષ્ટીકરણ કરી, આપણે હવે આગળ વધીશું.

સન ૧૮૫૦ થી અર્વાચીન ગુજરાતનો ઉદય થયો, એવી સામાન્ય માન્યતા છે; અને તે યથાર્થ છે, કેમકે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ અને અભ્યુદય અર્થે તેના આગલા વર્ષો જ અમદાવાદમાં સ્વર્ગવાસી અલેક્ઝાંડર કિન્લોક દ્વારા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થાપી હતી. તે કાળે, પ્રભુ અજ્ઞાન, વહેમી, અણધર, અનિષ્ટ સાંસારિક રીતરિવાજોની ભોગ બનેલી, અંધારામાં સળકતી હતી, તેમને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ આપીને ઉદ્ધારવાની હતી; અને તે કારણે એ આરંભ યુગને સંસારસુધારાનો યુગ, એ રીતે તેની વર્ગણી કરવામાં આવેલી છે, તે ઉચિત છે.

એ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે અરસામાં કંપની સરકારે મુંબાઈ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેનો પરિપાક તે આપણો નવશિક્ષિત વર્ગ; અને તેમની લેખન પ્રવૃત્તિને, તેમાં વિક્રતા પ્રધાનપણે હોઈને, બહુધા સાક્ષરયુગ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે; અને નવી સદી બેસતાં, નવા યુગનો આરંભ થયો તેને કવિ ન્હાનાલાલ યુગનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેનું કારણ મુખ્યત્વે એ કે, આર્ય પ્રભુ તરીકેની અસ્મિતાની લાગણીને વ્યક્ત સ્વરૂપે સ્વ. ગોવર્ધનરામે આપ્યું હતું, તેના એ કવિ સાચા પ્રતિનિધિ છે, અને આપણી આર્યભાવના, વિચાર અને આદર્શના તે રક્ષક અને પ્રચારક છે.

એ નવયુગમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાને યુરોપમાં મહા વિગ્રહ ઉદ્ભવતાં હિન્દની રાજકીય સ્થિતિમાં મોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું; અને એ પરિવર્તન આણુવામાં મહાત્મા ગાંધીએ અગ્ર ભાગ લીધેલો છે; અને એમના લખાણ અને ઉપદેશથી, પ્રભને નવભાવના અને વિચારથી રંગીને, તેમનામાં અજ્ઞાન ચેતન અને અપૂર્વ બળ રેડેલું છે અને દેશની સર્વ પ્રવૃત્તિપર ગાંધી વિચારની છાપ પડેલી છે, તે કારણે એ યુગને ગાંધી યુગનું નામ અપાયું છે.

આ પ્રમાણે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય, ઉપર મુજબ ચાર વિભાગમાં, વહેંચાયેલું છે, એવું સ્પષ્ટ રીતે બતાવીને તેમણે એ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કર્યું હતું.

સન ૧૯૩૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં “વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ” એ વિષય, વસનજી માધવજી દક્કર વ્યાખ્યાન સાફ, પસંદ કરીને દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં; અને તેનો સંગ્રહ, એ બીજું પુસ્તક છે.

સર ચીમનલાલ સેતલવાડ અને શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીના એકત્રિત પ્રયાસથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીને દક્કર વસનજી માધવજી ટ્રસ્ટફંડ મળ્યું હતું; અને તેનો હેતુ સદરહુ ફંડના વ્યાજમાંથી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ પર પ્રતિ વર્ષે એ વિષયના નિષ્ણોત્તેને નિમંત્રી, પાંચ વ્યાખ્યાનો અપાવવાનો તેમ જાપાવવાનો છે.

એ યોજનાનુસાર આજદિન સુધીમાં છ વિદ્વાનોએ, નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે, વ્યાખ્યાનો આપેલાં છે, જેમાંના ચાર ગુજરાતી સાહિત્ય વિષયક છે અને બાકીનાં બે ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં છે.

નં.	વિષયનું નામ.	ભાષણકર્તા.	કયી ભાષા.
૧.	ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય	શ્રીયુત નરસિંહરાવ	ઇંગ્રેજીમાં ભોળાનાથ.
૨.	ગુજરાતના ઇતિહાસનું અધ્યયન. (Studies in the History of Gujarat.)	પ્રો. એમ. એસ. કોમીસરિયટ.	,,
૩.	પદ્મચંદ્રની ઐતિહાસિક આલોચના.	દી. બા. કેશવલાલ હ. કુવ.	ગુજરાતી.
૪.	પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ.	મુનિશ્રી જિનવિજયજી.	ગુજરાતી (અપ્રસિદ્ધ)
૫.	વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ. (The Present state of Gujarati Literature.)	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી.	અંગ્રેજી.
૬.	વીર નર્મદ, ગોવર્ધનરામ અને કલાપી.	પ્રો. બળવંતરાય કે. દાકોર.	ગુજરાતી (અપ્રસિદ્ધ)

આ રીતે આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષે નિયમિત રીતે પ્રતિવર્ષ વિવેચન થતું રહે, એ બહુ ખુશી થવા જેવી વ્યવસ્થા છે અને તે બક્ષિસ આપવા બદલ આપણે તેના સંસ્થાપકનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલ ભાઈએ તેમના પાંચ વ્યાખ્યાનોની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ કરી છે:

૧. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની વ્યાપક સમાલોચના.

૨. વિવેચન સાહિત્ય.

૩. પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધન.

૪. ગુજરાતના ઇતિહાસનું સંશોધન.

૫ પ્રકીર્ણ-પાંચ ધાન્યની ખીચડી, તેમના કલ્પા પ્રમાણે.

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઈએ અગાઉ Further Milestones in Gujarati Literature એ નામના પુસ્તકમાં વિસ્તરપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે એટલે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનો, તેની કાળમર્યાદા લક્ષમાં લઈને, ચાલતી ટ્રેનમાં કુદરતના દસ્યોનું નિરીક્ષણ જેટલી ઝડપે થઈ શકે તેટલી વ્યાપક દષ્ટિએ વિહંગાવલોકન કર્યું છે. પહેલા વ્યાખ્યાનમાં છેલ્લા આઠ સૈકાનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૪૭ પેરામાં અને ૪૭ પાનામાં, સમાવ્યો છે. એથી વધુ વિસ્તાર એક વ્યાખ્યાનમાં ન જ સંભવી શકે! પણ જેમને એ વિષયનો પરિચય કરવાનો છે તેમના માટે એ ખરેખર માર્ગદર્શક છે; અને એ દષ્ટિએ તે લખાયાં છે, જે લેખકની પ્રસ્તાવના પરથી માલુમ પડે છે:—

“ They were meant to acquaint those who were not in direct touch with the literature of one of the most important vernaculars of India with its capacity for expansion and progress. ”

ખીજી રીતે પણ એ વ્યાખ્યાનો કિંમતી છે; તેમાં વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાએ ગુજરાતી ભાષા પર જે ભૌગોલિક અસર થવા પામી છે, તે નોંધી છે; એટલુંજ નહિ પણ જુદી જુદી સંસ્કૃતિ અને ધર્મની પ્રજાઓએ તેના ઘડતરમાં હિસ્સો આપેલો છે, જેમકે પારસી, મુસ્લિમ, જૈન, ખ્રિસ્ત વગેરે, તેનો ઉલ્લેખ સુદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી પ્રજામાં એકજ

કોમ કે જાતિનો સમાવેશ થતો નથી; પણ તે સમૂહ પરચરંગી છે, એમ કહી શકાય. તેની અસર પણ લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારની નિવડે; તેમજ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે ગુજરાતી પ્રજા વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ પડતી તેમ સાહસિક છે, વ્યવહારકુશળ તેમ ઝીણી નજરવાળી છે અને દુનિયાના સર્વ ભાગોમાં ગુજરાતી ભાષા બોલતો કોઈને કોઈ ગુજરાતી મળી આવશે, એટલે કવિ ખખરદારના શબ્દોમાં આપણે કહીશું કે “જ્યાં જ્યાં વસે ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં અમારી ગુજરાત.”

છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં આપણા પ્રજાજીવનમાંથી લવાઈ અને રામલીલાની પેઠે અક્ષેપ થતા કલગી અને તોરાવાળાઓના ખ્યાલરૂપાના સાહિત્યની નોંધ દીઠ આઠ કૃષ્ણલાલભાઈએ કરી છે, તે વિચારવા જેવી છે. તેઓ લખે છે,—

“Two and a half to three generations ago, the peculiar branch of poetry known as લાવણી, ખ્યાલ અને રૂપા was very much affected by the Gujarati speaking masses. It had its origin in North India. Hindus, Parsis and Muslims were all votaries of this species of song recital, and many were the Akhadas (contests) held where Ustad after Ustad was put on his mettle to display his superiority in the composition and recital of લાવણી, ખ્યાલ રૂપા. Malabari was nurtured on it. Surat and Navsari and many other places in Gujarat entertained these singers, and their Jalsas were no uncommon event in those days. They drew crowded audiences, and sometimes, when they took sides and favoured one declaimer against another, breaches of the peace occurred and heads were broken.”*

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોમાંના બીજા મુદ્દાએ આગળ જતાં ચર્ચવાના છે,

* The present state of Gujarati Literature, p. 108.

આ રીતે આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષે નિયમિત રીતે પ્રતિવર્ષ વિવેચન થતું રહે, એ બહુ ખુશી થવા જેવી વ્યવસ્થા છે અને તે વ્યક્તિસ આપવા બદલ આપણે તેના સંસ્થાપકનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલ ભાઈએ તેમના પાંચ વ્યાખ્યાનોની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ કરી છે:

૧. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની વ્યાપક સમાલોચના.

૨. વિવેચન સાહિત્ય.

૩. પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધન.

૪. ગુજરાતના ઇતિહાસનું સંશોધન.

૫ પ્રકીર્ણ-પાંચ ધાન્યની ખીચડી, તેમના કલ્પા પ્રમાણે.

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઈએ અગાઉ Further Milestones in Gujarati Literature એ નામના પુસ્તકમાં વિસ્તરપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે એટલે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનો, તેની કાળમર્યાદા લક્ષમાં લઈને, આલ્પી દ્રેનમાં કુદરતના દર્શ્યોનું નિરીક્ષણ જેટલી ઝડપે થઈ શકે તેટલી વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિહંગાવલોકન કર્યું છે. પહેલા વ્યાખ્યાનમાં છેલ્લા આઠ સૈકાનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૪૭ પેરામાં અને ૪૭ પાનામાં, સમાવ્યો છે. એથી વધુ વિસ્તાર એક વ્યાખ્યાનમાં ન જ સંભવી શકે! પણ જેમને એ વિષયનો પરિચય કરવાનો છે તેમના માટે એ ખરેખર માર્ગદર્શક છે; અને એ દૃષ્ટિએ તે લખાયાં છે, જે લેખકની પ્રસ્તાવના પરથી માલુમ પડે છે:—

“ They were meant to acquaint those who were not in direct touch with the literature of one of the most important vernaculars of India with its capacity for expansion and progress.”

ખીજી રીતે પણ એ વ્યાખ્યાનો કિંમતી છે; તેમાં વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાએ ગુજરાતી ભાષા પર જે ભૌગોલિક અસર થવા પામી છે, તે નોંધી છે; એટલુંજ નહિ પણ જુદી જુદી સંસ્કૃતિ અને ધર્મની પ્રભાવોએ તેના ઘડતરમાં હિસ્સો આપેલો છે, જેમકે પારસી, મુસ્લિમ, જૈન, ખ્રિસ્ત વગેરે, તેનો ઉલ્લેખ સુઢાં કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી પ્રજામાં એકજ

કોમ કે જાતિનો સમાવેશ થતો નથી; પણ તે સમૂહ પરચરંગી છે, એમ કહી શકાય. તેની અસર પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની નિવડે; તેમજ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે ગુજરાતી પ્રજા વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ પડતી તેમ સાહસિક છે, વ્યવહારકુશળ તેમ ઝીણી નજરવાળી છે અને દુનિયાના સર્વ ભાગોમાં ગુજરાતી ભાષા બોલતો કોઈને કોઈ ગુજરાતી મળી આવશે, એટલે કવિ ખબરદારના શબ્દોમાં આપણે કહીશું કે “જ્યાં જ્યાં વસે ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં અમારી ગુજરાત.”

છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં આપણા પ્રજાજીવનમાંથી લવાઈ અને રામલીલાની પેઠે અલોપ થતા કલગી અને તોરાવાળાઓના ખ્યાલરૂપાના સાહિત્યની નોંધ દીઠ આઠ કૃષ્ણલાલભાઈએ કરી છે, તે વિચારવા જેવી છે. તેઓ લખે છે,—

“Two and a half to three generations ago, the peculiar branch of poetry known as લાવણી, ખ્યાલ અને રૂપા was very much affected by the Gujarati speaking masses. It had its origin in North India. Hindus, Parsis and Muslims were all votaries of this species of song recital, and many were the Akhadas (contests) held where Ustad after Ustad was put on his mettle to display his superiority in the composition and recital of લાવણી, ખ્યાલ રૂપા. Malabari was nurtured on it. Surat and Navsari and many other places in Gujarat entertained these singers, and their Jalsas were no uncommon event in those days. They drew crowded audiences, and sometimes, when they took sides and favoured one declaimer against another, breaches of the peace occurred and heads were broken.”*

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોમાંના બીજા મુદ્દાઓ આગળ જતાં ચર્ચવાના છે,

* The present state of Gujarati Literature, p. 108.

તેથી એ વિષે વધુ લંબાણ ન કરતાં આપણે હવે શ્રીયુત મુનશી રચિત Gujarat and its literature-એ પુસ્તક પ્રતિ વળીશું.

એમની કારકિર્દીની શરૂઆતથી શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી ગુજરાતના ગૌરવ માટે અભિમાન ધરતા આવ્યા છે; અને જનતામાં એ પ્રકારના માન અને મમતાની લાગણી જાગ્રત થાય, એ આશયથી એઓ પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે. “ગુજરાત એક સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિ,” એ વ્યાખ્યાન આપવામાં અને પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ અને રાજાધિરાજ એ નવલકથા ત્રિપુટીની રચના કરવામાં, ઉપરોક્ત લાગણી જ પ્રધાનપણે જવાબદાર હતી.

મુંબાઈમાં સાહિત્ય સંસદ સ્થાપવામાં પણ તેમની મુખ્ય નેમ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવાની હતી અને તેની દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અને એક સારો ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરાવવાના મનોરથો ધણાં વર્ષોથી તેઓ સેવતા આવે છે અને એ વિચારોને અમલમાં મૂકવા તેઓ લાંબા સમયથી પ્રયાસ કરે છે, અને એ શુભ પ્રવૃત્તિના ફળ તરીકે આપણને આગાઉ “મધ્યકાલીન સાહિત્ય પ્રવાહ, ખંડ. ૫” એ નામનું પુસ્તક પાંચ છ વર્ષ ઉપર પ્રાપ્ત થયું હતું. શ્રીયુત મુનશી માટે એક મિત્રે કહ્યું છે, કે જે કાર્યને તેઓ હાથમા લેવાના તેને પૂરું કરે જ જંપવાના; અને પ્રસ્તુત ગુજરાતના સાહિત્ય ઇતિહાસનો વૃત્તાંત એજ વાતની સાક્ષી પુરશે.

ઉપર કહ્યું તેમ ગુજરાતી સાહિત્યનો એક સારો ઇતિહાસ રચવાના તેમને કોડ હતા અને તેઓ ગુજરાતની મહત્તા, ગૌરવ અને વ્યક્તિત્વને યોષે-ઉત્તેજે એવા પ્રકારની લેખનશૈલીને ઇચ્છતા હતા. પોતે મુંબાઈના વ્યવસાયી જીવનમાં એટલા બધા રોકાયેલા રહેતા કે તે વિષે વિશેષ ધ્યાન આપી શકેલા નહિ; પણ સન ૧૯૩૦ માં રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાતાં, તેમને જેલ મળી અને ત્યાં જે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થઈ તેનો સફળપ્રયોગ તેમણે પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખનકાર્યમાં કર્યો, એ એક આનંદજનક ઘટના છે.

થોડાંક મહિનાઓપર એક પારસી પ્રેક્ષકે ગુજરાતી સાહિત્યનો સાંગોપાંગ અને પદ્ધતિસર, ઈંગ્રેજીમાં ચર્ચાતા એક ઇતિહાસ પુસ્તકની માગણી કરી હતી. તેઓ દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનાં બે પુસ્તકો કરતાં વધુ માહિતવાળો, સવિસ્તર અને વિવેચનાત્મક ઇચ્છતા હતા. અમારે તેમને એવું પુસ્તક હાલમાં નથી એવું સખેદ જણાવવું પડ્યું હતું; પણ એવું આશ્વાસન

આપું હતું, કે શ્રીયુત મુનશીનું પુસ્તક પ્રેસમાં છે, તે નજદિકમાં પ્રસિદ્ધ થનારું છે અને તે તેમને ઉપયોગી થઈ પડશે. અમને જાણવતાં આનંદ થાય છે કે શ્રીયુત મુનશી રચિત ‘ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય’ એ નામનું અંગ્રેજીમાં લખેલું પુસ્તક જેઓ ગુજરાતી વાંચી શકતા નથી, એવા સાહિત્યરસિકોને તે બહુ કિમતી થઈ પડશે; અને તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂલ્ય તેમ વિશિષ્ટતા આંકવાને શક્તિમાન થશે. એ પુસ્તકની પ્રુફકોપી વાંચીને જાણતા સંસ્કૃતના પ્રોફેસર કીથે, જે અભિપ્રાય લખી મોકલ્યો છે, તેની સાથે, અમે માનીએ છીએ, કે તેના સર્વ વાચકો સંમત થશે:

“ The thanks of all are due to the author for giving in original and translation some of the finest passages of the works he criticises, and for the useful discussion of the progress of language and metrical forms. ”

સદરહુ ઇતિહાસ પુસ્તકની ખુબી એ છે કે તેની ભૂમિકા તેના છેક પાયામાંથી ઉપાડીને, તેનો ઉક્તિ એવો આકર્ષક અને છટાદાર રીતે ગોઠવ્યો છે કે તેની સુંદર છાપ પડ્યા વિના રહે નહિ.

ગુજરાતી પ્રજાના ઘડતર ને વિકાસમાં જૂદી જૂદી પ્રજાઓના રથાચી વસવાટનો હિસ્સો રહેલો છે, તેમ તેની સરહદ પર આવેલા પ્રદેશની, તેના ભાષા સાહિત્ય પર, પ્રબળ અસર થવા પામી છે, એ પ્રવર્તક બળોનું નિરૂપણ કરી, દશમા સૈકામાં ગુજરાતી ભાષાનો, જે મંજીગોમાં ઉદ્ભવ થયો તેનો લંબાણથી અને વિગતવાર, પુરતા અને જરૂરી આધારો ટાંકીને, વૃત્તાંત શ્રીયુત મુનશીએ આલેખ્યો છે; અને કર્તાની લેખિની એવી સમર્થ અને તેજસ્વી છે કે ગમે તેવા શુષ્ક મુદ્દાને પણ રસિક કરી શકે છે; તે એ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની ચર્ચા તે પુસ્તકના લગભગ સવાયસે પૃષ્ઠ રોકે છે; પણ સામાન્ય વાચકને, અમે ધારીએ છીએ, કે અર્વાચીન વિભાગમાં વધુ રસ પડશે; અને વર્તમાન સાહિત્યમાં શ્રીયુત મુનશીનું સ્થાન અગ્ર સ્થાને છે, એટલે એમની કૃતિઓનું વિવેચન વાંચવાને આપણે સામાન્ય રીતે ઉત્સુક હોઈએ, પણ તેમણે પોતા વિષે જાતે કાંઈ ન લખતાં, એમના મિત્ર, અને આપણા સાહિત્યના એક જાણીતા અભ્યાસી મી. તારાપોરવાળા પાસે

એક વિસ્તૃત નિર્ગંધ લખાવ્યો છે અને દાખલ કર્યો છે, તે મનનીય માલુમ પડશે. શ્રીમતી લીલાવતીનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખું છે, તે એમનાં રેખાચિત્રો વાંચનાર સૌ કોઈ સ્વીકારશે; અને તેમની કૃતિઓની પરીક્ષા “શિશુ અને સખી” ના લેખકે કરેલી જોઈને તાલુમ થશે. એ ગ્રંથનો આખોય અર્વાચીન વિભાગ વાંચવા જોવો અને રસપ્રદ જણાશે.

તે ગ્રંથનું લેખનકાર્ય તેમણે જોલમાં જે પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થયાં તેનો ઉપયોગ કરીને યથાવકાશે કર્યું છે. તે કાર્ય સારૂ તેમનું વાચન પ્રથમથી ચાલુ હતું અને તેની તૈયારી પણ, મિત્રોની મદદ લઈને, લાંબા સમયથી કરી રાખી હતી.

એમના જેવા પ્રતિભાશાળી અને બુદ્ધિમાન લેખકને પ્રસ્તુત પુસ્તક સારૂ જરૂરી અને ખપપુરતી હકીકત સાંપડતાં, તે હકીકતને વ્યવસ્થિત અને મુદ્દાસર રજૂ કરવામાં, એક કુશળ એડવોકેટને યોગ્ય એમણે કુનેહ દાખવી છે; અને જે બુદ્ધિચાતુર્યથી, જે બાહોશીથી, જે જુસ્સાથી અને મમત્વથી પોતાના કેસની રજૂઆત કરેલી છે, તે ખરેખર આપણને ચકિત કરે છે, અને તેમની બુદ્ધિશક્તિ માટે માન ઉપજાવે છે. વિશેષમાં ગુજરાતની અસ્મિતાના એ પૂર્નરી હોઈને, તે પુસ્તક વધુ ગૌરવભર્યું થઈ પડે છે. ગુજરાત અને તેના સાહિત્યનો પરિચય કરવા સારૂ આથી સરસ પુસ્તક આપણી પાસે હાલમાં નથી અને તે એક તેજસ્વી અને ઉત્તમ કૃતિ છે, એમ એનો કોઈ પણ વાચક સ્વીકારશે.*

સદરહુ ગ્રંથ જેમ સરસ છે તેમ દોષવાળો અને અપૂર્ણ છે એમ પણ તેનો વાંચનાર જોઈ શકશે. એ વિષયના આલેખનમાં એમણે શુદ્ધ સાહિત્ય કૃતિઓ જ વિચારી અને તપાસી છે. ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ચરિત્ર, ભાષા, વ્યાકરણ, ભાષા-તર ગ્રંથો વગેરે સાવ પડતાં જ મૂક્યાં છે; એ તેની મુખ્ય ખામી છે. બીજું, કેટલાક જાણીતા લેખકો વિષે વધુ વિવેચનની અપેક્ષા રહે. પણ તેમનો નામ નિર્દેશ કરીને જ લેખકે સંતોષ

* The author's vision of Gujarat with all its vicissitudes, cultural, literary and political, is as romantic as it is real, with occasional touches of Mr. Munshi's vivifying imagination." B. B. Vyas.

Times of India, 28th September.

માન્યો છે; જેમકે વૃજલાલ શાસ્ત્રી, હરિલાલ ધ્રુવ વગેરે. તે સિવાય ભાષા શુદ્ધિના ખાસ હિમાયતી અને આપણી સાતમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રા. બ. કમળાશંકરનું નામ સરખું નહિ; તેમજ પ્રતાપનાટકના કર્તા કવિ ગણપતરામ, જેમણે આખું મહાભારત ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે, જે આપણા સાહિત્યમાં અસાધારણ યનાવ હતો અને જેમની અન્ય કૃતિઓ પણ પંદાયલી છે તેમનો, અને પારસી લેખકોમાં કાળરાજ અને મર્ઝ્યાન, જેમનાં પુસ્તકો લોકપ્રિય નિવડેલાં છે અને તે મોટી સંખ્યામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે, તેમનાં નામો સાહિત્યકાર તરીકે આવવા જોઈતાં હતાં; અને પારસી લેખકો તરીકે તેમને કંઈક મહત્વ અપાવું ઘટતું હતું.

તે સિવાય બીજા મિત્રો પાસેથી હકીકત મેળવીને તે પુસ્તક લખાયું છે, તેથી તેના લેખનમાં કેટલીક ભૂલો દાખલ થવા પામી છે. કવિ દલપતરામના ભૂતનિબંધ અને જ્ઞાતિ નિબંધને લેખકે કવિતા તરીકે જણાવ્યા છે પણ તે ગદ્યમાં છે; તેમ જુદિપ્રકાશ માસિક સોસાયટી હસ્તક સન ૧૮૫૪ માં આવ્યું હતું; સન ૧૮૫૦ માં તે વિદ્યાભ્યાસક મંડળીએ દાદ્યું હતું. વળી ‘ગુજરાતની જુની વાર્તા’નું પુસ્તક જાણીતા ઐતિહાસિક નવલ-કથાના લેખક શ્રીયુત ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહના નામે ચલાવેલું છે પણ તે પુસ્તક એવા બીજા સારી રીતે જાણીતા લેખક શ્રીયુત મણિલાલ છાપારામ ભટ્ટની કૃતિ છે, અને “સોરઠી સોમનાથ” નામનું પુસ્તક પણ તેમનું લખેલું નથી. ‘શાન્તિસુધા’ આખ્યાનના કર્તા અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંપાદક રાજરત્ન છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટનો ઉલ્લેખ થવો જોઈતો હતો. શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ દેસાસરીનું નામ ‘સાહીના સાહિત્ય’ના લેખક તરીકે ગણાવ્યું છે, પણ તેમની જાણીતી કૃતિ “જુલજુલ” નું વિસ્મરણ થયું છે તે વાજબી નથી. ‘બાળા’ અને ‘યોગિની’ એ બે નવલકથાઓના લેખક, સુંદરી સુબોધ માસિકના તંત્રી શ્રીયુત રામભોલનરાય જ. દેસાઈને ભૂલી ગયા છે તે બી. મુનશીની મોટી ભૂલ છે, પણ “કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો” ના લેખક શ્રીયુત ઈંદુલાલ યાજ્ઞક જેમણે, નવજીવન અને યુગધર્મ જેવાં પ્રાણવાન માસિકો કાઢ્યા હતાં, તેની નોંધ સરખી નહિ એ અન્યાય જ કહેવાય.

એટલે આ પુસ્તકનું નિરૂપણ મુખ્યત્વે કવિતા, વાર્તા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા પુરતું; પણ યોગ્ય પ્રમાણ વિનાનું, કાંઈક ઉપલક્ષ્ય અને કોઈક

કેાઈકે સ્થળે દોષવાળું છે; તથાપિ એક સરસ કૃતિ તરીકે, અમે માનીએ છીએ કે, તેનું મહત્વ કે મૂલ્ય ગૌણ થતું નથી.

મહાત્માજીએ એ પુસ્તકને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું છે, કે ‘આ પુસ્તકથી મુનશીના કાર્યનો આરંભ થાય છે; તે જરૂરનું હતું. પણ આખું સારી રીતે આદરેલું કાર્ય તે ચાલુ રાખશે. તેમનામાં એ કાર્ય સાફ જોઈએ એવી લાગણીની ધગશ છે,’ અને તે અભિપ્રાય ખરેખર સાચો છે.

શ્રીયુત મુનશીનું પુસ્તક વાંચતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે જેને શુદ્ધ સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે તે કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા એ વિભાગો ઉપર તેમણે ખસુસ કરીને લક્ષ આપ્યું છે; પણ જે સાહિત્ય વિભાગ માહિતીદર્શક અને જ્ઞાનબોધક છે, જેમાં ભાષાન્તરનો સમાવેશ થાય છે, તે પ્રતિ સાવ બેદરકારી બતાવી છે. ઇતિહાસ, ચરિત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, વ્યાકરણ, કોશ વગેરે અંગે શુદ્ધ સાહિત્યના પોષક અને તેની પૂર્તિ કરનારાં છે; અને પ્રજાના માનસિક વિકાસમાં તે સહાય કરતાં હોય છે, તેમજ તેમનું મહત્વ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ થોડું હોતું નથી.

ખરી રીતે એ સાહિત્ય વિભાગને વધારે ચર્ચવાની જરૂર છે, કેમકે આજે પણ તે અણવિકસેલો, સત્ત્વ વિનાનો અને વિસરાયલો પડેલો છે; અને તે વિચારવાની વધુ જરૂર એ કારણસર છે કે તે એકત્રિત પ્રયાસ અને સંયોજન માગી લે છે.

શુદ્ધ સાહિત્યના સર્જનમાં કેટલીક સરલતા હોય છે, તે આ વિભાગમાં હોતી નથી; અને તે સાફ કેટલીક સાધન સામગ્રી અગાઉથી સંગ્રહાવાની, તેની તપાસ અને પરીક્ષા થવાની વિશેષ જરૂર રહે છે; અને એવી સુગમતા સુલભ થઈ શકે એ આશયથી સાહિત્ય સભાએ અને પરિષદ મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

સન ૧૯૩૦ માં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપતાં, પ્રસ્તુત વિષયપર વિવેચન કરતાં શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈએ જણાવ્યું હતું, કે,—

“હવે આપણી ખામીઓ ગણાવીએ. તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સાયન્સ (ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર), અર્થશાસ્ત્ર, જીવનચરિત્ર, વીરચરિત્રકાવ્ય અને બીજી અનેક સાહિત્યની શાખા—જે પશ્ચિમની લક્ષણભૂત છે—એમાં આપણે હજી કંઈજ નથી કર્યું. આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વિષયની વિવિ-

ધતાવાળું, કલ્પનાની અપૂર્વતાવાળું અને સંગીન ગુણવાળું થવું છે. આ બે મહાન સાહિત્યો સાથે ઉભું રહી શકે એવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય નથી. એમને પડખે તદ્દન વેંતીઆ માણસ જેવું દેખાય છે. અને છતાં આગળ કહ્યું તેમ આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આપણા અન્તરંગ દોષો દૂર કરીએ અને આપણી ન્યૂનતાઓ પૂરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણી આગળ ઉજ્જવળ ભવિષ્ય પડ્યું છે.”x

અને તે સંબંધમાં એટલુંજ નોંધવું બસ થશે કે તે કાર્યની વ્યવસ્થા વિના વિલંબે થવી જોઈએ છીએ.

આપણા ઇતિહાસ અને ચરિત્રોનાં સાધનો દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતાં જાય છે. પોણોસો સો વર્ષની માહિતી એકત્ર કરતાં પણ બહુ બહુ મુશ્કેલી-ઓ નડે છે, અને તે પણ પૂરેપૂરી ભાગ્યે જ મળી આવે છે; એ પરિસ્થિતિમાં, તે સાધનો એકત્ર કરવાની અને સંગ્રહ કરવાની આપણી જવાબદારી થોડી નથી. આપણા પ્રાંતનો એક સંપૂર્ણ નહિ તો પણ વાસ્તવિક હકીકત આલેખતો એક સારો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ નથી, એ ઓછું શોચનીય નથી. એવી રીતે આપણા અગ્રેસર અર્વાચીન સાહિત્યકારોનાં પ્રમાણભૂત ચરિત્રો નહિ-પ્રાચીનોની વાત બાબતે રહી, -એ આપણી હૃદયશૂન્યતા નહિ તો બીજું શું હોઈ શકે ? એકલું સાહિત્ય કે સમાજ-જીવન સમજવામાં જ નહિ પણ જીવન ઘડતરમાં ચરિત્રગ્રંથો બહુ મદદગાર થઈ પડે છે, એવો અનુભવ ઘણાંનો હશે.

ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસમાં કોશ અને વ્યાકરણ અગ્ર સ્થાન લે છે; અને મિશનરીઓ જેમને આપણી ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની અગત્ય પ્રથમ ઉભી થઈ તેમણે તે કાર્યમાં સહાયભૂત થઈ પડે એવા પ્રાથમિક વ્યાકરણ અને કોશ ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં રચ્યા હતા; પણ તે પછી આપણે તે વિષયમાં જોઈએ તેવી પ્રગતિ કે સુધારો કર્યો નથી, એ શરમ ભર્યું છે.

આ પ્રકારના વ્યવસ્થિત અને સંયોજિત કાર્યની યોજના પરત્વે આગળ સૂચના કરવાની છે, એટલે તેને નહિ લંબાવતાં, આપણે પ્રકરણના મથાળે જે અવતરણ મૂકેલું છે, તે મુદ્દાને પ્રથમ હાથ ધરીશું;

કોઈકે સ્થળે દોષવાળું છે; તથાપિ એક સરસ કૃતિ તરીકે, અમે માનીએ છીએ કે, તેનું મહત્વ કે મૂલ્ય ગૌણ થતું નથી.

મહાત્માજીએ એ પુસ્તકને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું છે, કે ‘આ પુસ્તકથી મુનશીના કાર્યનો આરંભ થાય છે; તે જરૂરનું હતું. પણ આતું સારી રીતે આદરેલું કાર્ય તે ચાલુ રાખશે. તેમનામાં એ કાર્ય સારૂ જોઈએ એવી લાગણીની ધગશ છે,’ અને તે અભિપ્રાય ખરેખર સાચો છે.

શ્રીયુત મુનશીનું પુસ્તક વાંચતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે જેને શુદ્ધ સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે તે કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા એ વિભાગો ઉપર તેમણે ખસુસ કરીને લક્ષ આપ્યું છે; પણ જે સાહિત્ય વિભાગ માહિતીદર્શક અને જ્ઞાનબોધક છે, જેમાં ભાષાન્તરનો સમાવેશ થાય છે, તે પ્રતિ સાવ બેદરકારી બતાવી છે. ઇતિહાસ, ચરિત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, વ્યાકરણ, કાશ વગેરે ગંગો શુદ્ધ સાહિત્યના પોષક અને તેની પૂર્તિ કરનારાં છે; અને પ્રજાના માનસિક વિકાસમાં તે સહાય કર્તા હોય છે, તેમજ તેમનું મહત્વ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ થોડું હોતું નથી.

ખરી રીતે એ સાહિત્ય વિભાગને વધારે ચર્ચવાની જરૂર છે, કેમકે આજે પણ તે અણવિકસેલો, સત્ત્વ વિનાનો અને વિસરાયેલો પડેલો છે; અને તે વિચારવાની વધુ જરૂર એ કારણસર છે કે તે એકન્નિત પ્રયાસ અને સંયોજન માગી લે છે.

શુદ્ધ સાહિત્યના સર્જનમાં કેટલીક સરલતા હોય છે, તે આ વિભાગમાં હોતી નથી; અને તે સારૂ કેટલીક સાધન સામગ્રી અગાઉથી સંગ્રહાવાની, તેની તપાસ અને પરીક્ષા થવાની વિશેષ જરૂર રહે છે; અને એવી સુગમતા સુલભ થઈ શકે એ આશયથી સાહિત્ય સભાએ અને પરિષદ મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

સન ૧૯૩૦ માં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપતાં, પ્રસ્તુત વિષયપર વિવેચન કરતાં શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈએ જણાવ્યું હતું, કે,—

“હવે આપણી ખામીઓ ગણાવીએ. તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સાયન્સ (ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર), અર્થશાસ્ત્ર, જીવનચરિત્ર, વીરચરિત્રકાવ્ય અને બીજી અનેક સાહિત્યની શાખા—જે પશ્ચિમની લક્ષણભૂત છે—એમાં આપણે હજી કંઈજ નથી કર્યું. આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વિષયની વિવિ-

ધર્મતાવાળું, કલ્પનાની અપૂર્વતાવાળું અને સંગીન ગુણવાળું થાયું છે. આ બે મહાન સાહિત્યો સાથે ઉભું રહી શકે એવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય નથી. એમને પડખે તદ્દન વેતીઆ માણસ જેવું દેખાય છે. અને છતાં આગળ કહ્યું તેમ આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આપણા અન્તરંગ દોષો દૂર કરીએ અને આપણી ન્યૂનતાઓ પૂરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણી આગળ ઉજળું ભવિષ્ય પડ્યું છે.”x

અને તે સંબંધમાં એટલુંજ નોંધવું બસ થશે કે તે કાર્યની વ્યવસ્થા વિના વિલંબ થવી નોંધએ છીએ.

આપણા ઇતિહાસ અને ચરિત્રોનાં સાધનો દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતાં જાય છે. પોણોસો સો વર્ષની માહિતી એકત્ર કરતાં પણ બહુ બહુ મુશ્કેલીઓ નડે છે, અને તે પણ પૂરેપૂરી ભાગ્યે જ મળી આવે છે; એ પરિસ્થિતિમાં, તે સાધનો એકત્ર કરવાની અને સંગ્રહ કરવાની આપણી જવાબદારી થોડી નથી. આપણા પ્રાંતનો એક સંપૂર્ણ નહિ તો પણ વાસ્તવિક હકીકત આલેખતા એક સારો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ નથી, એ આંખું શોચનીય નથી. એવી રીતે આપણા અગ્રેસર અર્ચાચીન સાહિત્યકારોનાં પ્રમાણભૂત ચરિત્રો નહિ-પ્રાચીનોની વાત બાજુએ રહી,-એ આપણી હૃદયશૂન્યતા નહિ તો બીજું શું હોઈ શકે ? એકલું સાહિત્ય કે સમાજ-જીવન સમજવામાં જ નહિ પણ જીવન ઘડતરમાં ચરિત્રગ્રંથો બહુ મદદગાર થઈ પડે છે, એવો અનુભવ ઘણાંનો હશે.

ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસમાં કોશ અને વ્યાકરણ અગ્ર સ્થાન લે છે; અને મિશનરીઓ જેમને આપણી ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની અગત્ય પ્રથમ ઉભી થઈ તેમણે તે કાર્યમાં સહાયભૂત થઈ પડે એવા પ્રાથમિક વ્યાકરણ અને કોશ ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં રચ્યા હતા; પણ તે પછી આપણે તે વિષયમાં નોંધએ તેવી પ્રગતિ કે સુધારો કર્યો નથી, એ શરમ ભર્યું છે.

આ પ્રકારના વ્યવસ્થિત અને સંયોજિત કાર્યની યોજના પરત્વે આગળ સૂચના કરવાની છે, એટલે તેને નહિ લંબાવતાં, આપણે પ્રકરણના મથાળે જે અવતરણ મૂકેલું છે, તે મુદ્દાને પ્રથમ હાથ ધરીશું;

છેલ્લા દશકામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજબ સ્ફુર્તિ આવેલી છે. તેના પ્રકાશનોની સંખ્યા એકલી વધેલી છે એમ નહિ પણ તેમાં વિષયોની વિવિધતા પણ માલુમ પડે છે; અને ભૌલિકતા અને ગુણની દૃષ્ટિએ, તે પુસ્તકો જનતાનું અગાઉ કરતાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે અને તેને લખને તેના પ્રચાર પણ પુષ્કળ વધ્યો છે. નવા નવા લેખકો સારી સંખ્યામાં બહાર આવવા માંડ્યા છે અને તેઓ ચાલુ પ્રણાલિકાને ચુસ્તપણે વળગી ન રહેતાં, જીવનના હરેક પ્રશ્નને કુતુહલતાથી, અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને વિચારના પ્રચારાર્થે, સ્પર્શવા ઇચ્છે છે; અને તે સઘળું આજે સમાજજીવનમાં જે મંથન થઈ રહ્યું છે, ઉત્ક્રાંતિની પૂર્વ તૈયારી થઈ રહી છે, તેનું સૂચક છે; અને તે પ્રવૃત્તિ જેમ જીવંત તેમ સ્ફૂર્તિમય છે. તેમાં નવજીવનની ઉર્મિ અને ઉછાળો છે; તેમ જ સ્વતંત્ર અને ઉલ્લાસમય જીવન જીવવાના અભિલાષ પણ છે. તદર્થ નવા જુનાની પરીક્ષા અને મૂલ્ય થઈ રહ્યાં છે; અને એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે એ સર્વમાં જાતિય પ્રશ્ન (sex) કેન્દ્ર સ્થાન લે છે. પ્રેમની વેદના કાણે અનુભવી નથી ? કયું સાહિત્ય પ્રેમચર્ચા વિનાનું મળી આવશે ? પ્રેમ વિનાનો સંસાર શુષ્ક અને શૂન્યમય જણાશે.

વળી એ નવા લેખકો જગતભરની પ્રવૃત્તિ અને સાહિત્ય કૃતિઓથી વાકેફ થઈ, આપણા સાહિત્યમાં એ વિચાર પ્રવાહ અને આંદોલનો આણવા, વાસ્તવિકતા અને સ્વાભાવિકતા ઉભી કરવા, જુદી જુદી દૃષ્ટિએ પ્રયોગ કરી રહ્યા છે; જે કે તેમાં પાશ્ચાત્ય વિચાર અને સંસ્કૃતિની અસર ખૂબ હોય છે; અને તેનું અનુકરણ પણ જાહે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. તોપણ આપણા પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવભાઈએ, શ્રીયુત મુનશીની ચળકતી કૃતિઓથી ગુજરાતી સાહિત્ય વિભુષિત થયું છે એવો અભિપ્રાય અગાઉ દર્શાવ્યો છે, તે, વિસ્તારીને આપણે ગર્વપૂર્વક કહી શકીએ, કે, તે ઉપરાંત. ધૂમકેતુ, બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ, રામનારાયણ પાઠક, રમણલાલ દેસાઈ, સુન્દરમ્, ચન્દ્રવદન મહેતા પ્રભૃતિઓની કૃતિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ તેમ ઉજ્જવળ કર્યું છે.

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ આવી આશાજનક હોવા છતાં મહાત્માજીએ ગુજરાતી સાહિત્યને કંગાલ વર્ણવ્યું છે એ કથન કેટલાકને નવાઈભર્યું લાગશે. પણ જો મહાત્માજીના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓથી પૂરા પરિચિત છે, તેઓ જરૂર કહેશે કે જે પ્રકારના લોકભોગ્ય સાહિત્યની

તેઓ માગણી કરે છે, તેવું નવું સાહિત્ય આપણે અહીં હજી ઉદ્ભવ્યું નથી. કોષપણ એટલું સ્વીકારશે કે આપણા નવા સાહિત્યનો સંદેશો જનતાને પૂરે પહોંચ્યો નથી. તેઓ હજી નરસિંહ અને ભોળે ભક્ત, પ્રેમાનંદ અને શામળના વિચારોમાં રમે છે, તેમાંથી પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પામે છે. નવા કવિતાં નામ સુદ્ધાંત તેમને ખચર નહિ હોય ! એ શું બતાવે છે ?

સન ૧૯૨૦માં છટ્ટી સાહિત્ય પરિષદે યોજેલી વ્યાખ્યાનમાળા અંગે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એક જાહેર વ્યાખ્યાન અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું, તેનો સાર કહી સંભળાવતાં મહાત્માજીએ કહ્યું હતું કે આપણી કવિતા એક રેહટ ખેંચનાર, કોશીયો સમજી શકે એવી સરલ અને સાદી લખાવી જોઈએ.

મહાત્માજીના કથનમાં એટલું તથ્ય રહેલું છે કે નવું સર્જન થાય, જે ઉત્તમ અને અસરકારક હોય તેનું તારતમ્ય, તેનો ભાવપ્રવાહ જન-સમૂહને પહોંચવો જોઈએ. એ વિચારનું દોહન તેમનામાં પ્રસરે અને ઓત પ્રોત્ થાય, એવી પ્રવૃત્તિ પણ આવશ્યક છે; અને એ પ્રકારના સાહિત્યને લોકભોગ્ય સાહિત્ય એવું ઉપનામ આપણે આપીએ તે અનુચિત નથી.

આપણા રામાયણ અને મહાભારતનાં પુસ્તકો જનતા મ્હોટે ભાગે વાંચતી નથી; પણ તેનો કથા ભાગ, તેમાંનો મહત્વનો વિચાર ભાગ તેમના જાણવામાં આવે છે, એ પ્રસિદ્ધ બિના છે; અને એ સિદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ, એજ આપણે જોવું તપાસવું રહ્યું.

અમારા એક પુસ્તક પ્રકાશક મિત્ર ઘણી વખત ટકોરમાં અમને કહે છે, કે, તમારા સાક્ષરોની પાંચસો પ્રતો પાંચ વર્ષે ભાગ્યે જ ખપે છે; જ્યારે અમારા લોકભોગ્ય સાહિત્ય, નરસિંહ મીરાંનાં પદોની, ભજનાવલીની, સદેવંત સાવલિંગા અને ગજરામાણી વાર્તાની, શામળ અને પ્રેમાનંદના વ્યાખ્યાનો અને વાર્તાઓની, દર વર્ષે પાંચથી દશ હજાર પ્રતો ઉપડે છે.

એ ભાષના મુદ્દામાં કટાક્ષમિશ્રિત કાંઈક સત્ય રહેલું છે અને તે એ કે આપણા સાહિત્યકારોએ એ જનતાને સંતોષવા, તેમને સંસ્કારી અને રસિક કરવા કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી; અને તેથી મહાત્માજીની જે દુરિયાદ છે તે વળુદવાળી છે.

એ મ્હોટા જનસમૂહને અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું નથી, તે કારણે નવા વિચારનો સંદેશો આપણે તેમને લોકકથાદ્વારા, રામલીલાદ્વારા, કથાકીર્તન-

દ્વારા, નાટકોદ્ધારા, રેડીઓ અને સિનેમાદ્વારા તેમ આપણા મહાન પુરુષોના પ્રત્યક્ષ વર્તનદ્વારા, પહોંચાડવા વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, તેની જગ્ગરી અસર જરૂર થશે એ નિર્વિવાદ છે. પણ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે આપણે વિદ્વદ્-ભોગ્ય સાહિત્યની અવગણના કરવી જોઈએ. જે લોકભોગ્ય સાહિત્ય તૈયાર થવાનું તે ઉપલા વિચારનું ફોહન, નવનીતરૂપે જ હશે; એટલે વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્યનું સર્જન પૂર્વવત્ જોશબંધ અને નિયમિતપણે રચાતું રહે, એજ ઇચ્છનીય છે.

કવિવર ટાગોરે એક પ્રસંગે વ્યાખ્યાન આપતાં, વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્યને વરાળનું રૂપક આપ્યું હતું. જેમ સૂર્યનો તાપ પાણીમાંથી વરાળને ખેંચી લઈને ઉપર આકાશમાં લઈ જઈને સિંચે છે, અને તે વરાળમાંથી પછી વાદળાં બંધાયે, તે પૃથ્વીપર પાછળથી વરસાદરૂપે વરસે છે; અને સારીય સૃષ્ટિને વૃષ્ટિદ્વારા લીલીજમ અને ફળદ્રુપ, સુશોભિત અને આનંદમય, કરી મૂકે છે, તેમ આપણા વિદ્વાનો જનસમાજનો અનુભવ મેળવી, નિરીક્ષણ અને ચિંતનદ્વારા, અભ્યાસ અને અધ્યયન કરીને જે કાંઈ સત્ત્વ ખેંચે છે, તે વરાળ જેવું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ હોય છે અને તેનું સ્વરૂપ અને રચના સમજવા કદિન અને ગહન હોય છે. થોડાક નિષ્ણાત જ તેમાં ચંચુ પ્રવેશ કરી શકે. પણ તે વસ્તુ-વિચારસિદ્ધિ, ઉપયોગી અને મહત્વની જણાયા પછી, વરસાદરૂપે તેનો સાર, ભાવાર્થ પ્રગટને મળવો ઘટે છે, તેમાં તે વિચારની સાર્થકતા અને ઉપયોગિતા રહેલાં છે, એ વિસરાવું જોઈએ નહિ.

એ દષ્ટિબિન્દુ આપણી સમક્ષ રહેતાં, જે વિદ્વદ્ભોગ્ય અને લોક-ભોગ્ય સાહિત્યનો દેખીતો વિરોધ છે તે આપોઆપ દૂર થઈ જશે.

નવી સાહિત્ય કૃતિઓમાં દોષ છે, ખામીઓ છે, અપકૃતતા છે, એની અમે ના પાડતા નથી; પણ તેમાં, સાથે સાથે પ્રાણ, જુસ્સો અને દૈવત છે, એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ; અને તે પરિણામ બહુધા આત્યારે જે એ સંસ્કૃતિઓ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્યનું ઘર્ષણ થઈ રહ્યું છે, તેનું પરિણામ છે. એ બંને સંસ્કૃતિના આદર્શ, ધોરણ અને ભાવના વગેરે સિત્ત સિત્ત પ્રકારનાં છે; બંનેની જીવનપ્રણાલિકા નોખી પડે છે; બંનેના જીવન ધ્યેયમાં પણ અસમાનતા જણાશે; એ સંજોગોમાં બંનેનું મિશ્રણ કરવા જતાં, અથવા તે પૈકી એકને પ્રાધાન્ય આપતાં, બેસુરાપણું અથવા કદંગી અને વિષમ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય, એ દેખીતું છે; પણ આપણે તે

સંબંધમાં એ ભૂલવું જોઈએ નહિ કે જનતામાં જે નવું ચેતન આવેલું છે, તેનો એ મંથનકાળ છે. અગાઉ રામુદ્ર મંથનમાંથી જે ચૌદ રત્નો પ્રાપ્ત થયાં હતાં, તેમાં જેમ વિષ અને અમૃત બંને ભેગાં હતાં તેમ આ મંથનમાં વિષ અને અમૃત બંને રહેલાં છે; માત્ર આપણને તેનો વિવેક કરતા, તેનો સદુપયોગ કરતા આવડવું જોઈએ; તેમાંના વિગાર અને સિદ્ધાંત છવનમાં ઘડણ કરતાં સાવચેતી રાખવી આવશ્યક થઈ પડે છે.

નવીન, સ્વતંત્ર અને મૈલિક સાહિત્યના વિષે ઉપરનું વિવેચન છે; પણ જેને આપણે જ્ઞાનઓષધ અને ઉપકારક સાહિત્ય (knowledge of information) એવું નામ આપીએ, જેમકે ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન સમાજશાસ્ત્ર, કોશ, વ્યાકરણ, જ્ઞાનકોશ, ચરિત્ર કોશ, તે સઘળાંની તૈયારી અને રચના સારૂ એકલા વ્યક્તિગત પ્રયત્નો આજના જમાનામાં પુરતા નથી, તે સારૂ એકત્રિત, સંગઠિત અને યોજનાપૂર્વક પ્રયાસ કરવાનો સમય ભરાય ચૂક્યો છે.

કેટલોક વર્ગ ભાષાંતર સાહિત્યની અવગણના કરે છે; પણ તે વૃત્તિ વાજળી નથી. અન્ય ભાષાઓમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓ આપણી માતૃભાષામાં ઉતારી, આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું જોઈએ; અને તે દષ્ટિએ ઇંગ્રેજી સાહિત્ય કેટલું બહુ વિશાળ અને સમૃદ્ધ થયેલું છે, તેનો એ સાહિત્યના વાચક અને અભ્યાસીને પૂરે પૂરો ખ્યાલ છે; પણ તેની પસંદગી કરવામાં કાંઈક ધોરણ કે યોજના નક્કી કર્યાંથી તે કાર્ય જેમ વેગવંતુ તેમ સરલ થઈ પડશે.

એવો બીજો અગત્યનો અને સર્વને મુંઝવતો પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રશ્ન છે. જુદા જુદા પ્રાંતોના વિદ્વાનો તે વિષે ઉઠાપોઠ કરી રહ્યા છે. હિન્દની ઘણીખરી દેશી ભાષાઓનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા છે; અને આપણી એ સામાન્ય ભૂમિકાનું ધોરણ લક્ષમાં રાખીને, આપણા ભાષાનિષ્ણતો એકત્ર પ્રયાસ કરે અને પરસ્પર સહકાર સાધે તો વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય માતૃભાષામાં ઉતારવા જતાં, જે મુશ્કેલીઓ હાલમાં નડે છે, જે કાર્ય ત્રાસદાયક અને કંટાળારૂપ નિવડે છે, તેનો નિકાલ ઝટ થઈ જાય તેમ તે યોજના વ્યવહાર થઈ પડે, એમ કહેવું વધારાપડતું નહિ જણાય.

એકલા પારિભાષિક શબ્દોની પસંદગી અને નિર્ણય સારૂ જ નહિ પણ સાહિત્યના સર્વ વિભાગોમાં વિચારવિનિમય અને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની એકતા અને સર્ગગતા સધાય, એ ઓછું મહત્વનું કાર્ય નથી.

અગાઉ ન્યારે આજના જેવી આવગતી અને વ્યવહારની ઝડપી સુગમતા નહોતી ત્યારે આપણા પૂર્વજોએ, સમસ્ત ભારત વર્ષનું સંગઠન અને ઐક્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય અને આર્ય સંસ્કૃતિ દ્વારા, સાધ્યા હતાં અને તે સિદ્ધિ ખરેખર અપૂર્વ હતી.

રાજકીય બંધારણ યોજીને બ્રિટિશ સરકાર હાલમાં આખા દેશને સાંકળી લેવાનો અખતરો અજમાવી રહી છે; અને આપણા લિપ્ત લિપ્ત ભાગોને, બ્રિટિશ અને રાજસ્થાની પ્રદેશોને, જોડી દેવાનો એ પ્રયાસ આવકાર પાત્ર છે; અને એ રીતે જે ભૂમિકા તૈયાર થાય છે, તે કાર્યમાં અમે માનીએ છીએ, કે આપણી ભાષા અને સાહિત્ય પણ બહુ મદદગાર થઈ પડશે.

તે સંબંધમાં આપણા અગ્રગણ્ય સાક્ષર શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ, હિન્દી સાહિત્યના સમર્થ લેખક શ્રીયુત પ્રેમચન્દ્રજીના સહકાર અને મદદ વડે અને મહાત્માજીના આશીર્વાદ મેળવીને “હંસ” માસિકદ્વારા, તેના નવા સ્વરૂપમાં, આન્તર પ્રાંતીય હિન્દી સાહિત્ય પરિષદની યોજના અને વ્યવસ્થા કર્યા છે, એ ઉત્તેજવા જેવું કાર્ય છે; અને સૌ કોઈ એ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ ઉત્કંઠાપૂર્વક તપાસતું રહેશે.

એ પ્રવૃત્તિને સહાયક અને પોષક થઈ પડે એવો પ્રશ્ન એકલિપિનો છે. આપણી જુદી જુદી પ્રાંતિક ભાષાઓ, તેમને હાલની ચાલુ રીતે નહિ લખતાં કે નહિ જાપતાં, તે સર્વસુધારેલી નાગરી લિપિમાં જાપવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે, એ આપણી પ્રગ્નનાં સંગઠન અને ઐક્યની દૃષ્ટિએ તેમ ભાષા-સાહિત્યના વિકાસની દૃષ્ટિએ, બહુ ઉપયોગી તેમ જરૂરનું છે.

તુર્કીએ સેંકડો વર્ષોની પ્રણાલિકા તોડીને આખાં યુરોપની પ્રગતિ સાથે એકસરખી રીતે કુચ કરી શકાય અને તેમના ભાષા સાહિત્યનો સરલતાથી લાભ મેળવી શકાય, એ ઉચ્ચ આશયથી તુર્કી ભાષાને રોમન લિપિમાં લખવાનું ફરમાન કાઢેલું છે અને તે અમલમાં પણ આવી ગયું છે.

મહાત્માજીની દેખરેખ અને સલાહ મુજબ વર્ધામાં એક લિપિ સમિતિ ભારતવર્ષ સાથે એક લિપિની યોજના વિચારી રહી છે અને તે સમિતિના એક વિજ્ઞાપન પત્રમાં જણાવાયું છે, કે બંગાળી લિપિ વધારે જુની હશે; કાનડી લિપિ વધારે મુંદર હશે; પણ નાગરી લિપિ, માત્ર તેમાં સહેજ સુધારો થવાથી અને તેની એકસરખા ધોરણસર યોજના કરવાથી, સમસ્ત દેશમાં એક લિપિ તરીકે વપરાવા યોગ્ય છે; એટલુંજ નહિ પણ હિન્દની

જૂદી જૂદી ભાષાઓના સઘળા ઉચ્ચારો, તત્સમ તેમ જ હારથી દાખલ થયેલા, દર્શાવવાનું દૈવત ધરાવે છે.*

“વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ” એ નામથી નિકળેલા અંગ્રેજી માસિકમાં એક લેખકે રોમન લિપિ પસંદ કરવા ઉપરોક્ત કમિટીને સૂચવ્યું છે, તેનો ઉત્તર કાકા સાહેબ કાલેલકરે, ઉપરોક્ત વિજ્ઞાપનપત્રમાં આપ્યો છે કે,—

“ And those who have given their thought to the reform of the Nagari script assure us that Nagari can develop all the points in which the Roman script can claim special facility so far as printing, typing and writing go.”

એ લિપિનો સ્વીકાર થતાં આપણા મુદ્રણ કામમાં બહુ સુધારો તેમ પ્રગતિ થશે, એ નિર્વિવાદ છે.

આપણી ગુજરાતી પ્રજા, આપણે હર્ષ પામવાનું કારણ, એ છે કે, દુનિયાના હરેક ભાગમાં વતીઓછી જાઈ વસેલી છે; અને એ જનસમૂહ પરચરંગી પ્રજાનો અનેલો છે; અને તે, એના સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને કેટલીક વિશિષ્ટતા બહે છે; અને વિશેષમાં એ પ્રજા જેમ સાહસિક અને વ્યવહાર કુશળ છે, તેમ બુદ્ધિશાળી અને સાધનસંપન્ન છે; માત્ર તેમનો વિદ્યા-વ્યાસંગ, તેમના વેપારની જેમ ખીલે તો, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તુરત નવું પૂર આવી, તેનો વિસ્તાર અને વિકાસ વધે એ નિઃસંદેહ છે.

એ બધું વિચારતાં, વર્તમાન ગૂર્જર ગિરાનું ભાવિ અમને ઉજ્જવળ જણાય છે; અને હાલમાં જે કાંઈ અગલ છે, તે, તેના વિકાસ અને ખીલવણીમાં સહાયક થઈ પડે એવા એકત્રિત, સંગઠિત અને યોજનાપૂર્વક કાર્ય અને કાર્યવ્યવસ્થાની છે.

તા. ૧-૧૦-૩૫
અમદાવાદ.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

* “ The Bengali script may be more ancient; the kana-
rese script may be more beautiful, the Gujarati script may
be the easiest to write, but the Nagari mode of writing,
when it is slightly improved and standardised, is the only
script that stands the chance of being used in the whole
of India; and it is capable of representing all the sounds
that are indigenous to, or imported by the Indian languages.

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સન ૧૯૩૪)

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સને ૧૯૩૪)

ઈ તિ હા સ

પુસ્તકનું નામ	લેખક વા પ્રકાશક	કિંમત
અલખેશ્વરીનું હિંદ ભાગ ૧લો	અબદુલ્લાખાન પન્ની	૩—૦—૦
ઈંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ	અંગેલાલ નારણજી નેપી	૨—૦—૦
ઈંગ્લેન્ડનો સરળ ઇતિહાસ અને રાજ્ય વ્યવસ્થા	ગણુપતિપ્રસાદ લલુભાઈ	૧-૧૨-૦
નાપિત પ્રકાશ	પરભુભાઈ ગોવિંદભાઈ	૧—૦—૦
પ્રાચીન હિંદમાં સંઘલયન	ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	૧—૦—૦
બહુચરાજી ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ	કવિ શાખીન ઊંઝાવાળા	...
મહાભારત મંજરી	નાલુકલાલ નંદલાલ ચોકશી	૨—૦—૦
મિરાતે અહમદી (પા. ૨ ખંડ-૨)	દી. ખા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ	૧—૦—૦
મેગાસ્થિનીસના સમયનું હિંદ	યુનીલાલ ખેચરલાલ ભટ્ટ	૦—૮—૦

રાજકારણ

કમ્યુનિસ્ટ ગાહેરનામું	પ્ર. રણછોડદાસ નારણદાસ પટેલ	૦—૬—૦
કેનેયાનું જવાબદાર રાજતંત્ર	ચિમનલાલ મગનલાલ ડોકટર	૧—૮—૦
જેલ આપીસની બારી	પ્ર. અમરતલાલ શેઠ	૧—૦—૦
નૂતન રશિયામાં ડોકીયું	ગોવિંદરાવ ભાગવત	૦—૮—૦
પલટાતું રશિયા	પ્ર. “નવીદુનિયા” ગ્રંથમાળા	૦—૧૪—૦
ભગવતસિંહજીનાં પચાસ વર્ષ	પ્ર:-ગોંડલ પ્રજા સમિતિ	૦—૮—૦
સત્યાગ્રહની મીમાંસા	મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ	૦—૧૪—૦
સમાજવાદ તરંગમાંથી વિસ્તૃતિ	અનુ. રણછોડલાલ પટેલ	૦—૬—૦
સત્યાગ્રહ—નિષ્ફળ અને નકામું શસ્ત્ર	“સમાજ શાસ્ત્રી”	૧—૦—૦
હિંદ કયે રસ્તે ?	જવાહિરલાલ નહેરુ	૦—૨—૦

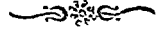
જીવનચરિત્ર

અખાસ તૈયબજી	કલ્યાણજી વિ. મહેતા	૦—૩—૦
આશારામ દલીચંદ શાહ અને તેમનો સમય	મૂળચંદ આશારામ શાહ	૧—૦—૦
કચ્છના કળાધરે	દુલેરામ કરાણી	૫—૦—૦
દલપતરામ-ભાગ રજો	નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૩—૮—૦
ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ	શાન્તિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ	૨—૦—૦
શિવાજી જીવપતિ ચરિત્ર	વામન સીતારામ મુકાદમ	૫—૮—૦
સતી સાવિત્રી ચરિત્ર	જુલાખીરામ ખંડયા	૦—૬—૦
રમરણયાત્રા	દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૧—૦—૦
હેમચંદ્રાચાર્ય ચરિત્ર	મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડીઆ	૦—૧૨—૦

કવિતા

ઉદ્ગાર	કાલિદાસ ભગવાનદાસ ભાટીઆ	...
કાશ્મલનનાં કાવ્યો	કાશ્મલન	૦-૮-૦
ક્રોડિયાં	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૧-૪-૦
ગંગોત્રી	ઉમાશંકર જોષી	૧-૮-૦
શ્રીગુરુલીલામૃત	રંગ અવધૂત	૧-૮-૦
ગોદાવરી-ગીતાંજલિ	હરિહરરામ ભાગ્યચંદ પલણુ	...
જનોધનાં ગીતો	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦-૨-૦
નવાં ગીતો ભાગ ૧લો	ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	૦-૬-૦
" ભાગ ૨જો	"	૦-૮-૦
નાના મોટા રાસ-ભાગ ૧લો	કાન્તા નાયક	...
નાના મોટા રાસ-ભાગ ૨જો	"	...
પારસી લક્ષ્મીગીતા ગરબા વગેરે	સ્ત્રી-સાહિત્યમંદિર-સુરત	૦-૬-૦
પાગલ પસંદગી	...	૧-૪-૦
શ્રીપાળરામનો રાસ	પ્ર. જૈન આત્માનંદ પ્રકાશ-	૪-૦-૦
પુષ્પહાર	મનુ હ. દવે	૦-૮-૦
પ્રવાસ વિનોદ	અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી	૧-૦-૦
બાલ બોલો	ધનવંત શ્રાદ્ધ	૦-૧૨-૦
બુદ્ધ ચરિત્ર	નરસિંહરાવ બોળાનાથ	૨-૦-૦
મહાભારત ગ્રંથ રજો આરણ્યક પર્વ	કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૧-૦-૦
મંગળાર્થ ધૃત્વરપ્રાર્થના	ધૃત્વિજશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી	૦-૧૨-૦
રાસકુંજ	સૌ. શાન્તાગહેન બરફીવાળા	૧-૪-૦
રાસનન્દિની	જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસ્કર	૧-૮-૦
રસિકનાં કાવ્યો	વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર	૧-૮-૦
વિવાહ સંગીત	ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ	૦-૪-૦
વૈરાગ્ય શતક	માવજી દામજી શાહ	૦-૨-૦
સગાળશા આખ્યાન	ત્રજરાય મુકુંદરાય દેસાઈ	૧-૦-૦
મુજશવેલી ભાસ	મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ	૦-૩-૦
હૃદયરંગ	હરિહર ભટ્ટ	૦-૪-૦

નવલકથા

અગમ્યનાદ	રમણીકલાલ જયચંદ દલાલ	૧-૪-૦
અર્ધું અંગ	ચરેશ હ. શુક્લ	૦-૧૨-૦
અદભૂત યોગી	કૃષ્ણપ્રસાદ લક્ષ્મીભાઈ ભટ્ટ	...
“એમ તો એમ”	સનતકુમાર વીણ	૨-૮-૦
ઉરદાહ	બાપુરાવ જોશી	૧-૮-૦
ઓષધિ	રંગીલદાસ લ. સુતરીયા	...
કર્ણ કથાઓ	મણિલાલ પ્ર. વ્યાસ	૦-૮-૦
કચ્છની પદ્મિની	નારાયણ વિસનજી દક્કર	૩-૦-૦
કરણ્યેશો	નંદશંકર તુલજીશંકર	૬-૦-૦
કાળને કિનારે	નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૧-૮-૦
કીર્તિસ્તંભ	મગનલાલ બાપુજી બ્રહ્મભટ્ટ	૧-૦-૦
કોને પરણું	રંગીલદાસ સુતરીયા	૧-૪-૦
ગોરખ આયા ભાગ ૧ લો	શુભવંત આચાર્ય	૧-૮-૦
ગોરખ આયા ભાગ ૨ જો	શુભવંત આચાર્ય	૧-૮-૦
ગૃહવિવેક અને બીજી વાતો	પ્ર. સ્ત્રી સાહિત્યમંદિર	૦-૬-૦
ગ્રામલક્ષ્મી ભાગ ૧ લો	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૨-૮-૦
ગ્રામલક્ષ્મી ભાગ ૨ જો	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૨-૮-૦
ચંદ્રકુમાર ચરિત્ર ભા. ૨ જો	પ્ર. જૈન સસ્તી વાચનમાળા-	૧-૮-૦
છુટકારો	કિસનસિંહ ચાવડા	૦-૧૨-૦
છુપીપોલીસ	મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	૧-૦-૦
જલિની	દિવ્યાનંદ	...
જીવનપલટો	સ્ત્રિશક્તિ કાર્યાલય-સુરત	૦-૪-૦
જીવનપ્રકાશ	ઉમરજી ધરમાઈલ સારોદી	૧-૦-૦
જોયાથે હક યાને સત્યનો શોધક	અનુ. મૌલાના શરાહ	૧-૪-૦
ઝુમણું	મનુભાઈ જોષાણી	૦-૧૨-૦
જોહર	ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ	૦-૬-૦
તરંગિણી	રમણીક કીશનલાલ	૦-૧૦-૦
દર્પણના ટુકડા	અંબાલાલ પુરાણી	૧-૦-૦
દ્વિરેકની વાતો ભાગ ૨ જો	રામનારાયણ વિ. પાટક	૧-૪-૦
નસિબની બલીહારી	ચાંપશી વિ. ઉદેશી	૦-૧૨-૦
નરગંધા	ટી. પી. અડાલજી	૧-૮-૦
પલકારા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧-૦-૦
પચ્ચીસી	અઝીઝ મહમદદલી	૩-૮-૦
પત્રપુષ્પ	બળવંત ગૌ. સંઘવી	૦-૮-૦

પત્રલાલસા	રમણલાલ વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
પંચિની		૨-૦-૦
ફ્રાંસીગર	' નમકસાર '	૫-૦-૦
આખરહેવા	મગનલાલ વનમાળીદાસ	૧-૦-૦
આપુડીઓ	રમાકાન્ત ત્રિવેદી	૧-૦-૦
અહાંડનો ભેદ ભા. ૩	ધૈરવલાલ વીમાવાળા	૧-૦-૦
અહાંડનો ભેદ ભા. ૪	ધૈરવલાલ વીમાવાળા	૧-૦-૦
ભૂતકાળના પડછાયા ભા. ૨ જે	શુભવંત આચાર્ય	૧-૦-૦
માલિકા	અમૃત ક. વર્મા	૧-૮-૦
માતૃપ્રેમ અને બીજી વાતો	સ્ત્રીસાહિત્ય મંદિર-સુરત	૦-૪-૦
મેના અને ચંબલનું યુદ્ધ	જીવનલાલ અમરશી	૨-૦-૦
રહસ્યમૂર્તિ	આમુરારવ જોશી	૨-૦-૦
રમુજી વાતો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦-૪-૦
રાજનામું	નટયર મ. પટેલ	૦-૬-૦
વસમાં વનખાલ	ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી	૧-૮-૦
વહેમી પતિ	કાન્તાગૌરી ધૈરવલાલ	૦-૩-૦
વામન પહેલવાન	વ્યાસ જગજીવન જોડાલાલ	૦-૫-૦
વીર જયમલ્લ અથવા ચીતોડનો ઘેરો	નારાયણ વિ. ઠક્કર	૦-૧૨-૦
વીર શૈયા	કવિ રામચંદ્ર ગણપતરામ	૧-૪-૦
વિક્રમ અને કપાલીક	નારાયણ વિસનજી ઠક્કર	૦-૧૨-૦
વિનોદ લહરી	કેશવ હ. શેઠ	૧-૦-૦
શાણી મુલસા	શ્રી વિદ્યાવિજયજી	૦-૩-૦
સરળ અરેબીયન નાઈટ્સ	અનુ. જીવણલાલ અ. મહેતા	૪-૦-૦
સમાજની સીતમ ચક્રીમાં	નહાનીબહેન ગજગર	૦-૧૦-૦
સ્વપ્નની છાયા	રમણિકલાલ કિશનલાલ	૧-૪-૦
સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓ-ગ્રંથ ૪	સરતુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય	૧-૮-૦
સાહસિકાની સૃષ્ટિ	મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૧-૪-૦
સામાજિક વાતો	કાન્તાગૌરી ધૈરવલાલ	૦-૫-૦
સાગી ઝાળખાણ	હરલાલ	૦-૬-૦
સુગોધ પુષ્પ વાટીકા	ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમિન	૦-૫-૦
સીરલ સારીકા	મગનલાલ ગજગર	૦-૪-૦
સ્ત્રીશક્તિની રમુજી વાતો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦-૪-૦
સ્ત્રીહૃદય	કાન્તાગૌરી ઝંકટર	૦-૩-૦
સ્વર્ગની પરીઓ	મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	૦-૧૨-૦
હરિજનની હાય	હસમુખલાલ કે. પંડિત	૦-૪-૦
હરિજનના હાલ	દુલેરાય એન. કરાણી	...
હૃદયમંથન	શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	૦-૧૨-૦
હૃદયમન	" રક્ષિત "	૨-૬-૦

સામાન્ય નીતિજ્ઞાન

અહિસા	મહાત્મા ગાંધીજી	૦—૮—૦
અમૃત્ય તક	મણિલાલ જગજીવન દ્વિવેદી	૦—૧૨—૦
આર્ય સમાજ અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦—૩—૦
આદર્શ જીવન	રવિશંકર ગણેશજી અંગ્રીયા	૧—૦—૦
આતે શી માયાકેડ	ગિજુભાઈ	૦—૧૦—૦
ઉત્તતિનો માર્ગ અને ગૌસંવર્ધન	ચંદ્રશંકર ગૌરીશંકર	૨—૦—૦
એકતાનો એલચી	અક્ષામહ સૈયદ	...
કેટલાક નિબંધો	ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી	...
ખોટા ખર્ચવરા	રમણલાલ ચુનીલાલ શાહ	૦—૪—૦
ગરીબાઈનો યુનો	શંકરદત્ત પાર્વતિશંકર શાસ્ત્રી	૦—૩—૦
ગુજરાતની લગ્ન વ્યવસ્થા અને કુટુંબ સંસ્થા	સરોજિની મહેતા	૧—૦—૦
ગોસેવા	મહાત્મા ગાંધીજી	૦—૫—૦
જનોઈ	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦—૨—૦
જયન્ત પ્રબન્ધ	હિમાંશુવિજયજી	૦—૩—૦
તત્ત્વ વિચાર	કૃષ્ણરાવ અનંતરાવ	૦—૧—૦
દરેક સ્ત્રી વાંચે	વી. એન. જોશી	૦—૩—૦
ધાર્મિક વ્યાખ્યાનમાળા	...	૦—૨—૦
નરનારી સંબોધ	શ્રી સંપદવિજયજી	...
નીતિ શતક	જ. જ. આદિલશાહ	...
પત્ર પુષ્પ	બળવંત ગૌ સંઘવી	૦—૬—૦
પ્રભાણુ સાગર	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૨—૦—૦
પ્રાયશ્ચિત	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૦—૨—૦
પ્રાર્થાવિક્ર બોધ	મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	૦—૮—૦
બાળકોનો પોકાર	રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ	૦—૮—૦
અક્ષયર્થ દિગ્દર્શન	શ્રી વિજય ધર્મસૂરી	૦—૪—૦
અક્ષયર્થ	ફૂલચંદ આપુજી શાહ	૧—૦—૦
આત્મજીની ગૌ	નારણ દ. ભગત	...
ભગવાન મહાવીર	કૃષ્ણપ્રસાદ લલ્લુભાઈ ભટ્ટ	...
મુસલમાન ભાઈઓને ખુદશો પત્ર	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦—૧—૦
રામકથા	વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ	૦—૩—૬
રામાયણ રહસ્ય	અંબાલાલ હીરાલાલ મોદી	૦—૨—૬
રામરાજ્ય	ન્યતિલાલ મોરારજી મહેતા	...

ધર્મચરિત્ર રાજ્ય	બામળાલ સોસાઈટી-મુંબઈ	...
વસ્ત્રી સ્વાવલંબનની દિશામાં	રામજી હંસરાજ	૦-૪-૦
મજલ પહેલી		
વર્ણવ્યવસ્થા	ગાંધીજી	૦-૬-૦
વિજય મંત્ર યાને કૃત્તેહની આવી	નંદાનાલાલ નાથાભાઈ શાહ	૨-૪-૦
શર શૈથ્યા પરથી	નાનાભાઈ	૦-૬-૦
શાંત પળોમાં	ગિજુભાઈ	૦-૬-૦
શા માટે ?	હરભાઈ	૦-૮-૦
સભા સંચાલન	ક્રિકુભાઈ રતનજી દેસાઈ	૦-૬-૦
સમાનતાનો રાહ	ધનવંતરામ પી. ઓઝા	૦-૨-૦
સમયને ઓળખો ભા. ૧ લો	વિદ્યાવિજયજી	૦-૧૦-૦
સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન	નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૦-૮-૦
સખીના પત્રો	હિમતલાલ મ. શાહ	૦-૮-૦
સાબરમતી	નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
સુધરતા અને સુદરતા	પરીન એલજી મીસ્ત્રી	૦-૮-૦
સુખી ઘર	સ્ત્રી-સાહિત્ય મંદિર-સુરત	૦-૩-૦
સુભાષિત સુમુચ્ય	પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ	૦-૨-૦
સ્વદેશી સમાજ	નગીનદાસ પારેખ	૦-૮-૦
સદાચાર	વિદ્યાવિજયજી	૦-૩-૦
હાલના જમાનામાં સ્ત્રીઓની ફરજ	નિર્મળાજી હેન ક. જોશી	૦-૪-૦
હિન્દુ જાતિમાં આર્ય સમાજનું	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦-૧-૦
સ્થાન		
હિન્દુ મુસ્લીમ એકત્ર	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	...
હિન્દ-આર્ય-પુનર્વટના	શ્રી કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય	૧-૦-૦

પ્રવાસ

આયુ	શ્રી જયંતવિજયજી	૨-૮-૦
ચાર પ્રવાસો	રામભાઈ પાટક	૦-૧૦-૦
ચીનજાપાન યાત્રા	પ્રસ્થાન કાર્યાલય	૦-૮-૦
યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં શબ્દ ચિત્રો	વિકુલરાય મ. મહેતા	...

કેળવણી

કેળવણીના પાયા	કિશોરલાલ મશરૂવાલા	૧-૦-૦
ગૃહપતિને	નાનાભાઈ	૦-૧૨-૦
નવી દૃષ્ટિ	હરભાઈ	૦-૧૦-૦
નવી કેળવણી	હરભાઈ	૦-૧૨-૦
નવી આળખોથી	હરિલાલ નારણદાસ ગામી	૦-૧-૬
માળાપોને	ગીળુભાઈ	૦-૧૦-૦
વડીલો વાંચે	હરભાઈ	૦-૧૦-૦

વિજ્ઞાન

એક ગાયત્રી નમ્ર વિનંતિ	ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી	...
કેશ મુંગાર	શમ્પ	૦-૪-૦
દેરને થતા સામાન્ય રોગ અને તેના ગરગથ્થુ ધલાળે	ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી	...
પદાર્થ વિજ્ઞાન ભાગ ૧ લો	ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ	૧-૦-૦
પ્રત્યક્ષ શારીર ૧-૨	બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક	૮-૦-૦
બાલવિજ્ઞાન ભા. ૩ ભે.	વિમલા સેતલવાડ	૧-૮-૦
વિશ્વકર્મા પોથી	પ્ર.વિશ્વકર્મા કાર્યાલય-અમદાવાદ	૦-૬-૦
વિજ્ઞાનના પાઠો	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦-૧-૦
સ્તંભનું શાસ્ત્ર	કાન્તાગૌરી ઈશ્વરલાલ	૦-૩-૦

સાહિત્ય

કેટલાંક વિવેચનો	નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૧-૮-૦
ગુ. વ. સોસાઇટીનો ઇતિહાસ વિ. ૩ નો	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧-૦-૦
ગુજરાતી લેખનકળા	હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ	૧-૨-૦
ગુજરાતી સાક્ષર સંમેલન ૧૯૩૪	પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-વડોદરા	૦-૧૩-૬
જગત્ કાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતી- ચંદ્રનું સ્થાન	નહાનાલાલ દ. કવિ	૧-૪-૦
જીવનચર્યા	પ્ર. પ્રસ્થાન કાર્યાલય	૦-૧૦-૦
ભગવદ્ગૌરવ સુવર્ણગ્રંથ	પ્ર:-ભગવતસિંહજી સુવર્ણ મહોત્સવ સમિતિ-ગોંડલ	...
મધ્યયુગના હિન્દી-ગુજરાતી વૈશ્લેષ કવિઓ	કિસનસિંહ ગો. ચાવડા	...
રંગતરંગ	જયોતીન્દ્ર હ. દવે	૧-૪-૦
સર રમણલાલ	સુશ્રુતલાલ રમણલાલ	૨-૦-૦
સંવાદમાળા	શાન્તિલાલ દાકર	૦-૬-૦
સંસ્કૃત નાટક ભા. ૨ નો	નર્મદાચંદ્ર ભોગીલાલ પુરોહિત	૧-૦-૦
સ્વદેશી સમાજ	નગીનદાસ પારેખ	૦-૮-૦
હાલતાં ચાલતાં	ગીજુલાલ	૦-૧૦-૦

ધર્મ

ધર્મલાંબ	હાજીમહમદ ખોટાવાલા	...
ધર્મશ્રી ધર્મસાક્ષ	અરવિંદ ન. શાસ્ત્રી	૧-૮-૦
ધર્મયોગ	મથુરાદાસ ત્રિકમજી	૦-૬-૦
કાલકોક પ્રકાશ વો. ૨	શ્રીવિનયવિજયજી	૭-૦-૦
કુમારપાલરાસનું રહસ્ય	પ્ર. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રચારક	૧-૦-૦
	સલા-ભાવનગર	
ગીતાધ્વની	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૦-૨-૦
શ્રીગુરુ-સ્મૃતિ	વામનરાવ પ્રા. પટેલ	...
જિનવાણી	સુશીલ	૧-૦-૦
જૈનધર્મ	પ્ર. જૈન આત્માનંદ સલા-	૧-૦-૦
	ભાવનગર	
દ્વિષ્ટિપરિવર્તન	વિજયરાય કલ્યાણરાય	૧-૪-૦
ધર્મનું આદિ મૂળ વેદ	કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ કોઠારી	૧-૦-૦
પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો	પ્ર. જીવણલાલ જગનલાલ	૦-૪-૦
ભગવદ્ગીતામૃત પ્રસાદ	વેલોંખાઈ દારકાંદાસ	૩-૮-૦
મહમદ પેગંબરનો ધર્મ	...	૦-૧-૩
ઋગ્વેદ શોખાયન શાખાનું	જયાનંદ બ. શુક્લ	૨-૦-૦
આનંદક		
લિંખળ શક્તિ માહાત્મ્ય	અંબાલાલ લિંખળઆ	૦-૫-૦
વિરાનયોગ	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	૨-૮-૦
વેદ ઇશ્વરીય જ્ઞાન છે	ત્રિકમલાલ હરિલાલ	૦-૨-૦
વૈરાગ્ય શતક	રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	૧-૦-૦
શિક્ષાપત્રી	આનંદપ્રસાદ મહારાજ	૦-૧૨-૦
શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર	માધવદાસ મગનલાલ દલાલ	૦-૬-૦
શુક્લ યજુર્વેદ સંહિતા	મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા	...
સંયમ અને ભક્તિમાર્ગ	અંબાલાલ પુરાણી	...
સત્યાર્થ પ્રકાશ	અનુ. મયાશંકર શર્મા	૦-૧૪-૦
સત્સંગી ભૂપણ-પ્રથમ અંશ	માધવલાલ દલસુખરામ	૨-૦-૦
સમાધી સોપાન તથા શ્રીમદ્	અનુ. ગોવર્ધનદાસજી	...
રાજચંદ્ર વચનામૃત		

નાટક

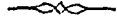
આગગાડી	ચંદ્રવદન મહેતા	૧-૪-૦
કિસ્મતનો સિતારો, દિગપાલ,	ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા	૦-૬-૦
અક્ષતનો ચમત્કાર		
ચાલો ભજવીએ (ભાગ ૧ લો)	નટુભાઈ	૦-૪-૦
” ” (ભાગ ૨ નો)	” ”	૦-૧૦-૦
જલીયાંવાલા	” દર્શક ”	૦-૮-૦
ત્રણ નાટકો	રમણલાલ ન. વકીલ	૧-૦-૦
નરસિંહ-નિનાદ	મળશંકર મ. યાજ્ઞિક	૦-૨-૦
નીલપંખી	દીલીપકંઠી	૦-૧૪-૦
પત્રિની	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૧-૮-૦
પ્રતાપસિંહ	મણિભાઈ ભૂલાભાઈ પટેલ	૧-૦-૦
બાળકોનો બાંધવ	ગૌરીશંકર કી. ચતુર્વેદી	૦-૫-૦
બાળકોનો બેલી કોણ	” ”	૦-૫-૦
માયાનું દાન	રમણલાલ સોની	૦-૮-૦
મોરનાં ઈંડાં	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૦-૧૨-૦
લોપામુદ્રા ભાગ ૪ થો	કનૈયાલાલ મુનશી	૧-૮-૦
વેદીના ફૂલો	નાગરદાસ પંડ્યા	૦-૧૦-૦
વઢેલાં અને બીજી નાટિકાઓ	જવેરચંદ મેઘાણી	૧-૦-૦
સંવાદો અને ગીતો	છો. લ. અક્ષલદ	૦-૧૦-૦
સાગરિકા	કેશવપ્રસાદ છો. દેસાઈ	૦-૮-૦

રેકૉર્ડ્સ

કહેવત સંગ્રહ	પ્ર. વડોદરા સ. છાપખાનું	૦-૬-૦
કર્તીઓની નામાવલી	પુ. સ. સ. મંડળ-વડોદરા	૦-૮-૦
૩૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની	ગુ. સ. સ. મંડળ-વડોદરા	૫-૦-૦
વર્ગીકૃત નામાવલી		
ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિપદ	પ્ર. ગુ. વ. સોસાયટી	...
પહેલી-અમદાવાદ		
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વર્ષ ૫	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧-૦-૦
જીવતા તહેવારો	કલેલકર	૦-૨-૬
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ભાષણો	વડોદરા રાજ્ય પુ. પરિપદ	૨-૦-૦
અત્રે લેખો	મંડળ	...

બાલસાહિત્ય

કર્ણ	પ્રો. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	૦—૬—૦
ગમ્મતિકા	નટુભાઈ પો. પટેલ	૦—૪—૦
ગરવી ગુજરાતનો સરળ ઇતિહાસ	મગનલાલ કેશવલાલ પૂરાણી	૦—૪—૦
પાર્વતી	ડૉ. દેવેન્દ્ર ર. મજમુંદાર	૦—૬—૦
અલિરાગ્ન	રમણીકલાલ કીશનલાલ મહેતા	૦—૨—૦
પુદ્ગલગવાનની વાર્તાઓ	ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ	૦—૬—૦
ભગીરથ	ભગીરથ મજમુંદાર	૦—૬—૦
રુકિમણી	હંસા મહેતા	૦—૪—૦
x ————— x	x ————— x	x ————— x
ચાંદો સુરજ	રમણલાલ સોની	૦—૪—૦
ચાર સુંદર સંવાદો	ચુનીલાલ કુ. શાહ	૦—૩—૦
જંગલમાં રખડતાં	કપિલા દાકાર	૦—૪—૦
મનપાનનો જવાબામુખી	કીર્તિદાખેન દીવાનજી	૦—૩—૦
જ્ઞાનગંગા	ભાનુપ્રસાદ મણિલાલ ભટ્ટ	૦—૩—૦
ધરતીકંપ	પ્રીયવદન બક્ષી	૦—૩—૦
પ્રાણી વર્ણન	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૪—૦
બાળકોની રમત	રતિલાલ વિક્રમદાસ દલાલ	૦—૩—૦
x ————— x	x ————— x	...
જિંદગીસી	રમણલાલ ના. શાહ	૦—૩—૦
કાલાં ઘેલાં	નાગરદાસ ઇ. પટેલ	૦—૩—૦
ગંગારામ	નાગરદાસ ઇ. પટેલ	૦—૩—૦
પંડિતજી	” ”	૦—૩—૦
ધસપનાં પાત્રો ગદ્યે	ગિજુભાઈ	૦—૫—૦
ગોલીઆરની મુસાફરી	હંસા મહેતા	૦—૧૪—૦
ચાંદા પોળી	વસન્ત નાયક	૦—૩—૦
નાના મોટા પાટો	સોમાભાઈ કીશાભાઈ પટેલ	૦—૨—૬
નાની નાની વાતો	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૧—૦
પ્રવાસી પંખી ખંજન	કેશવપ્રસાદ દેશાઈ	૦—૪—૦
કુવારો	વસન્ત નાયક	૦—૩—૦
ફૂલદાની	વસન્ત નાયક	૦—૪—૦
બહારવટીયો મીરબાં	મગનલાલ બાપુજી બ્રહ્મભટ્ટ	૦—૫—૦
બાળપાટો	સોમાભાઈ કીશાભાઈ પટેલ	૦—૨—૦
બાલ સંવાદો	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૧—૦
બાલ જ્ઞાન ગમ્મત	રમણલાલ ના. શાહ	૦—૬—૦

ખીસ્લીપગો જોનસન	રમણલાલ સોની	૦—૧—૬
ભગો	નાગરદાસ ઇ. પટેલ	૦—૩—૦
લપલપીયાં	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૮—૦
લોભીયાની વલે	રસુલભાઈ નખીભાઈ વોરા	૦—૧—૦
વનકૂલ	હિમતલાલ યુ. શાહ	૦—૬—૦
વિરોનીકા	નટુભાઈ પટેલ	૦—૩—૦
શબ્દપોથી અને જોડાદરપોથી	સોમાભાઈ ડી. પટેલ	૦—૨—૦
શબ્દપોથી	"	૦—૨—૦
સાચી ખોટી વાતો	"	૦—૨—૦
સુંદર પાઠો	"	૦—૨—૦
હારથ કૂવારો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦—૮—૦

સંગીત

સંગીત પ્રવેશિકા	મનહરરામ હ. મહેતા	૦—૬—૦
સંગીત શ્રેણી	હરિશંકર વિઘ્નાર્થી	૦—૬—૦

નિબંધ

રજકણુ	“ ધૂમકેતુ ”	૧—૪—૦
વાદિમંત્રીનું આર્પદર્શન	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૧—૮—૦

ગણિતશાસ્ત્ર

અનડા ગણિત	રતનશી પુ. અનડા	૦—૪—૬
અક્ષર ગણિત પ્રવેશ પુસ્તક	ચંદુલાલ કે. અમીન	૦—૫—૦
અંકગણિત પુ. ૧	ગૌરીશંકર જ. ભટ્ટ	૦—૭—૦
અંકગણિત પુ. ૨	" "	૦—૭—૦
અંકગણિત પુ. ૩	" "	૦—૭—૦
ખગોળ ગણિત ભા. ૧લો	હરિહર ભટ્ટ	૦—૮—૦
સુમન અંક ગણિત ભા. ૧	લં. વા. માંડકે	૦—૬—૦
સુમન અંક ગણિત ભા. ૨	" "	૦—૬—૦
સુમન અંક ગણિત ભા. ૩	" "	૦—૬—૦

વ્યાયામ તથા વૈદક

આરોગ્ય અને સુખ	હિંમતલાલ મ. શાહ	૦—૬—૦
આસન અને આરોગ્ય	ખાપુભાઈ કે. પટેલ	૧—૦—૦
દિનચર્યા	ખાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૧—૮—૦
પ્રત્યક્ષ શારીર	ખાલકૃષ્ણ અ. પાઠક	૮—૦—૦
સ્ત્રી રોગ ચીકીત્સા ભા. ૧લો	ગોપાલજી કુંવરજી વૈદ્ય	૦—૧૨—૦
સૂર્ય ભેદન વ્યાયામ	ખાપુભાઈ કે. પટેલ	૦—૬—૦
સોયાબિન્સ	રાહાભાઈ એલ જાની	x—x—x

ખેતીવાડી

કૃષિ શિક્ષણ	સોમાભાઈ ગો. પટેલ	૦-૧૨-૦
ખેતીની જમીનના દુકડા પડી	ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ	૧-૦-૦
જતા અટકાવવાને અને પડી		
ગયેલાને એકત્ર કરવાને વડોદરા	ખેતીવાડી ખાતું-વડોદરા	૦-૧-૦
રાજ્યમાં થએલી તજવીજ.	દુલેરાય છોટાલાલ અંબરીયા	૨-૦-૦
ખેડુત પંચાંગ		
ફલાવર ગાર્ડન		

અર્થશાસ્ત્ર

કચ્છનું અર્થ શાસ્ત્ર	જયરામદાસ જેઠાભાઈ	૦-૮-૦
ભાટીયા સ્થાતિમાં પ્રવર્તિ રહેલી	કુંગરસિંહ ધર્મસિંહ સંપટ	૦-૪-૦
ખેડારીનાં કારણો અને તે ટાળવા		
વ્યવહાર યોજના શી હોઈ શકે?		

ભાષાશાસ્ત્ર તથા વ્યાકરણ

ગુજરાતી ભાષામાં વર્ણવ્યવસ્થા	ડૉ. ડી. એન. દવે	૦-૧૦-૦
રસગંગા	મજલાલ કાળીદાસ શાસ્ત્રી	૦-૪-૦
સંસ્કૃત વ્યાકરણ તૃતીય પુસ્તક	નૃસિંહપ્રસાદ કા. ભટ્ટ	૦-૫-૦

સ્મારક ગ્રંથ

દી. બા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ	પ્ર. પ્રેમ ભક્તિમંડળ	...
તપોધન રજત મહોત્સવ ચંક	ગુજરાત કોલેજ=અમદાવાદ	
નડીયાદ ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલ	અંબાલાલ શા. ભટ્ટ	૧-૦-૦
સ્નેહ સંમેલન સ્મારક ચંક	મગનલાલ કે. મુલાણી	૦-૬-૦
સ્વ. "પ્રાણ"નાં જીવન સ્મરણો	ભૂદરદાસ ગટોરદાસ પારેખ	...

ભૂગોળ

નવીન ભૂગોળ ભાગ ૪થો	મૂળજીભાઈ હી. ચોકસી	૧-૨-૦
પૃથ્વીનો પરિચય	પોપટલાલ જ્વેચંદ અંબાણી	૧-૮-૦
ભૂગોળ માર્ગદર્શિકા ભા. ૫મો	દ્વારકાંદાસ મોતીચંદ દોશી	૦-૬-૦
લોકમાતા	કાલેલકર	૦-૪-૦

ભરત ગ્રંથાણુ

ભરત ગ્રંથાણુ	પરિનિબંધેન એદલજી મીસ્ત્રી	૦-૧૦-૦
--------------	---------------------------	--------

શાળોપયોગી

ચાહર્ત જીવન જ્યોતિ ભા. ૧	હીરાલાલ ૨. કાપડીઆ	૦-૫-૦
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય પુ. ૨	મંજુલાલ ૨. મજમુદાર	૦-૧૪-૦
ચાલો લખીએ ભા. ૧લો	લાલભાઈ ૨. દેસાઈ	૦-૨-૬
ચાલો લખીએ ભા. ૨જો	લાલભાઈ ૨. દેસાઈ	૦-૨-૬
ચાલો લખીએ ભા. ૩જો	લાલભાઈ ૨. દેસાઈ	૦-૨-૬
ચાલો લખીએ ભા. ૪થો	લાલભાઈ ૨. દેસાઈ	૦-૨-૬
બાળવિનોદ ભા. ૧લો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૨-૬
બાળવિનોદ ભા. ૨જો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૨-૬
બાળવિનોદ ભા. ૩જો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૨-૬
બાળવિનોદ ભા. ૪થો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૨-૬
બાળપોથી ભાગ ૧લો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૧-૬
બાળપોથી ભાગ ૨જો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૧-૬
વાંચોને લખો ભા. ૧લો	મનુભાઈ ક. દેસાઈ	૦-૨-૬
વાંચોને લખો ભા. ૨જો	મનુભાઈ ક. દેસાઈ	૦-૨-૬
વાંચોને લખો ભા. ૩જો	મનુભાઈ ક. દેસાઈ	૦-૨-૬
સાહિત્ય રત્ન ભાગ ૧લો	ઈશ્વરલાલ પ્રા. ખાનસાહેબ	૦-૧૦-૦
સાહિત્ય દર્શન	ચંપાલાલ ત્ર. શાહ	૦-૧૪-૦

સન ૧૯૩૪માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સૂચ

ભાષા-વ્યાકરણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આપબ્રંસ	રા. મધુસુદન ચી. મોદી	પ્રસ્થાન	જેદ
ફેટલાક સ્મરતી શબ્દ પ્રયોગો	પ્રો. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી	સાહિત્ય	મે
ગુજરાતી બોલીમાં વિવૃત્ત ઓ, ઓ;	રા. સુનીલાલ વર્ધમાનદાસ શાહ	યુ. પ્ર.	ઝોપ્રિવ
ગુજરાતી માટે દેવનાગરી લિપિ કે હિન્દી	રા. "હિન્દવી"	યુ. પ્ર.	જુલાઈ
ગુજરાતી લિપિમાં થોડોક સુધારો	રા. કિશોરલાલ મથુરવાળા	પ્રસ્થાન	આવણ
અજરાકીયાં	મી. પ્રેરિજશાહ મહેતા	સાહિત્ય	ઓગસ્ટ
પરિભાષાના પ્રદેશમાં ઓક ડોકીયું	રા. ત્રિભુવન હેમાણી	કોમુદી	જુન
પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય અને તેની પૂર્વ પીઠિકા	રા. મધુસુદન ચી. મોદી	યુ. પ્ર	જુલાઈ
ભૂગોળની પરિભાષા	રા. હરિલાલ માંકડ	ઊર્મિ	આવણ
મધ્યકાલીન ગુજરાતીનું સ્વરૂપ	રા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	વસન્ત	આપાદ
વર્તમાન કાળનો "દુથ" પ્રત્યય	રા. ચતુરભાઈ પુ. પટેલ	યુ. પ્ર	ઝોકેટોબર
શબ્દાર્થ વિચાર	પ્રિ. આનન્દશંકર બાપુશંકર ધવ	વસન્ત	આશ્વિન
શાસ્ત્રોચ્ચાર પરિશુદ્ધ નોડણી	રા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	કોમુદી	માર્ચ
સોળામા શતકની ગુજરાતી ભાષા	રા. મધુસુદન ચી. મોદી	યુ. પ્ર	ઝન્યુઆરી

સાહિત્ય

વિષય

અગીયારમું સાહિત્ય સંમેલન
અગ્રે અને તેનું તત્વજ્ઞાન
આપણું લોક વાતો વિવેચક ગ્રામ્યીન સાહિત્ય
આદિ પદ્ધતી સંશોધિત આવૃત્તિ
આધુનિક કાવ્ય સ્વરૂપ
આપણા બે જ્યોતિષકે
આપણા સાહિત્યની ગ્રંથોગ શાળા
હિરમર ખ્યામ-એક દહિ
ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેનું નિરૂપણ
કવિ કુસુમાકર
કસ્મ કવિતા પરિચય
કનૈયાલાલ મુનશી એક સમિક્ષા
કળા પ્રદર્શન
કવિતા
કાનડી ભાષામાં હોદીયું
કાશિયાવાડનું વીરસનું સાહિત્ય
કાન્તનું દેવધાની
કાવ્ય અને તેના પ્રયોજનનો કળા
કરજીદાર
કેશવલાલભાઈની વાલમય સેવાની સ્તુતિ

૨૬

કથા સામિકમાં / કથા મહિનામાં

રા. સુરેન્દ્ર પંડ્યા
રા. એમ દરબાર
રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા
પ્રો. બળવન્તરાય ક. દહિાર
રા. દેશળલ પરમાર
રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
રા. હાલરાય રંગીલાદાસ મોંકડ
રા. મનુભાઈ વેદ્ય
રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદી
રા. પ્રસન્ન ગો. કાળ
રા. કાન્તિલાલ વ્યાસ
રા. વિરેન્દ્રરાય મહેતા
રા. ધર્મકેતુ
રા. કીશોરલાલ મશરવાળા
રા. મગનલાલ શ્યામલ
રા. પદ્માનન
પ્રો. બલવન્તરાય ક. દોઝર
રા. હાલરાય ર. મોંકડ
રા. હાલરાય ર. મોંકડ

પુ. પ્ર
સાહિત્ય
કોમુદી
વસન્ત
પુ. પ્ર
પુ. પ્ર
ભિર્મિ
ભિર્મિ
કોમુદી
કોમુદી
પ્રસ્થાન
પ્રસ્થાન
શારદા
ભિર્મિ
પ્રસ્થાન
શારદા
ભિર્મિ
સાહિત્ય
ભિર્મિ
ભિર્મિ

બન્યુચારી
મે
બુલાહ
કેન
બન્યુચારી
એપ્રિલ
વૈશાખ
વૈશાખ
બન્યુચારી
ઓક્ટોબર
કાલ્યુન
વૈશાખ
બન્યુચારી
કાર્તિક
માગ-પોય
ફેબ્રુઆરી
એપ્રિલ
ઓગસ્ટ
કાર્તિક
જુન

સન ૧૯૩૪માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સૂચ્ય

ભાષા—વ્યાકરણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આપબ્રંસ			જેદ
કેટલાક સુરતી શબ્દ પ્રયોગો	રા. મધુસુદન ઝી. મોદી	પ્રસ્થાન	મે
ગુજરાતી ભોલીમાં વિવૃત્ત ઐ. ઓ;	પ્રો. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી	સાહિત્ય	ઓપ્રિલ
ગુજરાતી માટે દેવનાગરી લિપિ કે હિન્દી	રા. યુતીલાલ વર્ધમાનદાસ શાહ	યુ. પ્ર.	જુલાઈ
ગુજરાતી માટે ગુજરાતી લિપિ	રા. "હિન્દવી"	યુ. પ્ર.	
ગુજરાતી લિપિમાં થોડોક સુધારો	રા. કિશોરલાલ મશશવાળા	પ્રસ્થાન	આવળુ
ગયરાક્રીયાં	મી. પ્રીરોજશાહ મહેતા	સાહિત્ય	ઓગસ્ટ
પરિભાષાના પ્રદેશમાં એક ડોઝીયું	રા. ત્રિભુવન હેમાણી	કોમુદી	જુન
પ્રાચીનગુજરાતી ગદ્ય અને તેની પૂર્વ પાદિકા	રા. મધુસુદન ઝી. મોદી	યુ. પ્ર	જુલાઈ
ભૂગોળની પરિભાષા	રા. હરિલાલ માંડકર	ગિર્મિ	આવળુ
મધ્યકાલીન ગુજરાતીનું સ્વરૂપ	રા. કેશવરામ ડા. શાસ્ત્રી	વસન્ત	આષાઢ
વર્તમાન કાળનો "ધ્રુવ" પ્રત્યય	રા. ચતુરભાઈ પુ. પટેલ	યુ. પ્ર	ઓક્ટોબર
શબ્દાર્થ વિચાર	પ્રિ. આનન્દશંકર બાપુશંકર ધ્રવ	વસન્ત	આશ્વિન
શાસ્ત્રોચ્ચાર પરિશુદ્ધ જોડણી	રા. કેશવરામ ડા. શાસ્ત્રી	કોમુદી	માર્ચ
સેળામા શતકની ગુજરાતી ભાષા	રા. મધુસુદન ઝી. મોદી	યુ. પ્ર	નવંબર

સાહિત્ય

વિષય

અગીયારમું સાહિત્ય સંમેલન
આખો અને તેનું તત્વજ્ઞાન
આપણું લોક વાર્તા વિવેચક ગ્રામીન સાહિત્ય
આદિ પર્વની સંશોધિત આવૃત્તિ
આધુનિક કાવ્ય સ્વરૂપ
આપણા બે ન્યોતિધરો
આપણા સાહિત્યની પ્રયોગ શાળા
ભરૂચર પાંચામ-એક દલિ
ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેનું નિરૂપણ
કવિ કેસુભાઈર
કુસ્મ કવિનો પરિચય
કુનેયાલાલ મુનશી એક સમિક્ષા
કળા પ્રદર્શન
કવિતા
કાનડી ભાષામાં ડોકીયું
કાદીયાવાડનું વીરસનું સાહિત્ય
કાન્તનું દેવયાની
કાવ્ય અને તેના પ્રયોજનનો કાળ
કરુણકાર
કુશલભાઈભાઈની બાંકમય સેવાની સુન્દરી

૨૬

કર્તા

રા. સુરેન્દ્ર પંડ્યા
રા. એમ દરબાર
રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા
પ્રો. બળવંતરાય ક. દાકોર
રા. દેશબાઈ પરમાર
રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
રા. હાલરાય રંગીલદાસ માંકડ
રા. મનુભાઈ વેદ્ય
રા. કુનેયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદી
રા. પ્રસન્ન ગો. કાળ
રા. કનિતલાલ વ્યાસ
રા. વિરેન્દરાય મહિતા
રા. ધુમકેતુ
રા. કીશોરલાલ મશરૂવાળા
રા. મગનલાલ શ્યામબલ
રા. પદ્માનન
પ્રો. બલવંતરાય ક. દાકોર
રા. હાલરાય ર. માંકડ
રા. હાલરાય ર. માંકડ

કયા માસિકમાં

યુ. પ્ર
સાહિત્ય
કોમુદી
વસન્ત
યુ. પ્ર
યુ. પ્ર
ભિર્મિ
ભિર્મિ
કોમુદી
કોમુદી
પ્રસ્થાન
પ્રસ્થાન
શારદા
ભિર્મિ
પ્રસ્થાન
શારદા
ભિર્મિ
સાહિત્ય
ભિર્મિ
ભિર્મિ

કયા મહિનામાં

જાન્યુઆરી
મે
જુલાઈ
એપ્રિલ
જાન્યુઆરી
ઓગ્રિલ
વેશાખ
વેશાખ
જાન્યુઆરી
ઓક્ટોબર
કાલ્પન
વેશાખ
જાન્યુઆરી
કાલિંક
માગ-પોષ
ફેબ્રુઆરી
ઓગ્રિલ
જ્યોત્સન
કાલિંક
જુન

ગીજીભાઈનું સાહિત્ય ગાંડિવ સાહિત્ય મંદિરની સાહિત્ય સેવા ગુજરાતની પહેલી નવલકથા ગુજરાતના મહાકવિ બાણુ શ્રી ગોવર્ધનરામ ગુજરાતની નિર્ગર્વ સાક્ષરતા ૧૧ મું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન ૧૧મી સાહિત્ય પરિષદ ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યની પુલના ગોવર્ધનરામ અને બ્રીટીશ યુગ ગોવર્ધનરામ અને દેશી રાજ્ય ગોવર્ધનરામ-વિચારક ગાંડિવની પ્રતિષ્ઠાપના છન્દયર્થો છેલા દસકાના આપણા યાલ સાહિત્યની સુરેખા જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુજરાતનો નામોલ્લેખ બ્યારે અસ્પૃશ્યતા નહોતી બ્યોતિષ શાસ્ત્ર પ્રવિણ ભરૂરી ધ્વન્યા લોક ધ્રુવ સાહિત્યની સાહિત્ય સેવા ધ્રુવ સાહિત્યનું સંશોધન કાર્ય નરસિંહરાવની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું રેખાદર્શન નરસિંહરાવ દિવેદીયા અને કેશવલાલ કૃવ નરસિંહરાવ અભિનંદન ઉત્સવ	રા. શંકરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ રા. છોટાલાલ કામદાર રા. ભાનુશંકર બી. બ્યાસ રા. “પરાગ” રા. રામલાલ યુ. મોદી રા. રામનારાયણ વિ. પાટક રા. ત્રિભુવન હેમાણી રા. હરિલાલ મોકડ પ્રો. કેશવલાલ હીમતરામ કામદાર પ્રો. કેશવલાલ હીમતરામ કામદાર રા. રામમોહનરાય દેસાઈ રા. નટવરલાલ વિભાવાળા રા. ડોલરરાય ર. મોકડ રા. શંકરભાઈ પટેલ રા. મધુસૂદન ચી. મોદી રા. કનૈયાલાલ ચાણેકલાલ મુનશી રા. રતિદાનત ભટ્ટ રા. ડોલરરાય ર. મોકડ રા. મધુસૂદન ચી. મોદી રા. ભોગીલાલ જ. સોરેસરા રા. “મિત્રશ્રવણ” પ્રિન્સપાલ આનંદશંકર કૃવ દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	પુસ્તકાલય પુસ્તકાલય કોમુદી વસન્ત યુ. પ્ર પ્રસ્થાન નવચેતન ભિમિ કોમુદી કોમુદી વસન્ત પુસ્તકાલય ભાગ પુસ્તકાલય પ્રસ્થાન કોમુદી શારદા કોમુદી ભિમિ યુ. પ્ર કોમુદી વસન્ત વસન્ત	રેશુઆરી ઓપ્રીલ ઓગસ્ટ જૂન ઓપ્રીલ જુન રેશુઆરી કાર્તિક ઓપ્રીલ ઓપ્રીલ આ પાઠ કા. મા.
---	---	--	--

નરસિંહરાવ અને પ્રાર્થના સમાજ
નરસિંહ મહેતાની ભક્તિનું સમર્થન
નવી ગુજરાતી કવિતાના યુગો
નરસિંહરાવના ભાષા દોષો
નરસિંહને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો
નરસિંહ મહેતા
નોકની વાળી
દોલામાફની મૂળ કથા
પ્રાચીન ગુર્જર વીરકાવ્યો
પ્રેમકુન્જ
પ્રેમવાર્તા
કીરદોસ્તી
બોટાદકરની સાહિત્ય સેવા
ભારતીય વાઙ્મયના અમર રત્નો
ભાષાવતારના ખરા સાનનું રણુ
ભાષાન્તરની કળા
મુનશીની સ્ત્રીત્વની ભાવના
રમણલાલ દેસાઈની નવલ કથાઓ
વાડીલાલ શાહના કેટલાક કટાક્ષ લેખો
વાર્તા રોને કહેવી
વિદ્યાપતિ બિહલુના સમયનો વિચાર
વિવેચન અને વિવેચકો
વિરસિંહ કૃત ઉપાહરણ: ઓક પરિચય
વિધિ પૂર્વ
શતાબ્દિ પ્રસંગે

રા. ગદુલલાલ ગો. કુવ
રા. નટરલાલ દેસાઈ
રા. “રેનોલ્ટ રફિન”
રા. ભરતરામ ભા. મહેતા
પ્રો. બલવન્તરાય ક. દોશર
રા. સા. મુકુન્દરાય
રા. નરસિંહરાવ દિવેદીઆ
રા. રમણિકલાલ કીશનલાલ
પ્રો. ગન્દેશંકર લાલશંકર પંડ્યા
રા. ચતુરભાઈ પટેલ
રા. હસમુખલાલ મ. કાળ
દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. અવેરી
રા. ખીમજીલાલ ઠાકર
રા. નેશલાલ જોશી
રા. કૃષ્ણવરામ કા. શાસ્ત્રી
રા. મનસુખલાલ અવેરી
રા. રવિશંકર જોશી
રા. વિષ્ણુપ્રસાદ બક્ષી
રા. ત્રિભુવન હેમાણી
મી. કીરોજશાહ મહેતા
રા. હર્ગોશંકર શાસ્ત્રી
રા. મનુભાઈ વૈદ્ય
રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા
કવિ નહાલાલ દ. કવિ
રા. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

યુ. પ્ર
યુ. પ્ર
પ્રસ્થાન
શારદા
સાહિત્ય
ભામ
પ્રસ્થાન
પ્રસ્થાન
યુ. પ્ર
વસન્ત
યુ. પ્ર
વસન્ત
પુસ્તકાલય
કૌમુદી
યુ. પ્ર
ભૂમિ
કૌમુદી
યુ. પ્ર
નવચેતન
નવચેતન
કૌમુદી
વસન્ત
યુ. પ્ર
નવચેતન
યુ. પ્ર

ઓપ્રિલ
ઓપ્રિલ
ભાદ્રપદ
ભેટ આંક
જુન
આષાઢ
આશો
જેઠ
જાન્યુઆરી
વૈશાખ
જુલાઈ
કાર્ત-માગશિક
જુન
ઓગસ્ટ
ઓપ્રિલ
પોપ
ઓપ્રિલ
ઓક્ટોબર
સપ્ટેમ્બર
ઓપ્રિલ
નવે-ડીસેમ્બર
ફાલ્ગુન
ઓક્ટોબર
સપ્ટેમ્બર
ઓપ્રિલ

મોરનાં છાં
રાગ્ન છળીલાશમ યહાહુર
સસમંદાકિની
લોપાસુદ્રા
લોપાસુદ્રા અતે મંત્ર દ્રશ્યોઓની માનતા
વિવર્ત લીલાની એકે ઝાંખી
સૂર્ય ગણિત
સ્નેહસંભ્રમ
સ્મરણયાત્રા

રા. “મ”
રા. દેશવરામ શાસ્ત્રી
શ્રી. જ્યમન પાઠકજી
રા. સુનિકુમાર ભટ્ટ
રા. મનુભાઈ વૈદ્ય
રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
રા. મોહનલાલ હ. પંચોળી
રા. અનંતરાય મ. રાવળ
રા. મનસુખલાલ ઝવેરી

કોમુદી
કોમુદી
સાહિત્ય
કોમુદી
વસન્ત
કોમુદી
યુ. ગ્ર.
કોમુદી
કોમુદી

નવે-ડીસેમ્બર
જ્યુલાઈ
નવેમ્બર
જુન
અશાઢ
ઓક્ટોમ્બર
ઓક્ટોમ્બર
જાન્યુઆરી
નવે-ડીસેમ્બર

નિબંધ

કર્તા

રા. ગોળાલાલ પુરાણી
રા. કિસ્તનસિંહ ચાવડા
વેલકર

કયા માસિકમાં

કોમુદી
કોમુદી
પ્રસ્થાન
પ્રસ્થાન
કોમુદી
પ્રસ્થાન
ભૂમિ
સાહિત્ય

કયા મહિનામાં

જ્યુલાઈ
ફેબ્રુઆરી
માઈ
અશાઢ
સપ્ટેમ્બર
ફેબ્રુન
કોતકે
જ્યુલાઈ

વિષય

આપર મા
અનીતિવાન અતિથિ
એન્ડનિયરની પત્ની
છરીછનિમાધન ટેલ્સ
કેરકુરિયાં
કેન્દ્રમાળા
છેલ્લો અંક
તરણ વનરાજ
દેવેની ધરપીતાલ
નવાયુગની સ્ત્રી
નરયુગવ
નહિની
પેટના ખાડા
ભવભૂતિ અને કાલિદાસ
ભગનહેલ્ય
ભગવાદ વજ્રસુકળ
રાત્ત્યનાં પૈડાં
લસ લાચનાં કે હિયાનાં
વિશ્વવિખેતા
સંયુક્તવંશ
સાહિત્યકાર

૨૮

નાટકે

કર્તા

રા. ભાસ્કર વહોરા
રા. આ. જે. ભટ્ટ
રા. આ. જે. ભટ્ટ
રા. ઉમાશંકર જોષી
રા. ગોવિંદપ્રસાદ
રા. લવાનીશંકર વ્યાસ
રા. ચંદ્રવદન મહેતા
રા. ધૂમકેતુ
રા. પી. જે. ભટ્ટ
રા. શારદાપ્રસાદ વર્મા
રા. અભ્યાસી
રા. જયંત દલાલ
રા. રમણુ ન. વટીલ
રા. નવનિતરાય વટીલ
રા. ભાસ્કર વહોરા
રા. હેલરરાય મોંકડ
રા. સુનિકુમાર ભટ્ટ
રા. મીતુભાઈ કાકટર
રા. કરસનદાસ ભાનુસુખરામ
રા. સીતારામ શર્મા
રા. પ્રિયવદન બક્ષી

—•••—

કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
કોસુદી	જુલાઇ
નવયુગ	ઓગસ્ટ
નવયુગ	ઓગસ્ટ
પ્રસ્થાન	માગશિર્ષ
કુમાર	વૈશાખ
ભિમિ	માઘ
કોસુદી	જુ-ઓગસ્ટ
કુમાર	પોષ
નવયુગ	એપ્રિલ
કુમાર	માગશર
નવયુગ	ફેબ્રુઆરી
નવયુગ	નવેમ્બર
કોસુદી	નવે-ડિસેમ્બર
કોસુદી	સપ્ટેમ્બર
નવયુગ	જાન્યુઆરી
ભિમિ	ફેબ્રુ
કુમાર	જેઠ
નવયુગ	માર્ચ
કોસુદી	જા-ફે-માર્ચ
નવયુગ	ફેબ્રુઆરી
સાહિત્ય	જૂન

મોરનાં ઈંડાં
રાજ્ય છળીવારામ યહાદુર
રાસમંદાકિની
લોપામુદ્રા
લોપામુદ્રા અને મંત્ર દ્રષ્ટાઓની માનતા
વિવર્ત લીલાની ઝોડ ઝાંખી
સૂર્ય ગણિત
સ્નેહસંબ્રમ
સ્મરણયાત્રા

રા “મ”
રા. કેશવરામ શાસ્ત્રી
શ્રી. જયમન પાઠકજી
રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ
રા. મનુભાઈ વૈદ્ય
રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
રા. મોહનલાલ હ. પંચોળી
રા. અનંતરાય મ. રાવળ .
રા. મનસુખલાલ ઝવેરી

કોમુદી
કોમુદી
સાહિત્ય
કોમુદી
વસન્ત
કોમુદી
યુ. પ્ર.
કોમુદી
કોમુદી

નવે-ડીસેમ્બર
જુલાઈ
નવેમ્બર
જુન
અશાઢ
ઓક્ટોમ્બર
ઓક્ટોમ્બર
જન્યુઆરી
નવે-ડીસેમ્બર

૨૪

નિબંધ

વિષય

દેવ જોડલે મનુષ્ય
પી. ઇ. જોન
ભારતનું ઉત્થાન
મૃત્યુ સાથે પ્રેમ
વાલ્મીકીનું આર્પદર્શન
સમિક્ષા
સનાતન હૃદય
સાહિત્યમાં અલૌકિકતા

કર્તા

રા. અંબાલાલ પુરાણી
રા. કિસનસિંહ આવડા
રા. કલેલકર
રા. કલેલકર
રા. રતિલાલ મોહનલાલ
શ્રી. કાકા કલેલકર
રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ
રા. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

કયા માસિકમાં કયા મહિનામાં

કોમુદી
કોમુદી
પ્રસ્થાન
પ્રસ્થાન
કોમુદી
પ્રસ્થાન
ઉર્મિ
સાહિત્ય

જુલાઈ
ફેબ્રુઆરી
માર્ચ
અશાઢ
સપ્ટેમ્બર
ફાલ્ગુન
ક્રાંતિક
જુલાઈ

વિષય

અપર મા
અનીતિવાન અતિથિ
એન્ડ્રિયરની પત્ની
છરીછીનિયામન ટેલ્સ
કુરકુરિયાં
કુન્દમાળા
છેરેલો અંક
તડેલું વનરાજ
દેવોની ધરપીતાલ
નવાલુગની સ્ત્રી
નરપુંગવ
નલિની
પેટના ખાડા
ભવભૂતિ અને કાલિદાસ
ભગ્નહૃદય
ભગવદ્ વજ્રચુક્રજી
રાજ્યનાં પૈડાં
લસ લાથનાં કે હૈયાનાં
વિક્ષવિજેતા
શંખુકવધ
સાહિત્યકાર

૨૮

નાટક

કર્તા

રા. ભાસ્કર વહોરા
રા. આ. જે. ભટ્ટ
રા. આ. જે. ભટ્ટ
રા. ઉમાશંકર જોષી
રા. ગોવિંદપ્રસાદ
રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ
રા. ચંદ્રવદન મહેતા
રા. ધ્રુમકેતુ
રા. પી. જે. ભટ્ટ
રા. શારદાપ્રસાદ વર્મા
રા. અભ્યાસી
રા. જયંત દલાલ
રા. રમણ ન. વઝીલ
રા. નવનિતરાય વઝીલ
રા. ભાસ્કર વહોરા
રા. ડોલરસાય માંકડ
રા. સુનિકુમાર ભટ્ટ
રા. ચીતુભાઈ કાકટર
રા. કરસનદાસ ભાનુસુખરામ
રા. સીતારામ શર્મા
રા. પ્રિયવદન બક્ષી

—•—•—•—

કથા માસિકમાં

કૌમુદી
નવયુગ
નવયુગ
પ્રસ્થાન
કુમાર
ઉર્મિ
કૌમુદી
કુમાર
નવયુગ
કુમાર
નવયુગ
નવયુગ
કૌમુદી
કૌમુદી
નવયુગ
ઉર્મિ
કુમાર
નવયુગ
કૌમુદી
નવયુગ
સાહિત્ય

કથા મહિનામાં

બુદ્ધાઇ
ઓગસ્ટ
ઓગસ્ટ
ભગશિર્ષ
વૈશાખ
માઘ
જ્યુ-ઓગસ્ટ
પૌષ
એપ્રિલ
માગશર
ફેબ્રુઆરી
નવેમ્બર
નવે-ડીસેમ્બર
સપ્ટેમ્બર
જાન્યુઆરી
ચૈત્ર
જેઠ
માર્ચ
જાન-ફે-માર્ચ
ફેબ્રુઆરી
જ્યુન

ઇતિહાસ

વિષય

આનંદપુર અને આનંદપુર
આર્યસંસ્કૃતિનું રેખાદર્શન
આર્ય પ્રસ્તાવિક તોધ
કૌલવંશ
કાદિયાવાડના ઇતિહાસના હ્રસ્વગ્રામ
થયલા અવશેષ
કૌમુદી મહેત્સવની ઉપયોગિતા
જોવાયલી નદી
ગુર્જરેશ્વર કર્ણદેવ સોલંકી
ગુજરાતના મીઠાના અગરો
ચામુંડગ સોલંકી
જુનું અને નવું ગુજરાત
પતન અને પ્રભોધકામ
પશ્ચિમ ભારતવર્ષના શક ક્ષત્રપ
પાંચસો વર્ષનું સુરત
પુરાણ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ
પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જર જાતિ
મનુ વૈવસ્વત અને તેના વંશજો
મીસરનો કિલ્લો
રાજપુત યુગના ઇતિહાસનું દર્શન
વડનગરના જે જુના દરતાવેજો

કર્તા
પ્રો. ત્રિભુવનદાસ શાહ
રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય
" "
" "
રા. પ્રાણજીવન જોશી
રા. હોલારાય રંગીલાદાસ માંડડ
રા. રત્નમણિરાય ભીમરાય
રા. રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ
રા. મનસુખરામ દિવેદી
રા. રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ
મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી
રા. વિજયરાય ક. વૈદ્ય
રા. ધનપ્રસાદ મુનશી
રા. મનસુખરામ દિવેદી
રા. જોહાલાલ ત્રિવેદી
રા. દુર્ગોશંકર શાસ્ત્રી
રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય
રા. જગજીવન કોદારી
રા. ગંગાલાલ પુરાણી
રા. કનૈયાલાલ દવે

કયા સાસિકમાં	કયા મહિનામાં
યુ. પ્ર. કૌમુદી	જુલાઈ મે
" "	જુલાઈ સપ્ટેમ્બર
યુ. પ્ર. કૌમુદી પ્રસ્થાન	જુલાઈ ઓક્ટોમ્બર કર્તિક
યુ. પ્ર. શુ. શાળાપત્ર પ્રસ્થાન	ઓક્ટોમ્બર ઓગ્રિલ મહા
શારદા કૌમુદી	જુન જાન્યુ-મે
યુ. પ્ર. શુ. શાળાપત્ર પ્રસ્થાન	જાન્યુઆરી જાન્યુઆરી ફેબ્રુ
કૌમુદી " "	જાન્યુ-માર્ચ જુલાઈ
શારદા ક્રમાર પ્રસ્થાન	જુલાઈ ઓગ્રાહ મહા

શુદ્ધિકરણ મંથંધે ઇતિહાસના દાખલા
સુરત જીલ્લાનાં ગ્રામીન રાજ્યો
સુરતમાં અંગ્રેજી કોડી

રા. મણિલાલ કા. પરિખ
રા. મનસુખરામ દ્વિવેદી
રા. સુરેશ દીક્ષિત

વસન્ત
ગુ. શાળાપત્ર
કુમાર

બચેદ
દેખુઆરી
ભાદરવો

ય રિ ત્ર

વિષય

અરવિંદ ધોળ
અડધે રસ્તે
કવિ હલપતરામ
કરસનદાસ ચૂળજી
કેશવલાલ કુવ
કેશવલાલ કુવનાં કેટલાંક-સંસ્મરણો
કુળજીલાલ સુરજરામ વડીલ
જીવનનાં સંભારણાં
ટેકરાના સુન્શીઓ
નરસિંહરાવ દિલેટિયા
નરસિંહરાવ લોળાનાથ
નરસિંહરાવ દિલેટિયા
મહર્ષિ જંડુભટ્ટ
મોતીલાલ મો. જવેરી
શિલ્પ સ્વામી વિશ્વકર્મા
સેવામૂર્તિ રાજેન્દ્રલાલ

કર્તા
રા. કિસનસિંહ ગાવડા
રા. કનૈયાલાલ માણિકલાલ સુનશી
રા. ભગવાનલાલ મોંકડ
રા. પ્રભુદાસ મોદી
ડો. બાલકૃષ્ણ પાટક
રા. પ્રાણુલાલ કે. દેસાઇ
...
સી. શારદા સુમન્ત મહેતા
રા. કનૈયાલાલ મા. સુનશી
રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ
લેડી વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ
રા. કોટીલ
રા. નાગરદાસ પંડ્યા
રા. મણિલાલ અવેરી
રા. રવિશંકર રાવળ
...

કથા માસિકમાં
કોમુદી
કોમુદી
યુ. પ્ર
શારદા
યુ. પ્ર
યુ. પ્ર
યુ. શાળાપત્ર
શારદા
કોમુદી
યુ. પ્ર.
યુ. પ્ર.
નવચેતન
પ્રસ્થાન
કોમુદી
કુમાર
કુમાર

કથા મહિનામાં
ઓક્ટોબર
માર્ચ-મે
જુલાઇ
ઝન્યુઆરી
ઓપ્રિલ
ઓપ્રિલ
ઝન્યુઆરી
ઝન્યુ-ફેબ્રુઆરી
ફેબ્રુઆરી
ઓપ્રિલ
ઓપ્રિલ
સપ્ટેમ્બર
વૈશાખ
જ્યેન
ફાલ્ગુન
માગશર

વિજ્ઞાન

વિષય

અસાદ પેન્સનો રૂપિયો
આંકડાનો ઇતિહાસ
ખડગીતજો
ચંદ્ર
ધરતીકે પન્-વિજ્ઞાન અને વહેરો
”બ્રહ્માવિશ્વતું વિજ્ઞાનની દલિએ ચિત્ર
માનસ પૃથક્કરણ શાસ્ત્રની રેવક પદ્ધતિ
વિજ્ઞાનની દલિએ વિશ્વતું જોકે ચિત્ર
સાપ વિષે
હસ્તવિદ્યા-પશ્ચિમની દલિએ
હિન્દુ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ અને ભૂકેપ

કર્તા

રા. હુંગરશી સંપટ
રા. છોટલાલ કામદાર
રા. ‘વનેચર’
સો. વિમળા સેતલવાડ
રા. મનુભાઈ વૈષ્ણ
રા. યશવંત શુ. નાયક
રા. વિજયરાય કુવ
રા. હરભાઈ
રા. પોપટલાલ શાહ
રા. “વનેચર”
રા. આરુણકાન્ત
રા. દલપતસિંહ પરમાર

કયા માસિકમાં

નવચેતન
”
કુમાર
શારદા
વસન્ત
પ્રસ્થાન
કોમુદી
નવકુળ
વસન્ત
કુમાર
નવચેતન
શુ. શાળાપત્ર

કયા મહિનામાં

નવન્યુઆરી
ઓક્ટોબર
માગશર
ઓગ્રિલ
વલેક
ચેત્ર
નવે-ડીસેમ્બર
નવેમ્બર
ફાલ્ગુન
માગશર
ફેબ્રુઆરી
ઓગ્રિલ

કેળવણી

વિષય

આપણા શિક્ષણની કેટલીક સમસ્યાઓ
ગુજરાતી મૂળાક્ષરો
ગ્રામીન શિક્ષણ પદ્ધતિ
ગ્રામીન આર્યોની કેળવણીનાં બીજા
ભાષાશિક્ષણ
વ્યાયામવિદ્યા
શારીરિક કેળવણીમાં સમન્વય
શારીરિક શિક્ષણનો વિચાર
સહશિક્ષણ

કર્તા

રા. અમૃતલાલ નાથલાલ ચૌધી
રા. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા
રા. મનુભાઈ વૈદ્ય
રા. યુનીલાલ ભે. ભટ્ટ
...
રાજચરત્ન ઝો. મણિક્યરાવ
રા. ગજનન ઉ. ભટ્ટ
રાજચરત્ન ઝો. મણિક્યરાવ
રા. મનુભાઈ વૈદ્ય

કયા માસિકમાં

વસન્ત
ગુ. શાળાપત્ર
વસન્ત
વસન્ત
ગુ. શાળાપત્ર
શારદા
કૌમુદી
શારદા
વસન્ત

કયા મહિનામાં

ક્રાંતિ-મોગ.
સપ્ટેમ્બર
દેશાબ્ય
જુલાઈ
જુલાઈ-ઓગસ્ટ
એપ્રિલ
નવે-ડીસેમ્બર
ભેટ ચાંદ
માધ

વૈદક

વિષય

ઓંગ
દીનચર્યા
આંગણુ અને દી
સોયા બીન્સ
સંતતિ નિયમન શા માટે ?

કર્તા
રા. હરિદ્રુષ્ય વ્યાસ
રા. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય
રા. દિનકર પંડ્યા
ડા. અમૃતલાલ

કયા માસિકમાં
નવચોતન
પ્રસ્થાન
”
”
નવયુગ
કયા મહિનામાં
માર્ચ
પ્રોપ
ફેબ્રુઆરી
આગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર

૭૦

તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ

વિષય

ઈશ્વાર
દ્વિતીયોન્-એક સમિક્ષા
શ્રીકૃષ્ણ શરણે મમઃ
ભગવદ્ગીતા સંગ્રહી થોડુંક
સમગ્રતા અને વિકાસ

કર્તા
રા. સુનીલાલ પુ. બારોડા
રા. અમૃતલાલ નાથલાલ સોદી
પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર ધ્રુવ
ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

કયા માસિકમાં
પ્રસ્થાન
વસન્ત
”
”
પુ. પ્ર.
કયા મહિનામાં
અશાઢ-આવણી
સપ્ટેમ્બર
ઓક્ટોબર
નવેમ્બર
ડિસેમ્બર-જાન્યુઆરી

પ્રવાસ

વિષય

અમેરિકાની તોંધયોથી
કચ્છ વિષે કેટલુંક
કાશ્મીરનો પ્રવાસ
કાશ્મીરની કુંજોમાં
જગતના ત્રણ જલ માર્ગ
નર્મદાતીરે
પંદર દિવસનું પર્વટન
મેવાડની મુસાફરી

૭૫

કર્તા
રા. છોટાલાલ કામદાર
રા. સુનીલાલ પાટીયા
...
...
રા. સકરચંદ શાહ
રા. સુરેશ દીક્ષિત
રા. રતિલાલ ત્રિવેદી
રા. ત્રિભુવનદાસ દક્ષર

કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
કૌમુદી	એપ્રિલ
કુમાર	માગશર
વસન્ત	ફાલ્ગુન
નવચેતન	જન્યુ-ફેબ્રુઆરી
કુમાર	ભાદરવા
"	ચૈત્ર
"	"
ગુ. શાળાપત્ર	જન્યુઆરી

પુસ્તકાલય—વર્તમાનપત્ર

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અર્વાચીન પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ	રા. ઉમેદલાલ પટેલ	પુસ્તકાલય	ઓગસ્ટ
યુ. પુસ્તકાલય પરિષદ-અમદાવાદ	રા. નાબુકલ્લા નંદલાલ ચોડશી	”	માર્ચ-ફેબ્રુઆરી
અથપાળ-અને વાચક	રા. વિજયરાય વેઘ	કોમુદી	જૂન-ઓગસ્ટ
અંથ અને અંથાલયો	રા. મોતીલાલ ન. અમીન	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરી
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના અંગની ત્રણ ચોજના	...	પુસ્તકાલય	માર્ચ
છઠ્ઠી વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ	...	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરી
વાઘોડીયા પુસ્તકાલય પરિષદનો અહેવાલ	રા. જયશંકર ઉ. પાઠક	”	સપ્ટેમ્બર
સુરાણ્વંશિય ગ્રૂપ પુસ્તકાલય	રા. ખીમજીભાઈ ઠાકર	”	ફેબ્રુઆરી
સાનસુખડી કે શિષ્ટવાંચન			

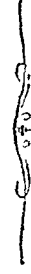
પ્રકીર્ણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આજનાં યુગલોની આપણા સમાજ પર અસર	શ્રી. લીલાવતી મુનશી	કોમુદી	નવે-ડીસેમ્બર
આર્યનારી ધર્મ	રા. ત્રિભુવન હેમાળી	નવચેતન	નવેમ્બર
ઉત્તરાયણ એટલેજ મકરસંક્રાંતિ	રા. કૃષ્ણરામ વહોલજી ભટ્ટ	પ્રસ્થાન	માગશર
ઉદયશંકર અને તેની તૃત્યકળા	રા. પુરુષોત્તમ ચૌહાણ	નવચેતન	જુલાઈ

કળામીમાંસા
કામલુગારો કળાધર ઉદયશંકર
ગાંધીજી સાથે પાંચ માસ
ગુજરાતનું અદિસો વર્ષ ઉપરનું તરેહવાર વણાટકામ
ગુજરેશ્વર શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડનાં
તેર શાસનો
છળી ચિત્રો જોતાં કેમ શીખશો ?
નંદશંકર શતાબ્દિ
પ્રથમ વાણિક્યસવ બાલમંદિર-પોરબંદર
ભરૂચ જીલ્લાની ભીલ જાતી
મૂડીવાદ વિ સમાજવાદ
વગર ધિગણે સાહિત્ય સંમેલન
વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો
સાતમી પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદ
સ્ત્રીઓ અને હિન્દુ કાયદો
સ્ત્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિ
સ્વદેશી
હિન્દુસ્તાન ઓરેટેમી-અલ્હાબાદ
હિન્દુ સ્ત્રીઓને કાયદામાં થયેલો અન્યાય
હિન્દુ સ્ત્રીઓના કાયદેસર હકકો

૭૭

રા. ન્હાનાલાલ મહેતા
રા. ર. વિ. મહેતા
રા. છગનલાલ જોશી
રા. મંજુલાલ મજમુદાર
રા. મંજુલાલ મજમુદાર
મી. ફોજશાહ મહેતા
“ગુજરાતી સપ્તાહિક”
કવિ ન્હાનાલાલ
ર. પી. જે. લાદ
રા. માણેકલાલ વકીલ
રા. રવિશંકર
રા. નરહરિ દારકાંદાસ પરિખ
“મુશોધન અભ્યાસી”
રા. રમણિકલાલ દલાલ
રા. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય
રા. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
રા. કિસ્તનસિંહ ચાવડા
રા. “અભ્યાસી”
રા. ર. વિ. મહેતા

પ્રસ્થાન
નવયુગ
શારદા
પ્રસ્થાન
શારદા
નવચોતન
કોમુદી
ગુ. શાળાપત્ર
નવયુગ
નવયુગ
કોમુદી
પ્રસ્થાન
કોમુદી
યુ. પ્ર
પ્રસ્થાન
પ્રસ્થાન
કોમુદી
યુ. પ્ર
નવયુગ
કાર્તિક
અન્યુચારી
જુલાઇ
માહ
ઓપ્રિલ
નવેંબર
મે
અન્યુચારી
ઓપ્રિલ
ઓક્ટોબર
અન્યુચારી
જેઠ-શ્રાવણ
ફેબ્રુઆરી
જુલાઇ
શ્રાવણ
જેઠ-શ્રાવણ
જુન
ઓક્ટોબર
ફેબ્રુઆરી

ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં ઉપયોગી પુસ્તકો અને લેખોની યાદી

બામ્બે ગેઝેટીયર વૉ. ૧, ભા. ૨	(ઇંગ્રેજી)
ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ	રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ
ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ
મિરાતે સિકંદરી,	મી. કૃષ્ણલાલ (ઇંગ્રેજી)
મિરાતે સિકંદરી	આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી (ગુજરાતી)
મિરાતે અહમદી ભા. ૧	
	પ્રકાશક, નિઝામખાન નુરખાન પઠાણુ ,,
” ”	” વૉ. ૨, ખંડ, ૧, ૨, ૩.
	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી ,,
” ”	ખતિમા,
	પ્રકાશક, નિઝામખાન નુરખાન પઠાણુ ,,
” ”	Suppliment,
	C. N. Seddon (ઇંગ્રેજી)
ફિરિસ્તા—ગુજરાતનો ઇતિહાસ	આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી (ગુજરાતી)
ગુજરાતનો ઇતિહાસ	એદલજી ડોસાભાઈ (ઇંગ્રેજી)
હિસ્ટ્રી ઓફ ગુજરાત,	ઇલિયટ અને બેલી (ઇંગ્રેજી)
” ” ”	બર્ડ (ઇંગ્રેજી)
” ” ”	પ્રો. એમ. એસ. કોમેસરિયટ (ઇંગ્રેજી)
	જર્નલ ઓફ ધી બામ્બે બ્રાન્ચ
	રો. સોસાયટી સન ૧૯૧૮-૧૯
રાસમાળા	એ. કે. ફાર્બસ (ઇંગ્રેજી)
” ”	રણછોડભાઈ ઉદયરામ (ગુજરાતી)
	(બે વૉલ્યુમમાં)
રાજસ્થાન	ટોડકૃત (ઇંગ્રેજી)
”	” સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય (ગુજરાતી)
ટ્રાવેલ ઇન ઇસ્ટર્ન ઇન્ડિયા	ટોડ (ઇંગ્રેજી)

રંગપુતાનાકા ઇતિહાસ વો. ૧ અને ૨	રા. આ. ગૌરીશંકર ઝોઝા	(હિંદી)
દિરદ્રી ઝાંઢ ગિડિવલ ઇડિયા (ત્રણ વોલ્યુમેઝ)	રા. આ. સી. બી. વૈદ્ય	(ઇંગ્રેઝ)
" "	રોન્લી પુલ (રોરી ઝાંઢ નેશનલ સીરીઝ)	"
પૂર્વ મધ્યકાલિન ભારત, પ્રબંધ ચિંતામણિ -મેરુતંગ રચિત	શ્રી રઘુવરસિંહ રામચંદ્ર દીનાનાથ	(હિન્દી) (ગુજરાતી)
" "	દુર્ગાશંકર કેવળરામ રાસ્ત્રી	(")
" "	મુનિશ્રી જિનવિજયજી	(સંસ્કૃત)
" "	આર. એચ. ટોનિ	(ઇંગ્રેઝ)
ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ	પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડીઆ	(ગુજરાતી)
રતનાળા-કૃષ્ણદાસ કૃત ગુજરાતના ઇશ્વરચોક ઐતિહાસિક પ્રસંગો	રેલાશંકર અંબારામ બટ્ટ દયીશ્વર દલપતરામ ઝાલાભાઈ	(ગુજરાતી) (")
દ્વાયત્રય મહાકાવ્ય	શ્રી દેવચંદ્રાચાર્ય મણિલાલ નમુભાઈ દિવેદી	(સંસ્કૃત) (ગુજરાતી)
કુમારપાલ પ્રતિજોધ	મુનિશ્રી જિનવિજયજી	(સંસ્કૃત) (ગુજરાતી)
દુર્ગીર મદમદર્ન	જયસિંહ સુરી	(સંસ્કૃત)
નરનારાયણનંદ મહાકાવ્ય	વરતુપાળ	(સંસ્કૃત)
કુમારપાલ રાજનો રાસ	શ્રી છત્રદર્શગણિ	(ગુજરાતી)
કુમારપાલ ચરિત્ર	લક્ષ્મિવિજયજી	"
વરતુપાલ ચરિત્ર	જિનદર્શગણિ	"
વરતુપાલ નેજપાલ રાસ	મેરુવિજય	(ગુજરાતી)
કીર્તિ કૈમુદી	વલ્લભજી દરિદત આચાર્ય	(સંસ્કૃત) (ગુજરાતી)
વિક્રમાંકદેવચરિત્ર	વલ્લભજી દરિદત આચાર્ય	(સંસ્કૃત) (ગુજરાતી)
આગેલા ત્રતાંત	કૃષ્ણરામ ગણપતરામ	(ગુજરાતી)

સોલંકી વંશનો ગોધરા	ભાઈશંકર વિદ્યારામ	(ગુજરાતી)
શાખાનો ઇતિહાસ		
મકરધ્વજ વંશ મહીપમાળા	જગજીવન કાળિદાસ પાઠક	(ગુજરાતી)
મેવાડના ગુહિલો	માનશંકર પીતાંબરદાસ	(,,)
ઝાલાવંશ વારિધ	નથુરામ સુંદરજી	(ગુજરાતી)
વિભા વિલાસ	કરસનભાઈ પુંગ્લણી	(હિંદી)
ઇડર રાજ્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧	જોગીદાસ અંબાદાસ	(ગુજરાતી)
વડોદરાના રાજ્યકર્તા	ધર્મચંદ્રદાસ મચ્છારામ	(ગુજરાતી)
વડોદરા ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ-	(ઇંગ્રેજી)
,,	વડોદરા સ્ટેટ સીરીઝ	(ગુજરાતી)
કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ	આત્મારામ કેશવજી	(ગુજરાતી)
કચ્છનો બૃહદ ઇતિહાસ	જયરામદાસ ન. ગાંધી	,,
સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય	પદાણુ તથા ઉપાધ્યાય	,,
પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ	તાલેમહમ્મદ ખાનજી	,,
તવારીખે સોરઠ	રણજીભાઈ દિવાન	(ઇંગ્રેજી)
સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ	ભગવાનલાલ સંપતરામ	(ગુજરાતી)
ભુનાગઢનું ગેઝેટીયર		(ઇંગ્રેજી)
ભાવનગર	,,	,,
ગુજરાત સર્વસંગ્રહ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ	,,	,,
કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
અમદાવાદ ગેઝેટીયર	,,	(ઇંગ્રેજી)
અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ	(ગુજરાતી)
ગુજરાતનું પાટનગર	રતનભણિરાવ ભીમરાવ	,,
અમદાવાદનો જીવનવિકાસ	શંકરરાય અમૃતરાય	,,
સુરતનું ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
સુરતની મુખ્યત્વેસર તવારીખ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
ભરૂચનું ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ	ગણુપતરામ હિંમતરામ દવે	(ગુજરાતી)
ભરૂચ શહેરનો કિરસો	મોખેદ બેરામજી ફરદુનજી	(ગુજરાતી)
વિસનગર	મહાસુખરામ સુનીલાલ	,,

કાઠિયાવાડનું વડનગર	માનશંકર પિતાંબરદાસ	”
-આબુ	મુનિ જયન્તવિજયજી	(ગુજરાતી)
-ખાલ્સણવાડા	”	”
મોડાસા	મનુભાઈ જ્ઞેધાણી	”
-તવારીખે નવસારી	સોરાબજી મંચેરજી દેસાઈ	”
દેવકુલ પાટક	વિજયધર્મસુરી	”
રાણપુરની મુખતેસર હકીકત	ખીમજી પ્રેમજી	”
બ્રિગ્સ સિટિઝ ઓફ ગુજરાત		(ઈંગ્રેજી)
ખંભાતનો ઇતિહાસ	રતનમણિરાવ ભીમરાવ	(ગુજરાતી)
સિહોરની હકીકત	દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ	”
-હિસ્ટ્રી ઓફ પરમાર ડિસ્ટ્રી	ડી. સી. ગંગુલી	(ઈંગ્રેજી)
-હિસ્ટ્રી ઓફ ધાર એન્ડ માળવા	લુઅર્ડ એન્ડ લેલે	”
-હિસ્ટ્રી ઓફ રાષ્ટ્રકુટસ	પંડિત બીશંભરનાથ રઉ	”
” ” ”	પ્રો. અદતેકર	”
સ્ટડીઝ ઇન પારસી હિસ્ટ્રી	પ્રો. હોડીવાળા	”
હિસ્ટ્રી ઓફ ઇમ્પીરિયલ	યુસુફ પ્રો. આર. ડી. ખેનરજી	”
એશિયાઈ દ્રુણ	દી. બા. કેશવલાલ દ્રુવ	(ગુજરાતી)
-અલબેરનીનું હિન્દ	(Sachin)	(ઈંગ્રેજી)
આઈને અકબરી	ખલોકમેન એન્ડ જેરેટ	”
સુલતાન મહમ્મદ ગઝનવી	પ્રો. મહમ્મદ હખીમ	”
” ” ”	પ્ર. કેશીજ યુનિવર્સિટી	”
કેટલોગ ઓફ આનંદ એન્ડ ક્ષત્રપ		(ઈંગ્રેજી)
-કોઈન્સ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા	પ્રો. ઈ. જે. રીપસન	
ક્ષત્રપ અને શાહ વંશના શિક્ષાઓ વધ્વલજી હરિદત્ત આચાર્ય		(ગુજરાતી)
અમદાવાદના શિક્ષાઓ	રેવ. ડો. ટેલર	(ઈંગ્રેજી)
	જર્નલ બી. બી. રો. એ.	
	સોસાયટી ૧૯૦૦	
-ગુજરાત સદતનતના શિક્ષાઓ	રેવ. ડો. ટેલર	”
	જર્નલ બી. બી. રો. એ.	
	સોસાયટી સન ૧૯૦૨	

સોલંકી વંશનો ગોધરા શાખાનો ઇતિહાસ	ભાઈશંકર વિદ્યારામ	(ગુજરાતી)
મકરધ્વજ વંશ મહીપમાળા	જગજીવન કાળિદાસ પાઠક	(ગુજરાતી)
મેવાડના ગુહિલો	માનશંકર પીતાંબરદાસ	(,)
ઝાલાવંશ વારિધ	નથુરામ સુંદરજી	(ગુજરાતી)
વિભા વિલાસ	કરસનભાઈ પુંભણી	(હિંદી)
ઇડર રાજ્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧	જોગીદાસ અંબાદાસ	(ગુજરાતી)
વડોદરાના રાજ્યકર્તા	ધર્મિદાસ ઇચ્છારામ	(ગુજરાતી)
વડોદરા ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ-	(ઇંગ્રેજી)
”	વડોદરા સ્ટેટ સીરીઝ	(ગુજરાતી)
કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ	આત્મારામ કેશવજી	(ગુજરાતી)
કચ્છનો ઐહદ ઇતિહાસ	જયરામદાસ ન. ગાંધી	”
સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય	પદ્માણુ તથા ઉપાધ્યાય	”
પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ	તાલેમહમ્મદ ખાનજી	”
તવારીખે સોરઠ	રણજોડજી દિવાન	(ઇંગ્રેજી)
સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ	ભગવાનલાલ સંપતરામ	(ગુજરાતી)
જુનાગઢનું ગેઝેટીયર		(ઇંગ્રેજી)
ભાવનગર ”		”
ગુજરાત સર્વસંગ્રહ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ	” ”	”
કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
અમદાવાદ ગેઝેટીયર	” ”	(ઇંગ્રેજી)
અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ	(ગુજરાતી)
ગુજરાતનું પાટનગર	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	”
અમદાવાદનો જીવનવિકાસ	શંકરરાય અમૃતરાય	”
સુરતનું ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
સુરતની મુખતેસર તવારીખ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
ભરૂચનું ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ	ગણુપતરામ હિંમતરામ દવે	(ગુજરાતી)
ભરૂચ શહેરનો કિસ્સો	મોખેદ બેરામજી ફરદુનજી	(ગુજરાતી)
વિસનગર	મહાસુખરામ ચુનીલાલ	”

કાઠિયાવાડનું વડનગર	માનશંકર પિતાંબરદાસ	”
આબુ	મુનિ જયન્તવિજયજી	(ગુજરાતી)
-આલ્મજુવાડા	”	”
મોડાસા	મનુભાઈ જોધાણી	”
તવારીખે નવસારી	સોરાળજી મંચેરજી દેસાઈ	”
દેવકુલ પાટક	વિજયધર્મસુરી	”
રાણપુરની મુખતેસર હકીકત	ખીમજી ત્રેમજી	”
શ્રિગ્સ્ સિટિઝ ઓફ ગુર્જરાપ્ટ્ર		(ઈંગ્રેજી)
ખંભાતનો ઇતિહાસ	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	(ગુજરાતી)
સિહોરની હકીકત	દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ	”
હિરદ્રી ઓફ પરમાર ડિનેસ્ટ્રી	ડી. સી. ગંગુલી	(ઈંગ્રેજી)
હિરદ્રી ઓફ ધાર એન્ડ માળવા	બુચર્ડ એન્ડ લેલે	”
હિરદ્રી ઓફ રાષ્ટ્રકુટસ	પંડિત બીશંભરનાથ રઉ	”
” ” ”	પ્રો. અદતેકર	”
સ્ટડીઝ ઇન પારસી હિસ્ટ્રી	પ્રો. હોડીવાળા	”
હિસ્ટ્રી ઓફ ઇમ્પીરિયલ	ગુપ્તજી પ્રો. આર. ડી. ખેનરજી	”
એશિયાઈ દ્રશ્ય	દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ	(ગુજરાતી)
-અલખેડનીનું હિન્દ	(Sachu)	(ઈંગ્રેજી)
-આઈને અકબરી	ખ્લોકમેન એન્ડ જેરેટ	”
-મુલતાન મહમ્મદ ગઝનવી	પ્રો. મહમ્મદ હખીખ	”
” ” ”	પ્ર. કેશીજી યુનિવરસિટી	”
કેટલોગ ઓફ આનંદ એન્ડ ક્ષત્રપ		(ઈંગ્રેજી)
કોઈન્સ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા	પ્રો. ઈ. જે. રીપસન	
ક્ષત્રપ અને શાહ વંશના શિક્ષાઓ	વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય	(ગુજરાતી)
અમદાવાદના શિક્ષાઓ	રેવ. ડો. ટેલર	(ઈંગ્રેજી)
	જર્નલ બી. બી. રો. એ.	
	સોસાયટી ૧૯૦૦	
-ગુજરાત સદતનતના શિક્ષાઓ	રેવ. ડો. ટેલર	”
	જર્નલ બી. બી. રો. એ.	
	સોસાયટી સન ૧૯૦૨	

સોલંકી વંશનો ગોધરા	ભાઈશંકર વિદ્યારામ	(ગુજરાતી)
શાખાનો ઇતિહાસ		
મહારાષ્ટ્ર વંશ મહીપમાળા	જગજીવન કાળિદાસ પાટક	(ગુજરાતી)
મેવાડના ગુહિલો	માનશંકર પીતાંબરદાસ	(,)
ઝાલાવંશ વારિધ	નથુરામ સુંદરજી	(ગુજરાતી)
વિભા વિદ્યાસ	કરસનભાઈ પુંજાણી	(હિંદી)
છડર રાજ્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧	જોગીદાસ અંબાદાસ	(ગુજરાતી)
વડોદરાના રાજ્યકર્તા	ઈશ્વરદાસ મચ્છારામ	(ગુજરાતી)
વડોદરા ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ-	(ઇંગ્રેજી)
”	વડોદરા સ્ટેટ સીરીઝ	(ગુજરાતી)
કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ	આત્મારામ કેશવજી	(ગુજરાતી)
કચ્છનો બૃહદ ઇતિહાસ	જયરામદાસ ન. ગાંધી	”
સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય	પદ્માજી તથા ઉપાધ્યાય	”
પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ	તાલેમહમ્મદ ખાનજી	”
તવારીખે સોરઠ	રણજીડજી દિવાન	(ઇંગ્રેજી)
સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ	ભગવાનલાલ સંપતરામ	(ગુજરાતી)
જુનાગઢનું ગેઝેટીયર		(ઇંગ્રેજી)
ભાવનગર ”		”
ગુજરાત સર્વસંગ્રહ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ	” ”	”
કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
અમદાવાદ ગેઝેટીયર	” ”	(ઇંગ્રેજી)
અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ	(ગુજરાતી)
ગુજરાતનું પાટનગર	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	”
અમદાવાદનો જીવનવિકાસ	શંકરરાય અમૃતરાય	”
સુરતનું ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
સુરતની મુખતેસર તવારીખ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
ભરૂચનું ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ	ગણપતરામ હિંમતરામ દવે	(ગુજરાતી)
ભરૂચ શહેરનો કિસ્સો	મોખેદ બેરામજી ફરદુનજી	(ગુજરાતી)
વિસનગર	મહાસુખરામ ચુનીલાલ	”

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં શિક્ષાની સાક્ષી		
હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ		
(ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ)		
મુસલમાની રાજ્ય પહેલાનાં શિક્ષાઓ રેવ. ડો. ટેલર	„	
ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા શિક્ષાઓ	„	„
પ્રો. રણછોડલાલ જ્ઞાની,		
બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા (સન ૧૯૩૫) (ગુજરાતી)		
ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૧ લો		„
શ્રી ગિરજાશંકર આચાર્ય		
સિલેક્શન ઓફ સંસ્કૃત ઇન્સ્ટ્રક્શન્સ પા. ૧ ભા. ૨ જે	{ (સંસ્કૃત)	
મી. ડી. બી. ડિસકલકર	{ (ઇંગ્રેજી)	
અશોકના શિલાલેખો	ડો. દેવદત્ત ભાંડારકર	(ઇંગ્રેજી)
	ભરતરામ ભાતુસુખરામ	(ગુજરાતી)
કહાનદે પ્રબંધ	શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી	„
વિમળ પ્રબંધ	શ્રી મણિલાલ બકારભાઈ વ્યાસ	„
કિસ્સે સંગ્રહ	એક પારસી	„
ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ ભા. ૧-૨-૩		„
જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહ		„
જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા ભા. ૧	મોહનલાલ દલીચંદ	„
જૈન લેખ સંગ્રહ ભા. ૧-૨	મુનિ શ્રી જિનવિજયજી	„
વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી	„	„
આઉટલોઝ ઓફ ઇન્ડિયાવાડ સી. એ. કિન્કેડ		(ઇંગ્રેજી)
સોરઠના બહારવટીયા ભા. ૧-૨	અવેરચંદ મેઘાણી	(ગુજરાતી)
સોરઠના ખંડેરામાં	„	„
સાગરને તીરે તીરે	„	„
ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો	દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	„
વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ	„	„
શૈવધર્મનો ઇતિહાસ	„	„
શ્રીમાળી જ્ઞાતિનો ભેદ	મણિલાલ બકારભાઈ વ્યાસ	„
ખડાયતા ગોત્રોત્પત્તિ	ભોગીલાલ ભીખાભાઈ ગાંધી	„
„ કોટ્યર્થક સિદ્ધાન્ત	સોમનાથ હ. દવે	„

ગૂજરાતનાં જૂનાં ખતપત્રો અને દસ્તાવેજો

પ્રસ્તાવના

ગૂજરાતના મધ્યકાલિન હિન્દુ રાજાઓનાં ખતપત્રો, દસ્તાવેજો, દાન-પત્રો, અને રાજકીય પત્રવ્યવહારનાં લખાણો સંસ્કૃત ભાષામાં થતાં એમ માલુમ પડે છે, અને તે ઉપરથી રાજ્યનાં દફતરો પણ સંસ્કૃતમાં લખાતાં હશે એમ માનવા કારણ મળે છે. ક્ષત્રપ, રાષ્ટ્રકુટ, વલ્લભી અને અન્ય વધારે પ્રાચીન રાજવંશોના અમલ વખતે પણ એજ પદ્ધતિ હશે; જો કે તે વખતનાં દાનપત્રો સિવાયનાં બીજાં લખતો મળી આવતાં નથી. ચૌલુક્યોના રાજ્યઅમલનાં કેટલાંક લખાણો આપણને કોઈ અજ્ઞાત લેખકરચિત લેખપદ્ધતિ નામના પુસ્તકમાં મળે છે.^૧ આ લખતોની ભાષા શુદ્ધ સંસ્કૃત નથી, પણ દેશી ભાષાના શબ્દોને અને પ્રયોગોને મારી મચડીને સંસ્કૃતના ચોકડામાં ગોઠવી દીધેલા જોવામાં આવે છે. અને તે પણ એટલે સુધી કે અન્ય સ્થળે નહીં જોવામાં આવતા એવા અનેક દેશી શબ્દો એ દસ્તાવેજોમાંથી મળી આવે છે.^૨

૧. ગા. ઓ. સી; ૧૯. લેખપદ્ધતિના એક સંપાદક રા. શ્રીગોવિંદેકર, તે ગ્રંથમાં એક લખત સં. ૧૫૩૩નો આવે છે તે ઉપરથી માને છે કે સદરહુ ગ્રંથનો રચનાર તે સમય લગભગ થઈ ગયો હશે. આ અનુમાન બરાબર નથી, કારણ ચાર હસ્તલિખિત પ્રતોમાં દસ્તાવેજોની સંખ્યા સરખી નથી, અને ચૌલુક્ય સમયના દસ્તાવેજોમાં રાજાઓનાં નામો તથા સાલો પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તદ્દન શુદ્ધ છે, જે ત્રણસો વર્ષ પછી થઈ ગયેલા લેખકને માટે અશક્ય છે. લેખપદ્ધતિમાં આપેલું સિંહલ અને લવણપ્રસાદનું સન્ધિપત્ર પણ ઐતિહાસિક વિગતો ભેગી કરવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ એમ જણાય છે કે લખતોની સંખ્યામાં ઘણી ઘાલમેલ થઈ છે, બાકી લેખક તો વાઘેલાઓનો-કદાચ લવણપ્રસાદનો સમકાલિન હોવો જોઈએ.

૨. આવા પ્રયોગો અને વાક્યો પ્રબન્ધચિન્તામણિ, ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ, દોષકવૃત્તિ વગેરે જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એને જૈન સંસ્કૃત નામ આપવા પ્રેરાયા છે; જુઓ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૧ના ઉપોદ્ધાતમાં 'જૈનસંસ્કૃત' એ પ્રકરણ.

ખાટણની રાજ્યગાદી ઉપરથી વાઘેલાઓનો અમલ પૂરો થયો અને મુસલમાની સત્તાનો પ્રારંભિક દોર ગૂજરાત ઉપર શરૂ થયો. રાજભાષા બદલાઈ. કચેરીઓનું કામકાજ સંસ્કૃતને બદલે ફારસીમાં ચાલવા લાગ્યું; અને દસ્તાવેજો પણ ફારસીમાં લખાવા લાગ્યા; જે કે ગૂજરાતીમાં લખાયેલા દસ્તાવેજો પણ મંજુર રખાતા. આ સમયમાં પણ કવચિત્ સંસ્કૃત ભાષામાં એટલે કે ઉપર લખી તેવી 'જૈન સંસ્કૃતમાં'—દસ્તાવેજો લખાતા અને તે મંજુર પણ રખાતા.

ફારસી દસ્તાવેજોનો તો વિષયજ બૂદો છે, પરંતુ પ્રાચીન ગૂજરાતી દસ્તાવેજોની ભાષાશાસ્ત્રીય મતમંડનો માટેની ઉપયોગિતા તરફ અત્યાર અગાઉ સાહિત્યરસિકોનું ધ્યાન જોડેલું ખેંચાવું જોઈએ તેટલું ખેંચાયું નહોતું. આ વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલ, શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી સંપાદિત મહાભારત ભાગ રના ઉપોદ્ધાતમાં થયેલી છે, અને દસ્તાવેજોથી પણ ભાષાના વિકાસનો ઇતિહાસ ચર્ચવામાં કેટલી મદદ મળે છે તે જણાઈ આવે છે.

જૂની ગૂજરાતી ભાષાના ગદ્યમાં કેટલીક રૂઢ શૈલીઓ છે—જે કે 'શૈલી' શબ્દથી સંપૂર્ણ અર્થ સ્ફોટ થતો નથી એ અહીં સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઈએ—જેમકે, માણિક્યસુન્દરચરિત્ 'પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર' તથા 'સભાગૃંથાર' વગેરેની 'ખોલી' એટલે કે અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતાં તેમાં લેવાતી છુટ ભોગવતું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય, અજ્ઞાત કવિરચિત 'કાલકાચાર્ય કથા'^૩ જેવાની અત્યંત સંસ્કૃતપ્રચૂર શૈલી, જૈન બાલાવ બોધો, ઔકિતકો વગેરેની સંસ્કૃતના સહેલા ટીકા ગ્રન્થો જેવી સુલભ શૈલી અને નરપતિકૃત 'પંચદંડ' તથા હીરવિજયચરિતના કોઈ શિષ્યે રચેલ 'મંક્ષિત ગૂજરાતી કાદમ્બરી કથાનક'^૪ ની સહેલી અને સાદી છતાં વાર્તાને અનુરૂપ એવી ગદ્ય શૈલી. આ સર્વથી ખતપત્રોની લખાવટ જૂદી પડે છે. વ્યાકરણ અને સાહિત્યથી અજ્ઞાન એવા લોકો વડે લખાયેલાં આ લખાણોની અત્યારના દસ્તાવેજો જેમ—તદ્વન કીલી ભાષાશૈલી એ ખાસ લક્ષણ છે, ચુનરુક્તિઓ તો તેમાં આવેજ. આમ છતાંયે એ લખાણોની ઉપયોગિતા અનેક રીતે પૂરવાર થઈ છે. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો તેની ઉપયોગિતા આગળ જોઈ, પણ એ ઉપરાંત તેમાંથી દેશ શબ્દો અને વાક્યરચનાઓ

૩. 'પ્રસ્થાન' કાગળ ચેત્ર ૧૯૮૮. ૪. 'પુરાતત્ત્વ' પુ. ૪:

અનેક મળી આવે છે, સ્થાનિક અધિકારીઓ વિષેની અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવી માહિતિ મળી આવે છે અને જો કે સાહિત્યક નહીં તો પણ કૃત્રિ-મતાથી તદ્દન મુક્ત એવાં આ લખાણોથી લાપાના તત્કાલીન ઉત્તરોત્તર ફેરવાતા સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવે છે.

જૂના દસ્તાવેજો અનેક મળે છે. આ લેખમાં બધા તો લઈ શકાય તેમ નથી જ, પણ લાપાના અભ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડે એ દૃષ્ટિ રાખી છે. સોળમા અને સત્તરમા શતકના જાણવામાં આવ્યા તે બધાજ લીધા છે, જ્યારે અરાઢમા શતકમાં ગૂજરાતી લાપાએ લગભગ અર્વાચીન સ્વરૂપ પકડ્યું હોય તે વખતના સંખ્યાબંધ દસ્તાવેજો મળતા હોવા છતાં તેમાંથી થોડાક પસંદ કરીનેજ લીધા છે. દસ્તાવેજોની શૈલી અને ગૂજરાતી શિલાલેખોની શૈલી અનેક રીતે મળતી આવે છે તે અહીં નોંધી લઉં.

અહીં લેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરાંત નીચેના દસ્તાવેજો છપાયેલા મારા જાણવામાં આવ્યા છે. ‘જૈનયુગ’ પુ. ૪ અંક ૫માં સં. ૧૭૭૧ નો, ‘અસ્થાન’ પુ. ૧૭ અંક ૪માં સં. ૧૭૨૨ તથા ૧૭૪૪ના, તથા લેખપદ્ધતિ ના પરિશિષ્ટમાં ૧૭૦૮, ૧૭૧૫ અને ૧૭૨૪ ના આ પ્રમાણે છ લખતો છે.^૫ આ સિવાય બીજા અપ્રકટ દસ્તાવેજોમાં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં અરાઢમા શતકના આશરે છ દસ્તાવેજો છે. નડીયાદની ડાહીવધમી લાયબ્રેરીમાં, પાટણમાં કુંભારિયા વાડાના એક ગૃહસ્થ પાસે તથા શ્રી ગરુલાલ કુવ પાસે પણ આવા દસ્તાવેજો હોવાનું સાંભળ્યું છે. આમ દસ્તાવેજો જો કે સંખ્યાબંધ મળી આવે છેજ, પણ જો પંદરમા, સોળમા કે સત્તરમા શતકના હજી બીજા મળે તો વધારે ઉપયોગી થઈ પડે.

આ સંગ્રહમાં લીધેલાં ખતોની લાપાશાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવાનો અહીં અવકાશ નથી, પણ સામાન્ય ટુંકી નોંધ જેવું મેં અંતે આપેલું છે. જૂના ગૂજરાતી દસ્તાવેજોમાં ઘર વેચાણના, ઘર ધરાણે મૂક્યાના કે ભાઈઓ જૂદા પડ્યાનાં જ લખાણો જ મોટે ભાગે મળી આવે છે; વિવિધ પ્રકારનાં લખાણો-જેવાં કે લેખપદ્ધતિમાં નોંધ્યાં છે-હજી મળતાં નથી. અત્યાર સુધી મળતાં આ ત્રણ પ્રકારનાં લખાણો સાથે સરખાવવા માટે સં. ૧૨૮૮

૫. મુસલમાની અમલ વખતના સંસ્કૃત દસ્તાવેજો હજી સુધી માત્ર જોઈ મળે છે. એક સં. ૧૫૪૭ નું વિભાગપત્ર અને બીજું સં. ૧૫૬૨નું ગૃહવિક્રયપત્ર. બીજા: ‘પુરાતત્ત્વ’ પુ. ૪ અંક ૧.

ના ત્રણ દસ્તાવેજો તેમાંથી પરિશિષ્ટમાં ઉતાર્યા છે; જેથી સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી દસ્તાવેજોના સરખાપણાનો ખ્યાલ આવશે. દસ્તાવેજોમાંનાં ખતાં અને સાક્ષીઓ નિર્ચયક વિસ્તાર થવાના ભયથી આખ્યાં નથી.

શિલાલેખો, અને દસ્તાવેજો જેવાં લાપાના ભલે સંસ્કારી નહીં પણ અકૃત્રિમ સ્વરૂપ પ્રત્યે, અભ્યાસીઓએ અત્યાર સુધી મુકાબલે કંઈક ઉદા-સીનતા દાખવી છે તે લાપાસ્વરૂપના સાચા અભ્યાસની ખાતર દૂર થવાની જરૂર છે. એ અભ્યાસમાં આ સંગ્રહ યતિદયિત્ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા રાખું છું.

(૧)

સંવત ૧૪૫૯ વર્ષે કાર્તિક શુદ્ધ ૪ સોમે ચતુર્થ ગદ જૂના મધ્યે લિખિતં કંસારા સોરઠીયા સમસ્ત રાત વર્ધમાન તથા રાત ધનછ [વગેરે ૮૨ નામ લીટી ૨૫ સુધી] તં રાત છવા તં રાત રતના સાથ સમસ્ત મ્યલી કાલિકાને કુંગરચ ઉગ્ગણી ગ્યા હતા ત્યાહા કાલિકા સમીપ લ્યધુ છે ચતુ કંસારા સોરઠીયા સમસ્તના આદિ કુલગોર જૂનાગઢના આહલણ ગિરિનારા કંસારીઆ ભટ કળણુ દેવછ તે માવિત્રે આલક મુકયા હતા યજમાનની વૃત્તિ કાંપ જાણતા નોહોતા તે ભટ કળણુ દેવછને સમસ્ત યજમાને મ્યલી પરણાવીને ચે શદા ભટ દેવછ વિણુછને આપતાં તે લ્યધી આપ્યું છે કારી ૧ વેવશાલ મ્યલ્યાની ॥ કારી ૩ લગનની ॥ લગન વર પરણે તે ગામમાં વરને ઉતારે કન્યાના આપની કારી ૧૧ લગનમાં મુકીને વરના આપને આપે તે વરનો આપ જ્યમણી કરીને લગનમાં મુકીને હથેવાલાને કાયે ગોરને આપે લગનનું ચમણુ આપે ॥ તોરણ ચોલાયું ૧ પશનું નાલિ-અર ॥ ચોલાયાં ૪ વરમાલનાં ॥ ચોલાયાં ૨ કરગ્રહનાં ॥ ચોલાયું ૧ કન્યાનો આપ આપે ॥ ચોલાયાં ૪ ચોરી આંગાના ચોલાયાં ૨ ચોરીમાં વરકન્યા આસન્ય બેઠાનાં ॥ સપ્તપદીના ચોખા શેર ૧૧ દોકડા ૭ ફેફલ ૭ ॥ ચોરીમાં ગ્રહસ્થાપનના ચોખા શેર ૨૧ દોકડા ૯ ફેફલ ૯ ॥ રુદ્ર-કલશનું શ્રીફલ ૧ દોકડો ૧ ફેફલ ૧ કંસાર ખાધા પછી દાન સમે ચાલીમાં આવે તે ગોરનું ॥ ચોલાયું ૧ ધ્રુવદર્શનનું ॥ ચોલાયું ૧ ચડકલી ઉતાર્યાનું કારી ૭ દાખાંની ॥ પરણી ઉતર્યા પછી વર શ્રીફલ મુકીને ગોત્રજને નમસ્કાર કરે ॥ કન્યા ફેફલ ૭ મુકીને નમસ્કાર કરે તે ગોરનું ॥ દોકડા ૭ ફેફલ ૭ વર લ્યે દોકડા ૭ ફેફલ ૭ કન્યા લ્યે તે વરકન્યા ગોત્રજ

આગલ્ય એકીએકી રમે તે ગોરનું ॥ ફેફલ અપાએ ત્યાંહાં ગોર
ખ્યમણાં લ્યે ॥ કાલિકાનાં ખીડાં ૨ ગોરનાં ॥ કોરી ૨ ॥ કન્યાનો આપ
આપે ॥ યટલા દિ ન્યાત્ય થમે ત્યટલા દિન ગોર થમે ॥ પેહેરામણી પેહેરે
તે લુગડા ડીઠ ચોલાયું ૧ આપે ॥ માંડવનું અખ્યાણું ચોખા શેર ૨ ॥
શ્રીફલ ૧ ફેફલ ૭ દોકડો ૧ વાંશ હેઠ મુકવાને શાંતિકના અહસ્થાપનને
કાયે ફાલિયુ ૧ ચોખા શેર ૨ ॥ દોકડા ૯ ફેફલ ૯ ॥ રુદ્રકલશને શ્રીફલ
૧ દોકડો ૧ ફેફલ ૧ બ્રહ્માસનના ચોખા શેર ૧ ૧ દોકડો ૧ ફેફલ ૧
આમાન ૧ શાંતિકનું ॥ સીમંતનું દાપુ દોકડા ૧૬ અને યમણુ ॥ પહેલો
દીકયરો આવે ત્યવાહાર કોરી ૧ આપે ॥ ગોર્ય પુંજમણુ ચોલાયા ૨
શ્રીફલ ૧ અને યમણુ ॥ નાતરૂં કરે તે કોરી ૫ આપે ॥ યે કોએ ભર્યું
કરે તથા યે કાંઈ વૃત્ત કરે તે સવ ગોરનું ॥ તથા કાલિકાના પણુ ભરે તે
મંડલનો કાંગ તથા રતનનું ઘી ૫ શેર તથા દોકડો ૧ રતન હેઠલ્યો તે સર્વ
ગોરનું ॥ કાલિકાના હવનનું આમાન ૧ તથા સાસ્તીપાઠનું આમાન ૧ તથા
અહસ્થાપનના ચોખા શેર ૨ ॥ દોકડા ૯ ફેફલ ૯ રુદ્રકલશનું શ્રીફલ ૧
દોકડો ૧ ફેફલ ૧ ॥ તથા ખીજું યે કું પુણ્યદાન કરે તેહેનો ચોથો ભાગ
ગોરનો તથા આવની ક્રિયાનું ૫૬ પદારથ ગાએ ગોદાન ધોતીઆં ફાલીઆં
હોએ તે સર્વ ગોરનું ॥ યે ગાંમ માંહે યાંહાં ગોર પાશે નોહે ત્યાંહાં ગોરનું
હોએ તે રાધી મુંકે ગોરનું ગોરને પોહોચાડે ॥ જે કોએ સોરડીઆ કંશા-
રાનું ખી હોએ તે ભટ કૃષ્ણજીનો વેચ્યો વેચ્યાએ ॥ એ કંશારા સમસ્ત
મ્યલીને લ્યપી આપ્યું છે તે લોપે તેહેને કાલિકાની ૭ આંણુ છે ॥ હસ્તા-
ક્ષરાણિ ભટ અનંત કંડોલિયા ॥ શ્રી રસ્તુ ॥

(૨)

ૐ । રવસ્તિ શ્રી સંવત ૧૫૮૩ વર્ષે (શ્રી) ગૂર્જરધરિત્ર્યાં સકલ
રા(જ્વલી)સમલડ્કૃત પ્રીઠપ્રતાપ(સકલ)રિપુવર્ગદહનદાવાનલ અરિકુલ-
વરચિનીગ(જઘટાકુ)ભસ્મલવિદ્યારણૈકપંચાનન(મહારા)ભધિરાજ (પાતસાહ)
શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી બાહદરસાહસંજે શ્રી અહિમદાવા(દસમી)
પરથરાજપુરે કદયાધિકારે કાદી શ્રી શેખ ફરીદસંજે તથા પંચદિવાનાધિ-
કાર(રે મુખ)તે મીરકોઈ કો(દુપા)લમંડપિકાયાં સર્વવ્યાપારે ખાન શ્રી
મુખતે (સકલ) તલારે વ્યાપારે મહં કાન્હા નાકર સૌ સા x x ય
મીં ચિરજી સંજે તથા પંચકુલ પ્રતિ(૫)તૌ કાયકાહકર્યોવચનાત

વિક્રીયમાણ્યા: ભૂમે: પત્રમભિલિખ્યતે । પૂર્વ દાયકગ્રાહકયોર્નામ લિખ્યતે ।
દાયક વ્રદ સબજને સોની લહ્યા આસા, લાડણ (આસા), સંધા આસા,
કાશી રણુયર આસા x x x ગ્રાહક પરીં આસા સૂદા, રવા સૂદા, વિણ્હ
સૂદા, જદવ દમા સૂદા, લાખા નગા સૂદા, સારણ કસા સૂદા, શ્રી બડૂઆ ।
સોં લહ્ધ, લાડણ, શંધ, કાશીઈ ઉત્પત્ત (કા)યંવશતુ આપણી ભૂમિ
સાહ સામલના પાડા મધ્યે હૂતી તે ભૂમિ રાજ્યટંકા ૮૦૪ આંક આહ-
સઈ ચિહોત્તર માટઈ વેચાતી પરીં આસા, રવા, જદવ, લાખા, સારણનઈ
આપી સહી । તે ભૂમી પરીં આસાઈ રવાઈ વિણ્હ જદવ(ધ) લાખઈ
સારણઈ આપણઈ કળજ કરી દ્રાગ એક મૂદિ ગિણી આપ્યા સહી । તે
દ્રામ^પ સોં લહ્ધ લાડણ શંધ કાશીઈ આપણઈ જમણઈ હાથિ
સંભાલી લીધા સહી । પૂર્વ પશ્ચિમ શ્રેં કસા અપ્યા બનાના કહર લગઈ
ગજ ૧૬ તથા ઉત્તર દક્ષિણ દાલીયા લાડણ જવા (ગાંગા)મહિરાજની એક
દાલી પછીતથી વાટસૂધા ગજ ૩૫ । એવં જમલઈ સર્વ થૈ ગજ ૫૬૦
અંકે પાંચસહ સાહ પૂરા । અથાઘાટા: પૂર્વ શ્રેં કસા અપ્યા બનાનું ફલીહ ।
દક્ષણ દાલીયા લાડણ જવા ગાંગા મહીરાજ । પશ્ચિમ પરીં દમા આસા
સૂદાઈ ફલીહ । ઉત્તર હોડવાનું માર્ગ શેરીનું । તથા એવંવિધા ભૂમિ: પરીં
આસા રવા વિણ્હ જદવ લાખા સારણ આચન્દ્રાઈ નોક્તવ્યા । લહ્યા
લાડણ શંધા કાશીદાસ સંબંધો નાસ્તિ । એ ભૂમિનઈ કીધઈ કો દાવુ કરઈ
તેહનઈ લહ્યા લાડણ શંધા કાશી ૬ પ્રીજવઈ પ્રદત્તમતાનિ સાક્ષણ:

અત્ર મતં

(૩)

સ્વસ્તિ શ્રી નૃપ વિક્રમાર્કસમયાતીત સંવત ૧૫ આપાદાદિ ૯૯ વર્ષે
શકે ૧૪૬૫ પ્રવર્તમાને જેષ્ઠ વદિ ૧૧ ભૂમે અદોહ શ્રી અહિમદાવાદ
વાસ્તવ્ય-ગ્રહણકપત્રમભિલિખ્યતે । શ્રી ગુર્જરધરિયાં સમસ્તરાજવલી
સમલકૃત સકલઅરિવરૂથિનીગજધટાકુમ્ભસ્થલવિદારણૈકપંચાનન અલક્ષવર-
લખધરાજ્યશ્રીસ્વયંવરમાલાલકૃતકંદકન્દલ ચવનકુસતિલક મહારાજાધિરાજ
પાતસાહ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી સુરત્રાણ મહિમ્મુદ વિજય રાજ્યે
વિજરત્યાં શ્રી અક્ષયપાંત । તત્સમયે રાજા અહિમદાવાદ મધ્યે
ધર્માધર્મવિચારણાર્થે કાદીશ્રી નરીરદી સંજે ન્યાયવૃક્ષપાલનૈકમુખતે દુર્ગપાલ
શ્રી અક્ષિપાંલ મલિક સંજે મીરકાચસાધ શ્રી પારોજ મલિક જનમતિ
મંડપિઠાયાં શ્રી નગદલમલિકહલેધ્યાં મીં તુરદી મીં જલાલ એવં પંચકુલ

પ્રતિપત્તૌ^૧ ઠીકુએ પટિલ હાનનામધ્ય (નામધેય) પોલિતન મોદી જસા
સુત મોદી સારણ તત્પુત્ર નરાધણુદાસ પરં મોદી હાદાસુત તાપીદાસકેન
અહં અહણુકે ૨ દત્તાનિ । આહક નામશ્રી શ્રીમાલીજાતીય પરીક્ષ ૦ હાખડ
સુત ૫૦ હાંસાં તત્પુત્ર ૩ પદ્મા ઉદયકરણ રંગાકેન ગુહીત્વા ચત્ રાખ્યનાણુકે
ટંકા ૮૦૦૪ અંકે આહસહિસ યિઠોત્તર બધનસુપરીક્ષત [હનિઃ સુપરીક્ષિત]
એક મુજ્યાનિ દત્તાનિ ૨ । હુટીકે ૧ નવૂં ટંકા ૬ લેખધ અંકે ૭ લેખધ ।
ધર અહણુ ૧ ધર ખડકીબધ મધ્ય ઉપવર્ગ ૨ ગોઝારી ૨ પટસાલિ પ્રાંગણ
સહિત સન્મુખ હાપરૂં વલી ખાપ નલીયા ખારત કમાડ સહિત ખડકીબધ
અહણુ મૂક્યાં । મોદી નારાધણુદાસ તાપીદાસ એણુધ મૂક્યાં । ભાઈ ૩ સહા
પદમા ઉદયકરણ રંગા કહધ મૂક્યાં । પાર્શ્વ ઉત્તરધ મોદી ધનાસુત સમધર
સાયરનાં ધર । પાર્શ્વપૂર્વે મોદી તાપીદાસ નારાધણુદાસના ધર । દક્ષણે
ખડકી । તત્ર અત્રે પાટિકા^૪ માર્ગ । એવં ૪ ખૂંટ । છોડવતાં સર્વ
વરતી આપધ । સંચરામણી વાસનાહારની । જં લગધ ટંકા આહં સહસ્ર
યિઠોત્તર આપધ તિહ્વારધ છૂટધ । તાં લગધ ભાઈ ૩ પદમા રંગા ઉદય
કરણ વસધ વાસધ । બન્ધી અવધિ વરિષ પની । વરિષ પાંચ પછી
છોડવધ । વલી એ માસ ૧ પ્રતિ ટં ૨૫ વલધ । વરિષ એકના ટંકા
૩૦૦ વલધ । ધર ભાડું નહીં । ગ્રામ વ્યાજ નહીં । ખાલપરનાલની-
વાખાટિક પૂર્વા રીતિ સંબંધ । મોદી નારાધણુદાસ તાપીદાસે ધરઅહણુ ૫૦
પદમા ૫૦ ઉદયકરણ રંગા કહધ મૂક્યાં । અસ્ય લિખિતવિધે પરિપાલ-
નાય । પછધ એહિલૂં પરદ્યું । ટંકા ૩૦૦ વરસ ૧ ના વલધ । ઓરડા
બિ મધ્ય ભાગલા તે એહ ૫૦ પદમા ૫૦ ઉદયકરણ રંગા ॥

અત્ર મતં

અત્ર સાખિ

(૪)

સંવત્ ૧૬૧૮ વરષે જેષ્ઠ વદિ ૬ રવેઉ અદેહ^૧ નટપદ્મસ્થાનમાંહા
શ્રીમુદાકરવિજેરાજે વાપારી મલિક શ્રી સિરફહેદિ મલિક અમી પીર
પંચકુલ^૨ પ્રતિપત્તૌ દોસી કેસવ દોં સાગાં દોં સોમશ્ચ જોગ લિખતં
નરગંગ વીરા હરિજિ દેવજી । જત ધરા હાટ માલકનિ દોં ૩ બિસી વેચી
આપી સહી । એ વિચિણા રલિયાત ઘટી કીધી । ધર જૂના દોં જનાના
તથા નવા ખરીદા શ્રી જનાના તથા ફલી ૧ પટ ૦ જિલાધના ખરીદ તથા
હાટ ૩ એ મલકીતે સરવા વેચી લીધી દોં જનાના જૂના ધરમોથે ભાગ

ત્રીજે હતી આ ગોપાલનાં છિતો વેચી આપયાં । તથા કોટડી કાઢતાં
ખીજૂં કાંઈ ખરચ ખરાખત બિસી તૌ મજમૂં અરધે અરધી આપીધ
સહી । તથા ખીજૂં સર્વ હાટનું લુગડું તથા સરવાપક કરી ઊધરાણું દેવું
તથા હેમ રૂપૂ કરડી સૂખડી તથા ખીજૂં જે કાંઈ હતું તૌ સર્વ પ્રીછી
વીચી લિધું સહી । દોઠ ૩ બિસી સરવ પ્રીછવણી કરી વિચી આપૂં ।
આજ સુધા નરસંગ વીરા હરિજિ દેવજિ તથા કેસવ સાગા સોમજી ઓજણા
સઘલો બેસી પ્રીછી વિચી જૂજૂઆ થયા । ઓહનિ માહેમહિ કહિની સર-
સમાંધ નહિ । સરવ પ્રીછી જૂજૂઆ થયા । દોઠ ૩ બિસી સઘલા પ્રીછની
વિચી આપૂ । ઓહની માહેમહી તલાવે પાણી સહીઆરે નહીં તથા
નરસંગ વીરા હરિજિ દેવજી ઓ સરવ વિચી સાટી જૂજૂઆ થયા ।
ઓહનિ માહેમહિ સરસમંધ નહી । તલાવિ પાણી સહીઆરે નહી । તથા
ઊધરાણી જૂની મજમૂની છિતો જિમ આવિ તિમ અરધે અરધિ લિ ।
બિજૂ ભોમ દોઠ જનાવાલી રાણા વણા એમના પાસે છે ખીજે પાસે
પડોસ દેવે નાગ જોગીદાસના પાસે છે । ખીજૂ ભોમ નવા ગામમાંહેલી
તલીઆની છે તે કાહી ભરમપોરે આપી । બાકી છે તે અજમાલ છે ।
ઊધરાણી તથા ભોમ મજમૂ છે । બાકી કાંઈ એ વરા ક્રેહીને કસુ સરસ-
મંધ નહી । એ વેહેચણુ દોઠ ૩ બિસીને સમજવા જોઇને ભાગ જોએ
મલકત આવી તે મલકત તેહની । એ લખૂ દેરવે તે તેહના આપનો જણો
નહી । આજ સુધી કોઇનિ કેઇસુ કસો અવાળો નહી । તલાવ પાણી
સહીઆરે નહી । એ લખૂ પરમાણુ ।

(૫)

રામચંદ્ર સત્ય.

સંવત્ ૧૬૬૩ વર્ષે ચૈત્ર વદિ ૧૩ ગુરુ ભાષ ૫ માતાએકટ' ૧ બિસી-
નિ ધરમાહિ મિરાત્ય સંભા...ધરમાહિ બરડી મણુ ૫ કુર મણુ ૪ કુટ મણુ
૧૧ એ મીરાત્ય । નીકલી ત્યે માટિ કયા તથા વરશી સમંધિ ભાષ ઠણ્ય
દેણા માહિ આણુ...થી માતાકનિ ગહરિણુ કડલા કુટની અકટા તરુ...
એકુ યોઇન માતાનિ કયા તથા.....ધાંઉઆવાં એહવુ બણી નક.....
હમેતઅ । હીનુ પુરુ ન પડતે । હિ...ભાષ કલ્યાણુ કહુ જે પછિ જ...
હમારિ છોકરિનિ પાટણુ સુપ પકારત અ... । હીરહ દદ્દ જે અદમારિ
પપ નથ અહમે ત આપ । જીવતાં છેદા હોડી ગયા જીવ્ય અદમારિ કરી

વાતનુ બોલતા સમંધી રાપુ નથી જે કો પુદિ...કરાય બોલવું ટાલુછિ
ભાઇ દેવા ક...રન સહુનાથુ બમ્યુછુ છિ પડલુ તેહન ..ભાઇ યહના ભાગ
આપ માગિ ત્યારે આપિ...માતા સાંનધ્ય ભાઇ મોટ વગત્ય કાગલ લ્યપિ.
આપ્ય છિ ધરમાહિ બિશીનિ પ્રીછીનિ ધરણી ધરની લ્યપિ આ પ્યછિ
કાંઇ બિચયવુ નથિ કશી વા[ત]નુ બોલવુ નથિ.

અત્ર મતુ

અત્ર સાક્ષ

(૬)

સંવત ૧૬૭૨ વરખે માગશર સુદ ૪ ભોમે લી. વીસા ઓસવાત્ર
વી. મેહેરાળ તથા વી. પહેરાળ ત. વો રાજધર ધનીઆ અમો ભાઇ
ત્રણ મલીને અમારા ધર શામુ ધર ખડકી મધે ઉગમણે બારણે છે તથા
છીત્રી ૧ દખણ દસે અગાસી છે તે અમો બાહ ધારંગદે રેહેતી તે ખંડ ૨
સંઘવી શ્રીચંદ તથા અમરસીને કોરી નમસાઇ ૩૫ અંકે પાંત્રીસ માટે
વેચાતુ અભરામ નદાવા કરી આપૂ છે અમારા એ ધર શુ દાવો ધકો છે
નહી સંઘવી શ્રીચંદ તથા અમરસી પુત્રપુત્રાદકે ભોગવે.

અત્ર મતુ

તત્ર શાખ

(૭)

સવત ૧૬૮૮ વર્ષે માગશર વદિ ૪ શુક્ર આદિ શ્રી દીવ મધે લં.
કંશારા ઉધ...કંસારા યાદવ તં હીરછ તં ગોવિંદ ભાઇ ૪ મ્યક્ષી ત્રિખૂ
છે જત માંગરોલ મધે હાટ ૧ એક બે ભૂઉ કસારા શઉદા વાલૂ કં
કલ્યાણુદાસને પાસે છે તે હાટનુ જે ભાડુ આવે તે ભાડુ ભાઇ ચ્યારે
મ્યક્ષીને ભટ શ્રીપ ત્રીકમ માધવને આપૂ છે જ લગે અમો માંગરોલના
રેવાશે નાવૂ તા લગે ભાડુ ભટને આપ્યું છે. અમારી હાટની વહીવટ ભટ
ત્રીકમ કરે એ હાટ ભટ ત્રીકમનું છે હાટ ઉપર અમારે કોયનું લેવું લેવું
છે નહી.

અત્ર મતુ

અત્ર સાખિ

(૮)

સ્વસ્તિ શ્રીમન્નૃપવિક્રમાર્કસમયાતીત સંવત આષાઢાદૌ ૧૭૦૭
વર્ષે શાકે ૧૫૭૨ પ્રવર્તમાને દક્ષણાયનગતે શ્રી સૂર્યે વૃષાર્તૌ મહામાંગલ્ય-
પ્રદ શ્રાવણમાસે શુકલપક્ષે ૩ ત્રીજ રવૌ અલેહ શ્રી અહિમદાવાદમધ્યે
વાસ્તવ્યં સ્વકીયં સ્વહૃદં ગૃહં વિક્રતપત્રમભિલિખ્યતે અલેહ શ્રીગૂર્જરાધીશ

અગંજનગંજનરિપુરાયામાનમદન સકલરાયા શિરોમણિ વાચાઅવિચલ સંગ્રા-
માંણુવીર દનૈકવીર યવનકુલતિલક તેજપ્રોઢપ્રતાપ પાતિશાહ શ્રી શ્રી શ્રી
શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૭ અવૂઅલ મૂજદર શાહાબદીન મહિમદ સાહિબવ
રાંણુસાંતી શાહાયાં હાયાતશાહ ગાજી દીલી મધ્યે વિજયરાજ્ય ક્રિયતે
વિગ્નરિત્યાં^૧ નવાબ શ્રી ૫ સાદુલાપાન સંજે તત્ર શ્રી અમદાવાદ નગરે
સર્વાધકાર પાતાશાહ શ્રી ૭ ના યેષ્ટ પુત્ર શાહાયાદા આલમીયાંન સૂરનાણુ
શાહાશ્રીદારા શકૂર પાતાશાહ પાસ્વેસ્થિતિ તત્ સમયે આગ્રાકારી અમદા-
વાદ સુબિ નવાબ શ્રી ૫ ગિરતપાન અગ્રે રાયગદા શ્રી ૫ ગોપાલદાસ
ઉલયો ધર્મન્યાયાં પ્રવત્તતે પાતશાહ દીવાની મીં શ્રી ૫ હાફજનાસર સંજે
બકશી વાકાનવેશ^૨ મીં શ્રી ૫ દોસ્તકામ સંજે તથા કમકર્તા ન્યાયિક
વર્ણુવર્ણુ ધર્મસ્તાનિકે કાદી શ્રી ૫ મહિમદ મીરક સંજે અદાલિત સમદ
અહિમદ સંજે દારોગો મીં કૈમાંસંજે તથા અદાલિતનુ દારોગો મીં હનીદ
સંજે તત્ર શ્રી સિદ્દિર કોટવાળી સુતરિ મીં શ્રી ૫ મહિમદ જેમાં સંજે
મુશરફ હાકુર બચહારીદાસ તથા કાનૂગા સમસ્ત શ્રેષ્ઠપદે પરી. મદનજી
બિન ઉધવજી તથા ચકલા શેઠ સા. નાગજી તથા મહીધરજી કાહાનૂશુ મી.
જીજી એતાનિ સમસ્ત ધર્મન્યાયાં પ્રવત્તતે પાતશાહાજીની આગ્રાચકી મંડ-
પિકા તથા સુતરાનુ અમલ દસ્તૂર માફ છે એવં પંચકુલનવયો^૩ તત્ર પોલિ
દીકૂઆની હવેલ્યાયાં અકબર પુરી રાયગદા કુંપલીની મુહુલિતિ વિહિરામ-
પાડાની પોલિમધ્યે તત્ર સ્તાને ગૃહવિક્રતપત્રમલિલિખ્યતે ॥ શ્રીમાલ સુવર્ણ-
કારનાતીય સોની હીરજી બિન ધીમજી બિન સોની ન્યાયઆ પારસ્યાત
પોરવાડ ગ્નાતીય લલુશાપાયાં સા. જયાઉઆ બિન માણિક બિન હરજી
જયાઉઆની ભાર્યા બાઇજીવાદે બિન...તથા સા. જયાઉઆના ભત્તીજનુ
પુત્ર સા. પનજી એ બિન નાથજી તથા સા. પનજીની ભાર્યા બાઇ વેગ્ન
બિન નરહિર એ સમસ્ત હસ્તાક્ષરાણિ દત્તાયિત ધર ૧ તે મધ્યે ઉરકુ
પશ્ચમાભિમુખનુ અગ્રે પટસાલ તે પટસાલનાં દ્વાર ૨ છિ તે ચુક મધ્યે પકકી
છિ મિહિલાઇએ ધરના દ્વાર સેરી મધ્યે ૨ છિ ઉત્તરાભિમુખે તથા નેવ ઓટ-
લાનુ સમઘ સહિત તથા પાડાકૈ તથા વાડાનુ સમઘ સાધ્ય તથા એ ધરના
એ ચાલ સહિત એ ધરનાં ભીતકા બાડત કમાડ મોલ વલી પાપ નલકૈરા-
અદિત પકવેષ્ટકારચિત^૪ કકકકાષ્ટાદિચિત^૫ ભૂમિસહિત^૬ અદજનવનિધાન-
સહિત^૭ સ્વેચ્છાયાં શાકપણિકાન્યાયેન^૮ ગૃહ^૯ વિક્રત^{૧૦} તસ્ય દ્રવ્યસંખ્યા અહિમ-
દાવાદની ટંકસાલિના આકરા કોરા માસા ૧૧૧૧ સાદા અગારના નવી રાના^{૧૧}

રૂપેયા ૧૬૧ અંકે એકસો એકસઠ પૂરા રોકડા એકે મૂઠિ ૭ સોની હીરજી ખીમજી આઠ જવાદેનિ એ ગુર્થ આપીનિ એ ધર અદૃષ્ટ વેચાતૂ લીધુ છે. આઠ જવાદેનિ રૂપેયા એકસો એકસઠિ લખનિ એ ધર સોની હીરજી ખીમજી અદૃષ્ટ વેચાતૂ આપૂ છે. રૂપેયા એકસો એકસઠિ લીધાની વગતિ રૂપેયા ૧૬૧ અંકે એકસો એકસઠિ મધ્યેથી આઠ જવાદેએ સોની હીરજીનિ એ ધર ગરહિણિ રૂપેયા ૭૪૧૧ અંકે પુણી પંચ્યુતરમાહિ ગરહિણિ આપૂ હટૂ તે વાલા તા સા. પનીઆનિ રૂ. ૧૦ અંકેદશ આખ્યા તથા આઠ વેગનિ રૂ. ૩ અંકે ત્રણ આખ્યા આપીનિ સમગ્રવ્યા પોતાની ખુશીધ આઠી ૭૩ અંકે સવા ત્રોહોતીર આઠ જવાદે લીધા જમલિ રૂપેયા એકસો એકસઠિ ૧૬૧ આઠ જવાદે લેખનિ એ ધર સોની હીરજી ખીમજી અદૃષ્ટ વેચાતૂ આપૂ છે એવં ચ્યારિ પૂટાનિ પૂર્વે એ ધરની પધ્ધત નેવ તથા સેરીના લોકનું ચાલ તથા પશ્ચમે સોની ખીમજી પરવારના ધર છિ તથા દક્ષિણિ સોની ખીમજી પરવાર પાસાં કરહુ ખીમજી તથા સોની ખીમજી પરવારનાં ધર છિ તથા ઉત્તરિ એ ધરની ખડકીનાં દ્વાર છિ તથા ચાલ છિ તથા નેવ એવં ચ્યારિ પૂટાનિ એ ધર મધ્યે દૈવવિશાત નિધિ પ્રકટ હુધ તેહનુ સમંધ સોની હીરજી ખીમજી એણિ ઘિરિ સોની હીરજી પુત્ર-પૌત્રાદિક લથા સ્ત્રી દ્વિત્રિ ભુમકરિ કરાવિ તથા રવેચ્છા આવિ તે કરિ અન્યકા સરસમંધો નાસ્તિ લાગોલાગો નાસ્તિ. હવિ એ ધર સાથિ આઠ જવાદેનિ તથા સા. પંનજીનિ તથા આઠ વેગનિ તથા એહની ઓહોલાદિને સરસમંધો નાસ્તિ તડાગે ઉદકસમંધો નાસ્તિ આચન્દ્રાક કુલ અભિરામ નદાવે કીધુ છે. એ ધરનુ તથા એ ધરની ભુમનુ કે વેરશી આવે તેહને આઠ જવાદે પ્રીજવિ સમજાવિ એ ધરના પાલ પરનાલિ નેવ નીજાર પૂર્વાભિરિતિ સમંધ

અત્ર મતુ

અત્ર સાખ.

(૯)

: ॥ શ્રી મલેસર પહલીએનાં પારશી સમસ્ત નાંહનાં તથા મોટા સમસ્ત જત અમો શરવ પંચ એતદ્રાક થઇ કરાર કીધો જે આપણાં વડાએ અશલ આં. મિહિરજી આંદણાના વડાનિ કુલકરી લાવા છે જે અમારૂં અધારપણાંનું કામ તમો પાસિ કરાવીએ તેની વગત વેહેવા થાએ જેની વરણી તથા ઉકેણાંની કુપ દેખાડવી તા. ચેહારમતુ આદરગાંન કરિ તથા કુંઆરા છોકરાની નવજોત તા. રોજ દિશાચાલ ૫ શાલ તમો પાસે કાંમ

કરાવીએ તે ઉપર આ મિહિરજીનાં આપદાદા હમે સૌ કામ કરતા આવા અને આપણાં વડાંએ એહો પાસે કરાવેજી તે ઉપર અમો શરવ પંચ બિશીને લખુ કરજે એહોનાં વડા આપદાદા કામ કરતા આવા જે અમો બી રાજ થાઇને એહો પાસે શાલ ૫ શાલ કામ કરાવીએ એ ઉપર કોએ બીજો લોદગી કરી અમલ કરી અમલ કરે તે શ્રી શરિતો ગોનેગાર તાં દીવાનમાં ગોનેગારી રૂ. ૨૫ પચીશ ભરે તથા અમારા વડા કુલ કરી એહોને લાવા છે. માટે અમો અમારા વડા શાયે જે તમાર કામ શાલ ૫ શાલ ચલાવું માટે શરવ પંચ રાજ થાઇને લખુ કર છે સંવત ૧૭૨૮ વરષે રોજ ૧૬ મા. ૧૦ શ્રાવણ વદી ૧૩ લખુ એ અમો શરવ રાજ થાઇને લખુ છે આ. મિહિરજી ચાંદના ઉપર રાજ રહેછ. (આ પછી એક લીટી ફાટી ગયેલી છે અને પછી આશરે પચાસેક પારસીઓનાં મતાં છે.)

(૧૦)

સ્વસ્ત શ્રીમન્નૃપવિક્રમાર્ધસમયાતીત સંવત ૧૭ આપાદાદિ ૩૩ વર્ષે શાકે ૧૫૬૮ પ્રવત્માને દક્ષણાયન ગતે શ્રી સૂર્ય વર્ષારતૌ મહાભાંગ-લ્યપ્રદે માસોત્તમ શ્રાવણમાસે શુકલ પક્ષે ૧૦ દશમ્યાં તિથી રવિવાસરે અષ્ટેક શ્રી ગૂર્જરધરિત્ર્યાં મહારાજાધિરાજ પ્રોઢપ્રતાપ સંશોભિત રિપુવન-દહન દાવાનલ રિપુરાયામાનમર્દન અરિકુલગંજન અરિવરુથિની ગજધટા કુંભરથલ વિદારણિક [પંચાનન] અન્યાય અંધકારોન્મૂલનીક પ્રોઢપ્રતાપૈકગણ સકલરાયાશિરોમણિ પાતશાહ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૭ અવરંગજેવ પાતશાહ ગાજ દિલીઆમાદિયુ વિજયરાજ્ય કરોતિ । તત્ર વિગ્નરત્યાં વજર શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૫ જયતલમુલકીપાન અસ્તાપાન નામ્નિ સંજિકે તદા-વેશાત્ અષ્ટેક શ્રી અમદાવાદ મધ્યે હાકયમ સોમે સાહિય ન બાજ ન બાબ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૫ મેહેમદ અગીપાન નામ્નિ સંજિકે ધર્મન્યાય ક્રિયતે તથા દિવાન શ્રી ૫ મીયાં મેહમદ શરીફ નામ્નિ સંજિકે તથા ક્રાટ-રક્ષાપાલાયાં ક્રાટવાલપદે મીરશ્રી ૫ અલીરજાનામ્નિ સંજિકે તથા પાલસે શ્રી ૫ અબ્દલ ગુફારનામ્નિ સંજિકે તથા બકસી વાઙાનવેશ ફત્તપ [અહીં મૂળમાં નામ લખ્યું નથી] નામ્નિ સંજિકે અમીન શ્રી ૫ અસમાલ બેગ નામ્નિ સંજિકે દારોગા શ્રી ૫ અબુ નાસર નામ્નિ સંજિકે ॥ તથા શ્રી અમદાવાદાત્ પૂર્વવિલાએ જ્યોતીશ્રી હરિહરેણ નિર્મિત હફિરપુર તથા સર્વ પુરવ્યાપારર્થે ફેજાદારપદે વેગ શ્રી ૫ શામવેગ નામ્નિ સંજિકે તથા

મોરકોષપદે વેગશ્રી ૫ હાશમવેગ નામ્નિ સંજિઠે દારોગો શ્રી ૫ કાજલપાન નામ્નિ સંજિઠે મુશરફદાકર શ્રી ૫ શામદાસ નામ્નિ સંજિઠે તથા શાણુગીપદે હાજદાર શ્રી ૫ શેષ હસન નામ્નિ શ્રેષ્ઠપદે સમસ્ત માહાજન તથા સમસ્ત ગામ પટયલપદે પટલ તુલસી એવમાદો પંચકુલ પ્રતિપત્તૌદાયક ગ્રાહકયો-રતુમતેન ગ્રહં વિક્રીતં તસ્ય પત્રમભિલિહ્યતે । તત્ર દાયક નામાનિ દસા પોરવાડ જ્ઞાતીય સાહ હરજીસુત સાહ કડૂઆ સુત સાહ ધનજીની ભાર્યો આઠ ધનઆઠ એભિવિચાર્ય સ્વકીયં ગ્રહં ભ્રતૃપયાગતં સ્વેચ્છયા ઉત્પન્ન કાર્યવશાત શાકપણિકાન્યાયેન દત્તં વિક્રીતં । એવાં હસ્તે દત્તં તેવાં ગ્રાહક-નામાનિ । દસા દીસાવાલ જ્ઞાતીય સાહ ખોડીઆ સુત સાહ રામજીસુત સાહ સાંતીદાસ એભિવિચાર્ય સ્વેચ્છયા દ્રવ્યં દત્ત્વા ગ્રહં ગ્રહિતં । તસ્ય ગ્રહસ્ય વ્યક્તિ । ધર ૧ પોલ્ય વેરાજોગીની મધ્યેનું પૂર્વોક્તિયુષ્ય ઓરડા બેર તે મધ્યે ઓરડો ૧ મેડી બંધ જડાવ છે એક મેડી વિના છે તથા પડસાલિ ૧ તેણે બારણા ૨ છે તથા રસોડું ૧ છે, પાણીહારું એક છે, એક ઘરની હદનો એક છે તથા પાણીહારા મધ્યે ઘાઠાં બેર પાણી ભર-વાનાં છે તથા ખડકી ઉત્તરાભિમુખની છે । એ ધર મધ્યે બાર સાખ ૭ કમાડ સંયુક્ત છે જીર્ણું છે તથા મોભ, વલી, મોહતીઈ, પાપ, નલીઆં એ સર્વ જીર્ણું આચ્છાદિત છે તે ધર ઉપર દ્રવ્યસંખ્યા રૂપેઆ ૧૨૫) ગાંઠે રૂપેઆ એકસો પચવિશ પુરા ખરા ખેરા અમદાવાદની ટંકસાલિના માસા ૧૧ના નવી રા ના આખ્યા છે । બીજી સાહ સાંતીદાસ પાસેથી રૂપેઆ એકસો પચવિસ લેઈને એ ધર કુલ અભિરામ ન દાવે વેચાથૂં આપ્યું છે । બીજી એ ધર ઉપર સાહ સાંતીદાસ સમભૂમિ પર્યંત ધર કરે, પુત્ર પૌત્રાદિ કથું ભોગવે, ઈછા આવે તે કરે । એ ધર મધ્યે નિધિ પ્રગટે તે સાહ સાંતીદાસની એ ધર શું શાહ ધનજીના તથા આઈ ધનનાં વંશ માહે કોહમો સર સંબંધ નહી । લાગો ન તડાગેડપિ જલસંબંધાડપિ નાસ્તિ । એ ધરનો કો વેરસીંઠ સંબંધી ઉપજે દાવો કરે તેહને આઈ ધનઆઈ ગ્રીજવે સમજાવે । કોહનો સરસંબંધ નહી । એ ધરના ખૂટ ૪ પશ્ચિમ દિશે પછિત છે નેવ પડે છે, એ ધરની છીડી મધ્યે છીડી શાહ મોહનદાસની વાડીની પછીત બરાબરથી માંડીને શાહ ઓધવની છીડીની પછીત લગી છે, દક્ષિણ દિક્ષિ શાહ મોહનદાસનું ધર છે. કહરો છીડીથી માંડીને પડસાલિના ભડા સુધી આ ધરના ઘણીનો છે, રસોડા પાણીહારાનો કહરો શાહ મોહનનો છે. બીજી પૂર્વ દિશિ સામો કહરો સ્વાંગ શાહ દારકાદાસનો છે ઉત્તર

દિશિ ચાલ લાલ નિકાલ નીહારો । એ સવ પૂર્વ રીત્યશું છે, ઉત્તરાદિશિ
શાહ ઓધવ મુકદ્દમ્ ધર છે । અત્ર લપિતં પરિપાલનીયં । શુભં ॥

અત્ર મતં

અત્ર સાક્ષિણુ.

(૧૧)

સ્વસ્તિ શ્રી મન્નુપવિક્રમાર્કસમયાતીત સંવત ૧૭૫૨ વર્ષે શાકે
૧૬૧૭ પ્રવર્તમાને દાક્ષિણ માસે શુકલપક્ષે ૨ દ્વિતીયામાં તિથૌ ભૌમવાસરે
હાટ ધરણે લીધુ તરય ખતપત્રચલિલિખ્યતે । અધેહ શ્રી ગુજર્નાધીશ
અગંગનગંગન રિપુરાયામાનમર્દન સકલરાય શિરોમણિ અભિનવમા...અવ-
તાર સંગ્રામાંગણધીર દાનૈકવીર વાચાઅવિચલ મુગટમણિ મહાવહીન મહેમ્મદ
પાતશાહા શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૭ અવરંગઝેવ બાહાધુર આલમગીર
પાતશાહા ગાહ દક્ષિણમાંહિ વિજૈરાજ્ય ક્રિયતે^૧ । તત્ર વિજરત્યાં નયાબ
શ્રી પ અસદપાંત તરયા દેશાત્ અમદાવાદ મધ્યે હકિમ ન બાબશ્રી પ
શુગયતપાંત તરયા અગ્રે સકલ કાર્યકર્તા દાકર બિહારીદાસ । તત્ર પાત-
શાહી દીવાન ખાંત શ્રી પ અહિંતમાતખાંત સુરતમાં છે તેના નાયબ
અમદાવાદ મધ્યે હોદિ મીરશ્રીપ મીર મહેસની તત્ર પાતશાહી બકશી મીરશ્રી
પ ગાજદીન । તત્ર ધર્મધર્મ વિચારણાર્થે કાહ શેખશ્રી પ અબૂ અલ
ફરહ તત્ર મુફ્તી મીયાં શ્રી પ શેખ અહેમ્મદ તત્ર અમીન શેખ શ્રી પ
જમીઅલદીન તત્ર સુતરે કોષ્ટપાલ મીરશ્રી પ અતિ કુદ્દા । તત્ર સહુર
કાહાંત્રો સમસ્ત તથા શેઠ સમસ્ત તથા માહાજન સમસ્ત એતા ૩ સમસ્ત
ધર્મન્યાય પ્રવર્તતે । પાતશાહાજની આ.....રીનું અમલ દસ્તૂર માફ છે,
મંડપિકા માફ છે એવા પંચકુલાન્વય પ્રતિપત્તૌ તત્ર હવેલ.....ચુકની એલ
સલતાંન સાહેબના હજીરાની મધ્યે હલ ગૃહજુકે ગૃહીત । તત્ર દા(ય)ક
વણિક શ્રીમાલ જ્ઞાતીય વૃદ્ધિશાપાયાં સારા રૂપચંદ તથા બાઈ વાહાલબાઈ
તથા બાઈ આબુદબાઈ બિન મૂલજ બિન સોમા તે સાહા રૂપચંદ તથા
બાઈ વાહાલબાઈ તથા આબુદબાઈ એતાન્ ત્રણે પારસ્યાત્ । તત્ર ગ્રાહક
સ્વજ્ઞાતીય બાઈ વાહબાઈ બિન વેલશી બિન ધના તે બાઈ વાહબાઈ સાહ
વીરચંદ બિન અમરચંદ તે સાહ વીરચંદની ભાર્યા બાઈ વાહબાઈ હસ્ત
દાંરાણુ દાતવ્યં । પત્ર હાટ ૧ પૂર્વાભિમુખતુ તે મધ્યે ખંડ ૩ ત્રણ પૂર્વા-
ભિમુખના તે ત્રણે ખંડ ઉપર ડગલા જડિત મેડી છે તે સહિત । તે
મેડીએ બારી ૧ પૂર્વાભિમુખની છે એ ત્રીજા ખંડ આગલ ચુચુ પેઢીતુ
છાજલીએ ઢાંકયું છે તે સહિત, એ હાટના ત્રીજા ખંડ મધ્યે હાટડૂ છે તે

સહિત, એ હાટની કાપો કદીમની હદ મર્યાદા સર્વ સહિત । એ હાટનાં ભીતમાં બારત કમાડ પાટડા પાટીઆં કુંભી મોભીઆં મુહુતીઆંશ મોજૂદ આપ વલી નલકૈરાચ્છા દિત એ હાટના ખૂટ । પૂર્વ દિશે હાટનૂ દાર છે ચાલ છે નીકાલ છે નેવ છે પેઢી છે અગ્રે રાજમાર્ગ છે, પશ્ચિમ દિશે એ હાટની પછિથે સુલતાન સાહેબનુ હજીરો છે ત્યાંહાં એ હાટનાં પછીત્યનાં નેવ ઉતરે છે, ઉત્તર દિશે બાઈ કલ્યાણબાઈ તથા બાઈ ગલાલબાઈ બિન પાસવીરનૂ હાટ છે, દક્ષિણ દિશે પંચની પર્વ છે એવં ચ્યાર ધૂટાનિ ॥ અરયોપરિ અમદાવાદી ટંક સાલ્યના કોરા આકરા સહેરચલણીઆ નવી રાા ના માસા ૧૧૧ ના તોલા રૂપૈઆ ૮૦૧ અંકે આહસેહે એક પૂરા એકી મૂઠે એકાનૂત બાઈ વાજબાઈએ સાહ રૂપચંદ તથા બાઈ વાહાલબાઈ તથા બાઈ આણંદબાઈ ત્રણેને ત્રણેને આપીને એ હાટ ત્રણે પાસેથી ધરેણે લીધૂ છે તે સાહ રૂપચંદ તથા બાઈ વાહાલબાઈ તથા બાઈ આણંદબાઈ વાજબાઈને ધરેણે આપ્યું છે હવે એ હાટ મધ્યે બાઈ વાજબાઈ તથા બાઈ વાજબાઈના પુત્રપીત્રાદિક પરિવાર વસે, વાસે, ભાડે આપે, આડ ધરેણે મૂકે ત્યહાં એ હાટના ધણી કશી વાતની કનવાર ન કરે; એ હાટ દૈવવશાત્ પડે આખડે રાજકદૈવક^૨ લાગે, નલી આંની ષોટ વસનાર ધણી પરચી સમરાવે, ધણી છોડવતાં સર્વ મુજરાવર્તી આપે, સંચરામણી વસનારની, ગૂચનૂ વ્યાજ નહી, એ હાટનૂ ભાડૂ નહી । એ હાટનુ કોઈ વેરશી હીસારાર દાવે દારપે કોઈ આવે તેહને એ હાટના ધણી સમજાવે પ્રીછવે વારે જવાય કરે । વલતૂ વર્ષ એક પ્રત્યે દોકડા ૧૬ અંકે સોલ ત્રાંબાના છૂટા વલે સહી । ચહવારિ અમદાવાદી ટંકસાલ્યના નવી અઢીના માસા સાહા અગ્યારના રૂપૈઆ આહસેહે એક પૂરા સાહ રૂપચંદ તથા બાઈ વાહાલબાઈ તથા બાઈ આણંદબાઈ એ ત્રણે તથા એ ત્રણેની ઓલાદ માંચે... .. (બા)ઈ વાજબાઈને તથા બાઈને તથા બાઈ વાજબાઈની ઓલાદમાંચે કો હોવ નેહને આપે ત્યારે એ હાટ ધરેણે છૂટે સહી એહવાં ખત સામસામા લ્યપી લીધાં છે.

અત્ર મત્

અત્ર સાક્ષ

ટિપ્પણ.

૧. આ દસ્તાવેજ શ્રીયુત કેશવરામ શાસ્ત્રીએ કેટલાક વખત પહેલાં ‘ગૂજરાતી’ પત્રમાં છપાવ્યો હતો અને તેજ વખતે ગૂજરાત કાઠિયાવાડની પ્રાચીન ભાષા લિખિત હોવા વિષેનો ચોતાના અભિપ્રાય રજુ કર્યો હતો. ત્યારપછી એજ દસ્તાવેજ ‘મહેતા વિ. સુનશી’માં પરિશિષ્ટ રૂપે અને છેલ્લે શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી વડે સંપાદિત થયેલ મહાભારત ભાગ રના ઉપોદ્ધાતમાં વિસ્તૃત ભાષાશાસ્ત્રીય ટિપ્પણો સાથે છપાયેલ છે. આ વિષયમાં પણ અનેક ચર્ચાઓ ઉપસ્થિત થઇ છે (જુઓ ‘ગૂજરાતી’ અઠવાડિકના નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ના અંકમાં મારા લેખો, ‘યુદ્ધિપ્રકાશ’ પુ. ૮૦ અંક ૧માં શ્રી મધુસૂદન મોદીનો લેખ ‘સોળમા શતકની ગૂજરાતી ભાષા’ તથા ‘યુદ્ધિપ્રકાશ’ પુ. ૮૧ અંક ૧માં મારો લેખ ‘પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યનાં એ બહુમૂલ્ય પ્રકાશનો’). અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આ દસ્તાવેજને અહીં સ્થાન આપવું મને ઉચિત લાગ્યું છે.

૨. આ ધરવેચાણનું ખત દિ. આ. કેશવલાલ ધ્રવની માલિકીનું છે. તે ઉપરથી રવ. મણિલાલ બક્ષેરભાઈ વ્યાસે જૂની ગૂજરાતીના નમૂના તરીકે, પોતે સંપાદિત કરેલી ‘વિમલપ્રબન્ધ’ના ઉપોદ્ધાતમાં છપાવ્યો હતો, અને એ પછી રવ. ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે લેખપદ્ધતિના એક પરિશિષ્ટમાં તે આપ્યો હતો. ૧. કોટપાલ મંડપિકા-કોટવાલની કચેરી. હજી ઘણાં ગામોમાં પોલીસ સ્ટેશનને ‘મંડી’ (મંડપિકા-મંડહા) નામ આપવામાં આવેલું જોવામાં આવે છે. ૨. તલાર-ફાજદાર, જુઓ ‘ચોર ચોરી કરી તલાર આઝઘ’-પ્રાચીન હરિયાલી, તથા ‘કુમરી વાણી શ્રવણિ સુણી તવ તલાર ગયુ રા’ભણી’-જ્ઞાનાચાર્યકૃત ગિલહણપંચાશિકા. ૩. પંચકુલ-આ શબ્દ ઘણાં પુસ્તકોમાં મળે છે. કેટલેક સ્થળે તેનો અર્થ વસુલાતી અધિકારી જેવો છે, જેમકે, અથ કાન્યકુબ્જાદાયત-પશ્ચકુલેન તદ્દેશરાજઃ સુતાયાઃ શ્રીમદ્દણિકામિધાનાયાઃ કચ્ચુકસ-મ્વન્ધે પિતૃપ્રદત્તગૂર્જરદેશસ્યોદ્યાહણકહેતવે સમાગતેન સેલભૃદ્વન-રાજામિધાનશ્ચક્રે (પ્રવન્ધચિન્તામણિ કા. ગૂ. સલાની આવૃત્તિ પૃ. ૨૦)। આ જ ગ્રન્થમાં તથા કેટલાક શિલાલેખોમાં પણ આ શબ્દ મળે છે. ધોસલ કૃત Contributions to the history of the Hindu

Revenue System એ પુસ્તકમાં ‘પંચકુલ’નો અર્થ દસ્તખ ખાતાનો આધકારી ક્યો છે. કેટલાક જૈનગ્રંથોમાં આ શબ્દ એવી રીતે વપરાયો છે કે તેનો ભાવાર્થ ખીજા કોઈ ખાતાના સામાન્ય અમલદાર જેવો થાય છે. પણ અહીં ઉતારેલા દસ્તાવેજો તથા અન્ય સ્થળે મળતા સંસ્કૃત દસ્તાવેજોમાં (જુઓ પરિશિષ્ટ) આ શબ્દ જે રીતે વપરાયો છે. તે ઉપરથી તે **લેક્ષપદ્ધતિના** ટિપ્પણુલેખક રા. શ્રીગોન્દેકરે આપેલો An assembly of arbitrators usually consisting of five (પૃ. ૯૮)—પંચ એ અર્થ વધારે સારો લાગે છે. દસ્તાવેજોમાં તે સ્થાનિક અધિકારીઓનાં નામો લખીને પછી **પવં પન્નકુલપ્રતિપત્તૌ** એમ લખવામાં આવે છે, એટલે મૂળ શબ્દમાં જો કે પાંચ અધિકારીઓ વિવક્ષિત છે છતાં પાછળના સમયમાં બધાજ સ્થાનિક આધકારીઓનાં નામો લખીને પછી ‘પંચકુલ’ શબ્દ લગાડી દેવામાં આવતો એમ સંખ્યાબંધ દસ્તાવેજો ઉપરથી જણાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે હાલનો ‘પંચોલી’ શબ્દ આ ‘પંચકુલ’માંથી ઉતરી આવેલો છે. ૪ ટંકા-‘ટંક’ એ નાણાવાચક સામાન્ય શબ્દ છે, અમુક ખાસ સિક્કાનું તે નામ હતું એમ માનવાને કારણ નથી. ૫. દ્રામ—સામાન્ય ચલણનો મોટો સિક્કો, રૂપિયો. આ નામ અનેક ગ્રંથોમાં અને શિલાલેખો મળે છે. રૂપાનો બનતો હોવાથી રૂપ્યક-રૂપિયો એ નામથી ઓળખાયો હશે; આ શબ્દ ગ્રીક Drachmae ઉપરથી તીકળેલો મનાય છે. ૬. પ્રીછવર્ધ (સં. પ્રત્યેતિ પ્રા. પચ્ચેહ)—જવાબ દે, વિશ્વાસ આપે. જુઓ ‘પેરે પેરે જોયું; પ્રીછવ્યું. પણ ન માન્યું સીત’—રત્નદાસ ‘હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન’.

૩. આ ખત પણ દિ. બા. ધ્રુવની માલિકીનું છે. તે ઉપરથી સ્વ. મણિલાલ વ્યાસે ‘વિમલપ્રગન્ધ’ના ઉપોદ્ધાતમાં અને સ્વ. ચિમનલાલ દલાલે લેક્ષપદ્ધતિના પરિશિષ્ટમાં છપાવ્યું હતું. ૧. પંચકુલ—જુઓ ૧ દસ્તાવેજ ઉપરનું ટિપ્પણ. ૨. અહણુક—ધરાણું, ગિરો. ૩. એક મુદ્રયા-યાનિ દત્તાનિ—એક સાથે મૂકી લરીને આવ્યા છે. આ પ્રયોગ હજી પણ પ્રચલિત છે. ૪. પાટિકા—પોળ, પાડો.

૪. આ વિભંગપત્ર સ્વ. ચિમનલાલે લેક્ષપદ્ધતિના પરિશિષ્ટમાં છપાવ્યું છે. ૧. અદેહ (સં. અચેહ)—અહીં, આ ગામમાં. ૨. પંચકુલ—જુઓ ૨જ દસ્તાવેજનું ટિપ્પણ. ૩. મજમૂ (સં. મધ્યમ પ્રા. મજિહમ)—સહીચાક. ૪. તળાવ પાણી સહીઆરે નહીં—ભાષ્યો ખોતાના ભાગ

લખને જૂદા પડ્યા પછી એક બીજાના તળાવમાંથી પાણી પીવાનો પણ તેમનો હક્ક રહેતો નથી. સરખાવો સંસ્કૃત દસ્તાવેજોનો પ્રયોગ હજારો તહાનેડપિ પાનીયં સાધ્યં નહિ। ૫. અજમાલ-આનું મૂળ હું જાણી શક્યો નથી, કદાચ ફારસી ઉપરથી હશે. તેનો અર્થ ‘સહીયાઈ’ એવો લાગે છે. બીજો સ્થળે પણ તે વપરાયેલો છે તે ઉપરથી આ અનુમાન મેં કાઢ્યું છે, જેમકે, ‘તથા ૧ વેહેલ બલદ ૨ એ જુતનો સામાન અજમાલ છે તે વેહેલ જોડી જાએ તે લાઇ ચારમા જે જોડી જાએ તે જોપમ લાગે તો સમરામણી આપિ’ (લેખપદ્ધતિ પૃ. ૭૫).

૫. આ ખત પાટણના શ્રીયુત કનૈયાલાલ લાઈશંકર દવે પાસેથી મને મળ્યું હતું. ખત બહુ જૂનો છે અને કાગળ આંગળી અડતાં જ ચુરો થઈ જાય એવો છે છતાં તેમણે તે મને ઉદારતાપૂર્વક ઉપયોગ માટે અહીં મોકલી આપ્યું માટે તેમનો ધણોજ આભારી છું. ૧. એકટ (સં. ઇ. સ્થ.)-એકઠાં.

૬-૭. આ બન્ને દસ્તાવેજો સોળમા-સત્તરમા શતકની કાલિયાવાડની લાપાના નમૂના તરીકે શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રીએ ‘મહાભારત’ લાગ રગના ઉપોદ્ધાતમાં ઉતાર્યા છે.

૮. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૩ના અંકમાં આ દસ્તાવેજ છપાયેલો છે. આ અને બીજાં અનેક લખતોમાં તે વખતે તળ ગૂજરાતમાં વિક્રમ સંવત્ આપાદાદિ ગણાયો હોવાનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે. ૧. વિજયત્યાં—વજરાતમાં. ૨. વાકાનવેશ-નોંધણી ખાતાનો મુખ્ય અમલદાર. ૩. પંચકુલ-જુઓ ત્રીજા દસ્તાવેજનું ટિપ્પણ. ૪. પકવેષ્ટકારચિત્—પાકી ઈંટાથી બાંધવામાં આવેલું. ૫. શાકપણિકાન્યાયેન-શાક વેચવામાં આવે છે એવી રીતે, એટલે કે મૂળ માલીકનો તેમાં કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. આ પ્રયોગ સંસ્કૃત દસ્તાવેજોમાંથી ઉતરી આવેલો છે. ૬. માસા ૧૧૧૧ ના નવી અઢીના—માસા ૧૧૧૧ વડે સિફાનું વજન વિવક્ષિત જણાય છે, પણ ‘નવી અઢી’નો અર્થ સમજાતો નથી. ૭. એકમૂઠિ—સરખાવો, ષમિઃ પૂર્વલિખિતાન્ રાજ્યટંકાન્ ઇકમુદ્યામૃહિત્વા વિ-ક્રીતમ્ । ૮. ભૂમ-માળ. ૯. તડાગે ઉદકસમંધો નાસ્તિ-જુઓ યથા દસ્તાવેજનું ટિપ્પણ.

૯. આ દસ્તાવેજ પારસીનો લખેલો છે અને સોરાળજી મંચેરજી દેશાઈ કૃત ૧૮૯૭માં છપાયેલ ‘તવારિખે નવસારી’માં છપાયો છે. તેમણે

આ ખતની પ્રસ્તાવના નીચે પ્રમાણે આપી છે: 'આજે નવસારીમાં અને ખીજે જે જે ફેકાણે કકલ્યા અથવા કરકરીઆની અટકથી જે રોજો ઝાળખાય છે તે રોજાના મુખી વડીલ આ મેહરજી ચાંદણા નામે એક દાનાવ ભગરીઆ મોખેદ હતા. એવણુ વિશે નવસારીમાં આવી વસેલા મલેક સરાહમધેના પારશીઓનો મોટો વિશ્વાસ અને માન હોવાથી તમામ મલેશરની અંજુમને તેવણને પોતાના પંથકી બનાવી, આખું મલેશર કહ્યું તેવણનું યજમાન થયું. અને નીચે પ્રમાણે એક લેખ કરી આપ્યો હતો.' પારસીઓનાં ખીજાં પ્રાચીન ગૂજરાતી લખાણો માટે જુઓ દાદાયાનજી સંપાદિત Sanskrit writings of the Parsees. ૧. ફુલ-કોલ.

૧૦. આ ખતની અસલ નકલ ગૂજરાત વર્નોકયુલર સોસાયટીમાં છે. ૧. વિજરત્યાં-વજરાતમાં. ૨. પંચકુલ-જુઓ દસ્તાવેજ રખતું ટિપણ. ૩. તડગોડપિ જલસંખ'ધો નાસ્તિ-જુઓ જથા દસ્તાવેજનું ટિપણ. ૪. વેરસી-વારસ.

૧૧. આ ખતની અસલ નકલ ગૂજરાત વર્નોકયુલર સોસાયટીમાં છે. ૧. અવરંગજેવ.....દક્ષિણમાહિ વિજયરાજ્ય' ક્રિયતે-આમાં 'દિહી'ને બદલે 'દક્ષિણ' કહ્યું છે તે અર્થસૂચક છે. પોતાની પાછલી અવસ્થામાં ઔરંગઝેબ દક્ષિણની લડાઈમાં વધારે પરાવાઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૬૮૩ (સં. ૧૭૩૯)માં તેણે અહમદનગરને લડાઈનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવ્યું અને શાહઆલમને કોંકણમાં તથા અજમને ખાનદેશમાં મોકલી પોતે ઔરંગાબાદમાં રહ્યો. ત્યાંથી તે પાછો દિહી આવી શક્યો જ નહોતો અને દક્ષિણમાં જ ઇ. સ. ૧૭૦૭માં મરણ પામ્યો. દસ્તાવેજમાંનું ઉપલું વાક્ય રાજકીય પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને જ વાપર્યું જણાય છે. ૨. રાજકૈવલ્ય લાગે-રાખના અથવા દૈવના કોપથી તુકસાન થાય. આ પ્રયોગ પણ સંસ્કૃત દસ્તાવેજમાંથી આવેલો છે; જેમકે સમસ્તરાજકદૈવ-કવશાત્ વાતપિત્તપ્લેષ્મરોગાત્ યોગક્ષેમાદિકમુત્પચતે તત્સર્વ ધારણિકસ્ય (લેખપદ્ધતિ પૃ. ૪૧)।

સોગીલાલ જ. સાંડેસરા.

परिशिष्ट

(१)

गृहविक्रयपत्रविधिः

सं० १२८८ वैशाखशुदि १५ गुरावधेह श्रीमदणहिल्लपाटके
 समस्तराजावलीसमलङ्कृतमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारक-
 उमापतिवरलब्धप्रौढप्रतापसंशोषितारातिनिकरसप्तमचक्रवर्त्तीपार्व-
 तीपतिप्रसादसम्पादितराजलक्ष्मीस्वयंवरअभिनवसिद्धराजरिपुराज-
 भीमश्रीमद्भीमदेवकल्याणविजयराज्ये तत्पादपद्मोपजीविनि म-
 हामात्यश्री अमुके श्री श्रीकरणादौ समस्तमुद्राव्यापारान्
 परिपन्थयति सतीह अमुकामुकपथके द्वयमुद्रायां महं० श्री
 विजयसिंहेऽधिकुर्वति सति पत्रं काले प्रवर्त्तमाने राज०
 श्रीचतुर्भुजस्य देवस्य प्रसादपत्तलायां भुज्यमानदन्दाहीयपथके
 बालूआग्रामे तन्नियुक्तवाहकराज० अजयसिंह महं० यशश्चन्द्रसुतमहं०
 जाजलप्रभृतिपञ्चकुलप्रतिपत्तौ गृहविक्रयपत्रमभिलिख्यते यथा ।
 यत् व्य० आशाकेन नागरज्ञातीय महं० मालासुत गोदापार्श्वात्
 पूर्वपुरुषोपार्जितं द्विभूमिकं कावेलुकैः छन्नं ददितं समालिन्दकं
 पूर्वाभिमुखं सफलहिकं कोटडीसहितं पूर्वरीत्या यथा निर्गच्छमान-
 जलमार्गयुतं स्वस्तीमापर्यन्तं चतुराघाटोपेतं नवनवत्याचारेण सवृक्ष-
 मालाकुलं नवनिधानपूर्णं आचन्द्रार्कं शाकपणिकान्यायेन मूल्येन
 पञ्चमुखनगरविदितं गृहमूल्ये द्रम्म ५०० पञ्चाशत् द्रम्मैर्गृहीतम् ।
 अत ऊर्ध्वं गृहमिदं व्यवहारकेण पुत्रपौत्रपरम्परया यदृच्छया
 भोक्तव्यं यद्रोचते तत्कार्यं गृहस्यास्य । यथासन्तिष्ठमानालिखित-
 गृहविक्रयपत्रानन्तरं गृहेऽस्मिन् मनःस्वेच्छया नवीनः कर्मस्थायः
 काराप्यः । धर्मेण गृहमिदं देयम् । अथान्यहस्ते विक्रेतव्यम् ।
 इहार्थे धारणिकेन गृहस्यास्यविक्रीतस्य विषये व्यवहारकसमं
 वादविवादः किदृशोऽपि न कार्यः । इहार्थे उपरिलिखितविधेर्नि-
 र्वहणाय अन्यगोत्रिदायादरायवर्गीयकन्दलनिवारणाय पत्रहस्तान्य-
 व्यवहारकखञ्जानिवारणाय दावापितान्तःस्थ अमुकज्ञातीय अमुका-
 मुकजना व्यवहारकस्य सन्तानपरम्परया विक्रीतगृहं भोगवतः

समस्तवादविवादं निवारयन्ति । एकेन सर्वे सर्वैरप्येकः । परस्पर-
मुत्तरमपरस्याकुर्वतः लिखितपत्रविधिव्यवहारकसमं निर्वहणीया ।
इदार्थं धारणिकरक्षपालानां नामानि । पत्रं प्रमाणम् ।

(२)

गृहाङ्गणकपत्रविधिः

सं० १२८८ वैशाखशुद्धि १५ सोमेऽधेह श्रीमदणहिलपाटके
समस्तराजावलीसमलङ्कृतमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरम भट्टारकउ-
मापतिवरलब्धप्रौढप्रतापसंशोषितारातिनिकरसप्तमचक्रवर्तीपार्वती-
पतिप्रसादसम्पादितराजलक्ष्मीस्वयंवरअभिनवसिद्धराजरिपुराजभी-
मश्रीमद्भीमदेवकल्याणविजयराज्ये श्री चन्द्रावत्यां राउलश्रीधारावर्ष-
पञ्चकुलप्रतिपत्तौ गृहाङ्गणकपत्रमभिलिख्यते यथा । धनिको नाम नाम-
तः अमुक ग्रामवास्तव्य अमुकज्ञातीय अमुकाकसुतअमुकाको लाभाय
स्वधनं प्रयुक्ते । अस्य च हस्ताक्षराणि धारणिको नाम नामतः । इहैव
वास्तव्य वायटज्ञातीयव्य० कूरासुतसूराकेण स्वीयसमुत्पन्नप्रयोजन-
वशात् श्री श्रीमालीयस्वरटंकशालाहत्तत्रिः परीक्षितहृद्व्यवहारिक्य-
प्रचलित श्रेष्ठ श्री श्री विश्वमल्लप्रियद्र० ४०० चत्वारिंशतानि
द्रम्मा व्यवहारकपाश्वात् गृहीताः । अमीषां द्रम्माणां व्यवहार-
कस्य मनोविश्वासनिमित्तं पूर्वपुरुषोपार्जितं अद्यापि भुज्यमानं
सफलहिकं चतुर्दिक्षु वरंडिकावृत्तं पट्टशालारसवतीसमन्वितं
कवेलुकैः समाच्छन्नं दटितं द्विभूमिकं पूर्वाभिमुखं स्वगृहं अधो-
विलिखितचतुराघाटोपेतं वृद्धिफलभोगाचारे अङ्गणके मुक्तम् ।
गृहस्य भाटकं नहि । द्रम्माणां व्याजं नहि । अयं वृद्धिफलभोगा-
चारः । गृहस्य आघाटा यथा । पूर्वस्यां दिशि देवसदनस्य वर-
ण्डिकायां सीमा, दक्षिणस्यां दिशि वा० देवडगृहनीवपाते सीमा,
पश्चिमायां दिशि राजभवनकोटडीमर्यादा । एवं चतुराघाटोपेतं
पूर्वपुरुषोपार्जितं स्वगृहं मया व्यवहारकस्य मनोविश्वासनिमित्तं
अद्यत्नपूर्वं पञ्चवर्षाणि बन्धीकृत्य अङ्गणके मुक्तम् । यदि गृह-
स्याङ्गजगोत्रिदायादराजकुलप्रभृतिना व्यवहारकस्य किटशोऽप्यु-
पक्षयो जायते स सर्वोऽपि धारणिकेन निर्वहणीयः । अथ कदापि
व्यवहारकस्य भीडायां जातायां द्रम्मा विलोक्यन्ते तदा धारणि-

कमाकम्य द्रम्मा ग्राह्याः । नो वा धारणिकविदितमन्यव्यवहार-
कहस्ते पत्रमङ्गणकं दत्त्वा द्रम्मा ग्राह्याः । गृहमिदं दैववशादग्नि-
दाहेन अतिजलपाताद्वा ज्वलति पतति धूपति तदा धारणिकेन
निजवित्तं व्ययित्वा तादृशमेव गृहं काराप्य व्यवहारकस्य देयम् ।
अथ कदापि धारणिकः स्वयं कारयितुं न शक्नोति तदा व्यव-
हारकेण अग्रीकपायाउपरि धारणिकविदितं तादृशमेव काराप्यम् ।
काठकिवेल्कडीयमजूरप्रभृतीनां लागिद्रम्मा व्याजसहिताः सोपे-
क्षया धारणिकविदितं पत्रे चटाप्याः । गृहमध्ये कोष्ठकं कृत्वा
अथ भूमावेव चणकलवणं वा व्यवहारकेण न क्षेपणीयम् । तेनो-
पद्रवेण यदि कीदृशोऽपि गृहे विनाशः स्यात् ततो व्यव-
हारकेण स्वीयद्रव्यं व्ययित्वा गृहं समराप्यम् । एवं व्यवहारकेण
लिखितावधि यावन्निजमनोहार्या गृहं भोगवनीयम् । अवधेरूर्ध्वं
प्रतिवर्षं दीपोत्सवे सामकसोपक्षैर्द्रम्मेर्दत्तैः छुटति । दीपोत्सवा-
वृद्धं प्रतिपद्दिने ग्रन्थिवद्भैरपि द्रम्मेधारणिकः छोटयितुं न लभते ।
अस्योपरि लिखितविधेः पलापनाय सामकसोपक्षयद्रम्माणां दावा-
पनाय अन्यगोत्रिदायादपत्रहस्तान्यव्यवहारिक्यादिसमस्तरवश्चा-
न्निवारणाय दावापितआधिपालप्रतिभूअमुकज्ञातीय अमुकसुतअमु-
काकमुकाकौ द्वौ चरौ वा लिखितपत्रविधिं समग्रामपि धारणि-
कवद् व्यवहारकसमं निर्वहतः । एकेन सर्वे सर्वैरप्येकः । एकेन
व्यवहारकस्य हस्तप्राप्तेन अपरस्योत्तरमकुर्वतो धारणिकवत् व्य-
वहारकलिखितपत्रविधेः निखिलोऽपि निर्गमो विधेयः । परस्पर-
मुत्तरप्रत्युत्तरो न कार्यः । इहार्थे धारणिकआधिपालानां स्वह-
स्तेन आधिवाससत्कीयपञ्चसाक्षिविदितं प्रदत्तमतानि । लिखित-
पत्रमिदं उभयाभ्यर्थितेन पारथीजयताकेन । हीनाक्षरमधिकाक्षरं
वा प्रमाणम् ।

(३)

विभङ्गपत्रविधिः

संवत् १२८८ वर्षे कार्तिकशुदि १५ गुरावयेह यथावर्त्तमान-
राजावलीपूर्वे विभङ्गपत्रमभिलिख्यते यथा । यत् पितुः परलाकं
प्राप्तस्यनन्तरं चत्वारो भ्रातरः पृथग्धना जायन्ते । तदेभिश्चतु-

भिर्भ्रातृभिः नैजायमानैः प्रथमं पितृऋणं राजकीयदेयं देवसंवन्धि
स्वजनसंवन्धिदेयं तथा व्यवहारकाणां च देयं सर्वमेवात्राङ्के
विधाय समग्रगृहवार्त्तायां मणिमाणिक्यप्रवालमुक्ताफलाङ्गनाणक-
सुवर्णरूप्यमयमाभरणं तथा सप्तधातुमयमपरं च घटितमघटितं भूभि-
गतंवह्निःस्थितं च राच्छापोच्छादिकं तथा गोधूभजोवारिमुद्गमाष-
त्रीहितिलवृषरिशालरचुला मालमसूरसरसवप्रभृतिधान्यानि गुड-
खंडघृततैलमधुप्रभृतिस्नेहरसास्तथा अश्वोष्द्रमहीषोगोभजाखरगा-
डरप्रभृतिचतुष्पदधनं क्षेत्रखलसम्बन्धि लंगडिपाटगडाछकडावा-
हिनीप्रभृतिवाहनानि तथा पावडाकुहाडाकुदालाकुसिदात्रलोहडी-
तावाप्रभृतिलोहमयं वस्तु हललाङ्गलप्रहणिदीवडाप्रभृतिकूपक्षेत्रोप-
करणानि भाजनटांवाटीसयकांसीयाप्रभृतिकांस्यमयानि राच्छानि
तथा कडाहिनांवडीप्रभृतिताम्रमयानि तथा देघडीपडघाहीडोली-
टकडावृजारांधूपहडपालभृंगारप्रभृतिपित्तलमयानि भाण्डानि च
कांस्यताम्रपित्तलवटलोमयं समग्रं वस्तु तथा घण्टीनीशाउदूपल-
सृसलचुकीवटसेजवटप्रभृतिगृहमण्डनादि राल्लपोछादिकं सर्वं कां-
जिकाधानीवीजमयादीकृत्य अपरं मृण्मयं कुत्रणीगुढाकोठीप्रभृतिकं
च सर्वमित्यादि गृहवार्त्ता कुटुम्बवृद्धैर्ज्ञातीमुख्यैश्च चतुर्भिर्जनैर्विचार्य
निच्छन्नवृत्त्या पञ्चभिर्विभागैर्विभज्य प्रदत्ता । एको विभागो मातुः
प्रदत्तः । अवशिष्टाश्चतुरो विभागाश्चतुर्णां भ्रातृणां प्रदत्ताः । अथ
कदापि एकः सुतः सुता वा अविवाहिता भवति ततः साध्यगृह-
वार्त्तामध्यात् कुटुम्बवृद्धानां चतुर्णां मुखेन तेषां पाणिग्रहणोपक्षयः
पञ्चभिरपि विभागादेशः सम एव जनन्या हस्ते दातव्यः । माता
निजमनोहार्या यस्य सुतस्य मध्ये रहति तेन निजगोत्रदेवीवत्
निजमातृभक्तिः कार्या । तथा मातुर्जातु विपत्यां और्ध्वदेहिकक्रिया
एकादशद्वादशाहप्रभृतिका समस्ता तथा संवत्सरं यावत् दीपदा-
नमासिकषाण्मासिकसांवत्सरं निजकुलाचाररीत्या नवाहपक्षमास-
त्रिपक्षादिक्रियाः सर्वा मातृविभागग्राहकेन सुतेन श्रद्धापूर्वं प्रतीति-
सहितं सर्वं स्वर्गस्थितमातुः श्रेयार्थं कर्तव्यम् । तथा मातुर्विपत्तेर-
नन्तरं अपरिणीतवान्धवभगिनीनां विवाहार्थं रहापित्तपञ्चविभाग-
मध्येऽन्यद्द्रव्यं चतुर्भिर्कुटुम्बवृद्धैः पर्यालोच्य सुशीलस्य श्रद्धापरस्य
स्नेहव्रतोऽव्यसनिन एकस्य सुतस्य हस्ते दातव्यं यथा स पितृवत्

महाचिन्तापरस्तेषां विवाहं करोति । तथा एभिः सर्वैरपि बान्धव
पृथग्भूतैः निजनिजविभागादत्तद्रव्यं व्यवसायेन वर्धनीयम् । अथ
व्यसनेन भक्षयित्वा न त्रोटनीयम् । तथा सर्वे भ्रातरः पृथग्भूताः
स्वीयस्वीयकर्मभाग्यवशात् नवीनं द्रव्यं लक्षसंख्यया उपार्जयन्तु ।
अथवा अग्रीकमप्यामूलं भक्षयन्तु । पुनरात्मनां मध्ये परस्परं
कस्यापि ऋद्धिमतो बान्धवस्य समं हीनवित्तेन बान्धवेन तृष्णा-
भिभूतेन वादविवादः किदृशोऽपि न विधातव्यः । परस्परं भाग-
विभागः किदृशोऽपि नहि । तडागेऽपि पानीयं साध्यं नहि ।
परस्परमात्मनां मध्ये केवलं जातमृत्युसूतकेन गृह्यन्ते । अन्यः कोऽपि
भागसंचन्धो नहि । परस्परमेकस्य व्यवहारेणापि न गृह्यन्ते ।
आत्मीयकृतकर्मेणा सर्वेऽपि गृह्यन्ते । अथ चतुर्णां भ्रातृणां मध्या-
देकः कोऽप्यात्मीयविभागात् द्रव्यं भक्षयित्वा अपरेषामृद्धिमसह-
मानो गृहवार्त्तावाचनाय कूटकपटं कुरुते स कुटुम्बवृद्धैः तथा पर-
पुरुषैः दावापितरक्षपालैश्च चतुर्भिर्जनैः लिखितविभङ्गाक्षरप्रमाणेन
विधिलोपकर्त्ता निवारणीयः । इहार्थे समस्तभ्रातृणां तथा ज्ञातीय-
यथानामदावापितरक्षपालानां पृथक् स्वहस्तेन दत्तमतानि । तथा
ज्ञातीवृद्धानां विभागकर्तृणां चतुर्णामपरेषां च बहूनां पत्र लिखित-
साक्षीवादसहितं विभङ्गपत्रं प्रमाणमिति ।

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી
(વિઘ્નમાન)

જયંતિલાલ નરોત્તમ ધ્યાની

ભાદ્રાશ્રી ધ્યાનીનો જન્મ ભરૂચ જિલ્લાના શુકલતીર્થ ગામમાં થયો છે. એઓ જ્ઞાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ છે. એમના પિતાનું નામ નરોત્તમ નાગેશ્વર અને માતાનું નામ બાઈ ઉર્જમ છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સામવેદના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત સદ્ગત પ્રાણશંકર ભવાનીશંકરનાં પુત્રી સ્વ. સચિતાબહેન સાથે થયું હતું. બીજું લગ્ન શ્રીમતી હંસા સાથે થયું છે.

ગુરૂ કૃપાએ એમને સંસ્કૃત, હિંદી અને ગુજરાતી પર પ્રીતિ થઈ. ગુજરાતી સાહિત્યનું નરસિંહ યુગથી માંડીને અર્વાચીન યુગપર્યંત અધ્યયન કર્યું છે. લાંબા સમયથી પોતે હાઈસ્કૂલની વિનીત કક્ષામાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે.

બાલજગતમાં ભાદ્રાશ્રી ખૂબ વ્હણીતા છે. ગુરૂકુળ વિનયમંદીર, પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળા અને કન્યાશાળામાં એમણે રસપૂર્વક કામ કર્યું છે.

ચારિત્ર્યની કેળવણીમાં પોતે ખૂબ માને છે. ગાંધીયૂગની એમના જીવન પર ભારે અસર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમણે કેટલાંક કાવ્યો રચ્યાં છે. તેમાંનાં ઘણાં અપ્રસિદ્ધ છે. સ્વામી રામતીર્થને એઓ સારી રીતે માને છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) સુવર્ણ મહોત્સવ	પ્રસિદ્ધ
(૨) વ્રત વિચાર	"
(૩) આશ્રમનો આત્મા	"
(૪) શબ્દરી	"
(૫) બાલબંધુકથા	અપ્રસિદ્ધ
(૬) રામહૃદય	"
(૭) સ્વદેશ સેવા	ભાષાંતર
(૮) રાષ્ટ્રીય કંકડો	"
(૯) સ્વાસ્થ્ય રક્ષા	અપ્રસિદ્ધ
(૧૦) ઉર્મિલા	

ડુંગરસિંહ ધરમસિંહ સંપત

એઓ કચ્છ અંગરના વતની, જાતે ભાટીઆ છે; એમનો જન્મ અંગરમાં સં. ૧૯૩૮ માં જેટ સુદ પાંચમના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનો કલકત્તામાં વેપાર હતો; એટલે એમનું બાળપણ ત્યાં વિત્યું હતું. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૫૭માં અંગરમાં બાઈ રમાબાઈ સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધેલું છે; એ સંબંધમાં વધુ વિગતો શ્રીયુત મગનલાલ આસનમલ કીકલાની નોંધમાંથી ઉતારીશું:—

કા. ધરમસિંહ, ધરમસિંહ વલભદાસના નામે પોતાની પેઢી ચલાવતા હતા. ભાઈશ્રી ડુંગરસિંહની આલ્યાવસ્થા કલકત્તા ખાતે ગુજરી, જ્યાં તેઓએ અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો. પછી અંગર આવ્યા જ્યાં વધુ અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવાની સગવડ ન મળવાથી શાસ્ત્રી નિર્ભયશંકર પાસે ભાંડારકરકૃત માર્ગોપદેશિકા તથા મંદિરાન્ત પ્રવેશિકાનો અભ્યાસ પુરો કરી રઘુવંશ અને મેઘદૂત કાવ્યો ભણ્યા. ૨૦ વર્ષની ઉંમરે રંગુન ખાતેની મેસર્સ અમરચંદ માધવજીની કું. ની પેઢીમાં પોતાના પિતાશ્રી સાથે જોડાયા. દોઢ દોઢ વર્ષને અંતરે છ મુસાફરીઓ રંગુનની કરી જે દરમિયાન કંપની તરફથી મોલમીન, ઇકીયાબ વગેરે ટેકાણે પેઢીઓ સ્થાપન કરી. સંવત્ ૧૯૭૧ માં મજકુર કંપનીની કલકત્તા ખાતેની પેઢી ઉપર તેમને મોકલવામાં આવ્યા જ્યાં પાંચ વર્ષમાં ચાર મુસાફરીઓ કરી. કલકત્તામાં પાછું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન વધારવા સાર માસ્તર રાખીને શેકસ્પીયર, સ્પેન્સર, બાયરન, વર્ડ્સ-વર્થ, મેકોલે અને ટેનીસન વગેરે કવિઓના કાવ્યોનો સારો અભ્યાસ કર્યો અને તેની સાથે શાસ્ત્રીની મદદથી ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રો વાંચ્યા. બંગાળમાં રહી બંગાળી ભાષા લખતાં વાંચતાં શીખ્યા એટલુંજ નહિ પણ બંગાળી સાહિત્યમાં બંકિમચંદ્ર ચેટરજી, કેશવચંદ્રસેન, રાજ રામમોહન-રાય, મધુસૂદન દત્ત વગેરેના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો. સંવત્ ૧૯૭૪ માં કરાંચી ખાતે મજકુર કંપનીના મેનેજર તરીકે બદલી થઈ. ત્યાં સ્વામી વિદ્યાનંદ પાસેથી વિચારસાગર, વૃત્તિપ્રભાકર અને તત્વાનુસંધાન સમજી લીધાં. સંવત ૧૯૭૭ માં પાછું રંગુન જવાનું થયું જ્યાંથી સંવત્ ૧૯૭૮માં કોલ્-ઓના મેનેજર તરીકે કંપનીએ તેમને મોકલ્યા. સંવત્ ૧૯૬૪થી મજકુર કંપનીઓમાંથી તેમના પિતાશ્રીનો ભાગ તેમનેજ મળતો થયો. કોલ્ઓમાં

ત્રણ વર્ષ રહીને જુદા સાધુઓ પાસેથી જુદા ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો. સંવત્ ૧૯૮૨ માં તેઓ મેસર્સ અમરચંદ માધવજીની કું. માંથી છૂટા થયા અને કરાંચી ખાતે મેસર્સ મુલરાજ લીલાધરના નામની પોતાની પેઢી સ્થાપી, જેનો વહીવટ તેઓએ આજ દિન સુધી ચાલુ રાખેલ છે. તેમને દેશાટન કરવાનો ભારે શોખ છે. તેઓએ કાશ્મીર, સીલોન, બરમા, બંગાલ, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, મલબાર, રત્નપુતાના સંયુક્ત પ્રાન્તો અને નોર્થ વેસ્ટર્ન ટ્રાવિન્સમાંના દરેક મુખ્ય શહેરોની મુલાકાતો લીધી છે. હિમાલયના અંદરના ભાગોમાં પણ પ્રવાસ કરેલો છે.

પ્રવાસની પેઠે લેખન વાચન માટે પણ તેમને ભારે શોખ છે, અને તેને લઈને તેઓ વખતો વખત જુદા જુદા ગુજરાતી માસિકોમાં લેખો લખી મોકલે છે, તે જેમ માહિતીપૂર્ણ તેમ અનુભવપરથી અને વિચાર-પૂર્વક લખાયેલા હોય છે.

—: એમની કૃતિઓ :-

- (૧) હિમાલયના પુણ્ય પ્રદેશમાં
- (૨) કચ્છી વહાણવટાનો જીનો ઇતિહાસ
- (૩) કચ્છનો વેપારતંત્ર
- (૪) ભારિયા બેઠારી કેમ ટળી શકે ?

નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહિત

એઓ ઇડર સ્ટેટના બાયડ ગામના વતની, જાતે શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ બાયડ ગામે તારીખ ૮મી ઓગસ્ટ ૧૮૯૭ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ભોગીલાલ અનેપરામ અને માતાનું નામ શ્રીમતી મંછાબા કુમેરભાઈ ઉપાધ્યાય છે.

એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૭ માં દાસરા તાલુકાના વનોડા ગામે શ્રીમતી સરસ્વતીબહેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અભ્યાસ એમણે બાયડ તથા અમદાવાદ કર્યો હતો, માધ્યમિક અમદાવાદ તથા ઉમરેટમાં અને કૉલેજ શિક્ષણ ગુજરાત કૉલેજમાં લીધું હતું.

સન ૧૯૧૯ માં તેઓએ બી. એ., ની પરીક્ષા ફર્સ્ટ ક્લાસમાં સંસ્કૃત ઑનર્સ સાથે પાસ કરી હતી. તે પછી એક વર્ષ કૉલેજમાં દક્ષિણ ફેલો તરીકે કામ કર્યું હતું, અને સને ૧૯૨૧માં સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી વિષયો લખને એમ. એ; થયા હતા. સને ૧૯૨૧ થી ૧૯૨૩ સુધી તે ગુજરાત કૉલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક હતા.

હાલમાં તેઓ જુનાગઢમાં બાહુદિન કૉલેજમાં સંસ્કૃતના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે. સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન એમના પ્રિય વિષયો છે. શંકરાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન એમને ખાસ આકર્ષક છે, અને કૉલેજ જીવનમાં પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર કુલે એમના પર ઉજ્જવળ સંસ્કાર પાડ્યા હતા.

વળી એમણે ૧૯૨૬ માં બી. ડી. ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી.

જુનાગઢ આર્કિલોજીકલ સોસાયટીના તેઓ માનદ મંત્રી નિભાયલા છે.

ભાસનાં બે નાટકો સ્વપ્નવાસવદત્ત અને પ્રતિમાનાટક એમણે ઇંગ્રેજી અનુવાદ અને ઉપોદ્ધાત સાથે સંપાદન કરેલાં છે, અને વિદ્વદવર્ગે તેની પ્રશંસા કરેલી છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને એમણે ગ્રા. દિયકૃત સંસ્કૃત નાટકનો તરજુમો ગુજરાતીમાં કરી આપ્યો હતો તે બે ભાગમાં છપાયો છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

ભાસકૃત સ્વપ્નવાસવદત્ત	૧૯૨૯
„ પ્રતિમાનાટક	૧૯૩૦
સંસ્કૃત નાટક ટીથકૃત-અનુવાદ ભા. ૧	૧૯૩૩
„ „ ભા. ૨	૧૯૩૪

નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહ, બી. એ; એસ. ટી. સી.

એઓ જંબુસર (જ. ભરૂચ)ના વતની, જ્ઞાતે દશા પોરવાડ વૈષ્ણવ વણિક છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૯૪માં જંબુસરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રણછોડદાસ દામોદરદાસ શાહ અને માતૃશ્રીનું નામ સુવર્ણ-બહેન હરગોવિંદ નાણાવટી છે. એમનું લગ્ન જંબુસરમાં સન ૧૯૨૩ માં શ્રીમતી કુસુમગૌરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી એમણે જંબુસરમાં લીધી હતી; અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચ વડોદરામાં; તે દરમિયાન એમને રજાલરશીપ પણ મળેલી, તેમ કોલેજ જીવનની પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા. ગુજરાતી ડીપેર્ટમેન્ટ સોસાયટીના તેઓ પ્રથમ સેક્રેટરી હતા.

હાલમાં તેઓ G. A. V. High School રંચુનમાં એસિ. હેડમાસ્ટર છે. કાવ્ય, નાટક, સાહિત્ય એમના પ્રિય અને વ્યવસાયના વિષયો છે. નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નડિયાદમાં મળેલી તેમાં એમણે મીરાંબાઈનો કાળનિર્ણય એ વિષયપર મનનીય નિર્ણય રજૂ કર્યો હતો; ગુજરાતી માસિકોમાં પણ તેઓ વખતોવખત લેખો લખી મોકલે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) કવિશ્રી બાણભટ્ટકૃત હર્ષચરિત્રનો ગુ. અનુવાદ	૧૯૨૦
(૨) કવિશ્રી કાળીદાસકૃત પુષ્પબાણ વિલાસનો „	૧૯૨૧
(૩) ભક્તશ્રી જયદેવકૃત ગીતગોવિંદનો „	૧૯૨૫
(૪) કવિરાજ ધોળાકૃત પવનહૃતનો „	૧૯૩૧

પોંચાણ નસરવાનણ પાલીસવાળા

એઓ જાતે જરથોસ્તી છે, લેખન વાચનનો સારો શોખ છે, ક્રિકેટની રમત પાછળ દિદા છે. એઓ મુંબાર્ષના વતની છે; અને જન્મ મુંબાઈમાં ૨૫ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૭૯ ના રોજ થયો હતો. તેઓ કુંવારાજ છે, મેટ્રિક્યુલેશન સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે.

સાંજવર્તમાન દૈનિક પત્રમાં તેઓ રિપોર્ટીંગ-આગતનાં અધિપતિ તરીકે કામ કરે છે.

નવલકથાનું સાહિત્ય એમને ગમતું નથી પણ નીતિરીતિના વાચન માટે ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે.

ક્રીકેટને લગતું સાહિત્ય એમણે પુષ્કળ લખેલું છે; તેમ શારીરિક કસરત પ્રતિ પણ લક્ષ આપેલું છે. એ સઘળું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં છે; ચાલુ વર્ષમાં એમણે તહારે ચરણે નામનું પુસ્તક ગુજરાતીમાં બહાર પડ્યું છે, તે એમની મનોવ્રત્તિનું સ્પષ્ટ થશે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) તહારે ચરણે

૧૯૩૫

પોપટલાલ જ્ઞેયંદ અંબાણી

એમનો જન્મ ૧૯-૧૧-૧૮૭૯ ને રોજ બિલખામાં થયો હતો. માતા મોદ વાણીયા. વતની બિલખાના. તેમના પિતાશ્રીનું નામ જ્ઞેયંદ નથુભાઈ અંબાણી, માતાનું નામ હરબાઈ. માતાને એકના એક સંતાન હોવાથી લાડકોડમાં ઉછરેલા. તેમનો પ્રાથમિક અભ્યાસ બિલખામાં જ થયેલો. પછી પ્રવેશક પરીક્ષા આપી રાજકોટની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાં બે વર્ષ શિક્ષક માટેની તાલીમ લઈ અમદાવાદની પી. આર. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થયા અને સને ૧૯૦૦ ની સાલમાં પહેલે નંબરે ત્રીજું વર્ષ પાસ કરી શિક્ષણ માટેનો હોપ મેડલ મેળવ્યો, અને કાઠિયાવાડના કેળવણીખાતામાં શિક્ષક તરીકે નોડાયા.

છેલ્લાં આર વર્ષથી તેઓ બાર્ટન ટ્રેનિંગકોલેજના હેડમાસ્ટર તરીકે છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના સરસ્વતીચંદ્રની તેમના પર ખાસ અસર થઈ છે. સને ૧૯૧૮ થી તેમણે સાહિત્યસેવાની શરૂઆત કરી. “શાળાપત્ર” “કેળવણી” “સૌરાષ્ટ્રશિક્ષક” વગેરેમાં તેમણે વિજ્ઞાન, શિક્ષણ અને ભૂગોળ ઉપર પુષ્કળ લેખો લખ્યા છે. અને તેરસથી વંચાય છે તથા પ્રશંસા પામ્યા છે.

હાલ તરતમાં તેમનો શોખનો વિષય ભૂગોળ છે. જો કે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્ય; તેમનું વાચન અને ચિંતન હંકું છે. પરંતુ હાલ તરતમાં તેમણે પોતાનું બધું લક્ષ્ય ભૂગોળ પર જ એકત્ર કર્યું છે, તેમણે લખેલાં ભૂગોળનાં પુસ્તકો (ત્રીજા ધોરણથી શરૂ કરી મેટ્રીક સુધીનાં) વિદ્યાર્થીવર્ગ અને શિક્ષકમંડળમાં આદરપાત્ર નીવડ્યાં છે. અને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયાં છે.

—: એમના ગ્રંથોની યાદી :—

- ૧ ગુજરાત
- ૨ મુંબાઈ છલાકો
- ૩ હિંદુસ્તાન
- ૪ પૃથ્વી
- ૫ પૃથ્વીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય
- ૬ પૃથ્વીનો પરિચય

પ્રસન્નવદન છબિલારામ દીક્ષિત

એઓ સુરતના વતની, ન્યાતે વડનગરા નાગર આહાણ છે. એમના પિતાનું નામ છબિલારામ દોલતરામ દીક્ષિત અને માતૃશ્રીનું નામ ડાહીગૌરી છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૯૦૬ માં સુરતમાં જ્યમતીગૌરી સાથે થયું હતું, અને તેમનું મૃત્યુ થતાં બીજાવારનું લગ્ન સન ૧૯૨૦ માં નડીયાદમાં શ્રીમતી રાજેન્દ્રબાળા સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રીવીયસતી પરીક્ષા સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે અને સાહિત્ય અને ધર્મ એમના પ્રિય વિષયો છે અને લેખન કાર્ય એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે.

અંગાળી, હિન્દી, સંસ્કૃત વગેરેનું પણ એમણે સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે; અને એમના એ શોખને લઈને તેઓ આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો તૈયાર કરવા શક્તિમાન થયા છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

- (૧) બાલ-કાલિદાસ
- (૨) કાલિદાસનાં નીતિવચનો
- (૩) દત્તપ્રબોધ કલ્પદ્રુમ સ્કન્ધ ૧-૨
- (૪) નવનાથ ચરિત્ર ભા. ૧લો
- (૫) „ „ ભા. ૨જો
- (૬) દત્તપ્રબોધ કલ્પ દ્રુમ રજો સ્કન્ધ
- (૭) „ „ ૪થો „
- (૮) શ્રી કૃષ્ણ-લીલા-ભાવાર્થ દીપિકા
- (૯) દત્તાત્રય મહાત્મ્ય
- (૧૦) કુલ-લક્ષ્મી કમલા
- (૧૧) પ્રણયકુંજ
- (૧૨) પ્રસન્ન કથાકુંજ
- (૧૩) આનંદ મહા
- (૧૪) દેવી ચૌધરાણી
- (૧૫) સતી મહિમાયા ને પાંચ સતીઓની વાર્તા
- (૧૬) બાલપંચતંત્ર

- (૧૭) ઇન્ડિયન ક્લાસ રીડર્સ પ્રિમરની નોટ્સ
- (૧૮) બાલ-ભાગવત
- (૧૯) બાલ-હિતોપદેશ
- (૨૦) ગુજરાતના નાથની નોટ્સ
- (૨૧) વિપિનની નોટ્સ
- (૨૨) બેન્જમિન ટિલ કૃત સામાજિક ઉત્ક્રાન્તિ યાને Social Evolution નો અનુવાદ.
- (૨૩) 'લક્ષ્મીની લાલસા' એડગર વોલેસ કૃત A clue Of the New in નો અનુવાદ.

તા. ૬. ૪. સ. ૧૯૧૫ માં હરદ્વારવાળા ગુરૂમંડળ આશ્રમના સ્વામી શ્રી આત્મસ્વરૂપજીનો સમાગમ થતાં તેમના વ્યાખ્યાનો લખતાં કરતાં ઘણું ધાર્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

મણિલાલ દલપતરામ પટેલ

એઓ જ્ઞાતે લેઉઆ પાટીદાર અમદાવાદના વતની છે; એમના પિતાનું નામ પટેલ દલપતરામ મોતીરામ અને માતાનું નામ બાઈ જીવજીર ભગવાનદાસ હતું. એમનો જન્મ તા. ૧૧-૮-૧૮૬૨ ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. એમનું પ્રથમ લગ્ન ૧૮૭૫ માં બાઈ દિવાળીબાઈ સાથે અને બીજું લગ્ન સન ૧૯૦૦ માં બાઈ ડાહી ઉર્ફે ચંચળ સાથે થયું હતું.

એમણે હાઈસ્કૂલ સુધીનું ગાંધીશિક્ષણ લીધેલું છે; અને તે પછી આખું જીવન ન્યુડિશિયલ ખાતામાં ગાળ્યું હતું; અને ફર્સ્ટ ક્લાસ કોર્ટના નાજરના હોદ્દે પહોંચ્યા હતા.

શાળામાં હતા ત્યારથી એમને વાચનનો શોખ તેને લઈને તેઓ સોસાયટીમાં સભ્ય થયા હતા અને તેના તરફથી “દુનિયાની આલ્યાવસ્થા” એ નામનું પુસ્તક લખી આપવા બદલ રૂ. ૭૫)નું ઈનામ મળ્યું હતું.

અંગ્રેજી ગુજરાતી તેઓ સાફ બોલી શકે છે અને તેને લઈને એમના ક્રેટલાક મિત્રો ડૉ. જોનસન કહીને તેમને મંગોધે છે.

વલ્લભ સંપ્રદાયના તેઓ સુસ્ત અનુયાયી છે; અને ભાગવત, ગીતા વગેરે એમનાં પ્રિય પુસ્તકો છે.

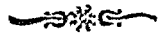
એમનો અંગ્રેજી પત્રવ્યવહાર નામનું પુસ્તક સામાન્ય જનતામાં વખણાયું છે; તેમ “છુપી પોલીસ” પણ એવું આકર્ષક નિવડ્યું છે.

સોસાયટી તરફથી ગુજરાતી કોશ બહાર પાડવાનો હતો તેમાં પારિભાષિક શબ્દોનો ભંડાર દરેક કારીગર વર્ગને પૂછી સંગ્રહીને તે સોસાયટીને કાંઈ પણ મહેનતાણું લીધા વગર આપેલો તે બદલ મહુમ સર રમણભાઈએ તેમનો આભાર માની તે બાબતની તોંધ લેવા પત્ર લખ્યો હતો.

એમની કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે, જેમાંની બે ત્રણની બજાએ કે વધુ આવૃત્તિઓ થવા પામી છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) પ્રસ્તાવિક બોધ	૧૮૯૨
(૨) છુપી પોલીસ	૧૮૯૩
(૩) દુનિયાની આલ્યાવસ્થા	૧૮૯૬
(૪) અંગ્રેજી લેટરરાઈટર	૧૮૯૮
(૫) એક ઘોડાની આત્મકથા	૧૯૩૧

મણિલાલ જાદવરાય ત્રિવેદી

એઓ રાતે મોઢ આતુર્વેદી બ્રાહ્મણ અને મૂળ કપડવણુજના વતની છે. એમનો જન્મ એજ ગામમાં સં. ૧૮૭૩ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જાદવરાય રણછોડરાય ત્રિવેદી અને માતાનું નામ બાઈ જેકાર છે. આત્માવૈ પુત્ર નામાસિ એ ન્યાયે મણિલાલભાઈમાં જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ છે તે તેમનું અંગત નથી પણ પિતૃ ચરણનો વારસો છે કારણ તેમના પિતા રા. જાદવરાયભાઈ કપડવંજમાં ૨૫) વર્ષ પોસ્ટ માસ્ટરની જોખમદારી નોકરી કરી પ્રજાની અત્યુત્તમ મમતા સંપાદન કર્યા છતાં ધર્મપરાયણ જીવન ગાળતા હતા. એમનું બીજી વારનું લગ્ન સન ૧૯૦૭ માં ઘોળકા તાલુકે ચલોડામાં સૌ. ચંચળજીન સાથે થયું હતું.

એમણે ગુજરાતી વર્તીકયુલર દાઢનિલની પરીક્ષા પાસ કરેલી છે; અને ઈંગ્રેજીમાં છ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો છે. ઘોઘા નોકરી કરતા હતા ત્યારે ભાવનગરમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું શિક્ષણ લીધું હતું.

તેઓ જ્યુડિશિયલ ખાતામાં હતા તેમાંથી હાલમાં નિવૃત્ત થઈ પોતાનો સર્વ કાળ ઉપયોગી અને આવશ્યક ધર્મગ્રંથોનાં સંપાદન અને પ્રકાશન કાર્યમાં અને તેના પ્રચારમાં ગાળે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન એ એમનો પ્રિય વિષય છે અને ગીતા અને પદ્મદર્શનનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. તેનું કારણ પ્રથમથી જે તેઓ રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા અને મણિશંકર મહાશંકર શાસ્ત્રી જેવા પ્રખ્યાત ધાર્મિક પુરુષોના સમાગમમાં આવી તેમના આંતરિક પરિચિત છે.

નોકરી દરમિયાન એમના માયાણુ અને પરગણુ સ્વભાવથી સૌ કોઈનો ચાહ મેળવતા અને તેમની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સૌ કોઈનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચતી.

એમના ગ્રંથો જોતાં તેમને ગાયત્રી પ્રતિ પ્રીત પ્રથમથીજ જણાઈ આવે છે અને તેના સર્વાંગુના પ્રકાશન માટે તેમનો પ્રયાસ તેમના પુસ્તકો જોતાં પ્રતીત થાય છે. કપડવણુજમાં રમશાનમાં આવેલા એક હૃદયનારાયણ થોગી કે જે ત્યાગ અને જ્ઞાનની મૂર્તિ હતી તેમના દર્શન પરિચય પછી તેમની શક્તિ વિશેષ ખીલી છે—કેમકે તે થોગીને તે એક અવતારી તરીકે માનતા હતા.

ધર્મપ્રચાર અર્થે એમણે જે પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવ્યાં છે તેની સૂચી નીચે મુજબ છે:—

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ	પ્રકાશન વર્ષ.
૧	ગાયત્રી ભાષ્ય ભાષાન્તર	સન ૧૯૧૩
૨	શ્રી ગાયત્રી અર્થ પ્રકાશ	સં. ૧૯૭૦
૩	શ્રી ગાયત્રી સ્તવરાજ	સન ૧૯૨૭
૪	દુઃખીઓની સેવામાં પ્રેમ ધરાવનાર સર્વના સમાધાન સાહે	સન ૧૯૨૦
૫	સામવેદનું પદ તથા વિવરણ	સં. ૧૯૮૧
૬	મહિમ્ન શ્લોકનું પદ ભાષાન્તર	" "
૭	શ્રી સૂર્યોપાસના	સન ૧૯૨૬
૮	શિવાપરાધ શમાપન શ્લોક	સં. ૧૯૮૨
૯	શ્રી ભક્તિસૂત્ર	" "
૧૦	માનસિક યંત્ર	
૧૧	તારા કવચ	સં. ૧૯૮૩
૧૨	મૃત્યુંજય વિધાતા	સં. ૧૯૮૪
૧૩	આત્મ જન્યુલિની પ્રાપ્તિ અને સત્ય સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્કાર	સન ૧૯૩૨
૧૪	શ્રી ગાયત્રી મહાત્મ્ય	સં. ૧૯૮૯
૧૫	મૃતિ પૂજન	સં. ૧૯૮૯
૧૬	યજ્ઞોપવિત મીમાંસા	સં. ૧૯૮૯

શ્રી મણિલાલ હરિલાલ દેસાઈ ઉર્ફે યોગેન્દ્ર

શ્રીયુત મણિલાલ હરિલાલ દેસાઈ યોગેન્દ્ર ઉપનામથી હાલમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એઓ દેશમાં તાલુકે ચીખલી જિલ્લે સુરતના વતની, માતે અનાવિત્ર બ્રાહ્મણ છે. એમના પિતાનું નામ હરિલાલ જીવણજી દેસાઈ અને માતૃશ્રીનું નામ કાશીબહેન છે. એઓ માલસરવજ્ઞા જાણીતા સાધુ માધવદાસજીના સમાગમમાં આવી એમની પાસેથી યોગવિદ્યા શિખ્યા હતા; અને એમનો પ્રિય વિષય યોગ જ થઈ પડ્યો છે, જેના પ્રચાર અને અભ્યાસ અર્થે તેઓ સતત પ્રયત્ન આદરી રહેલા છે.

સંસ્કૃતિ સેવાનું વ્રત એમણે લીધેલું છે અને તે હેતુથી કેટલુંક સાહિત્ય અત્યાર સુધીમાં અંગ્રેજી ગુજરાતીમાં લખી પ્રસિદ્ધ કરેલું છે, તેની યાદી નીચે નોંધવામાં આવી છે. તેમ એ નિમિત્ત અમેરીકા સુધી પ્રવાસ પણ કરેલો છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) પ્રભુ ભક્તિ	૧૯૧૭
(૨) હૃદય પુષ્પાંજલિ	"
(૩) ગીતાંજલિ (ભાષાંતર)	"
(૪) રાષ્ટ્રીય ગીત	૧૯૧૮
(૫) સંગીત ધ્વનિ, પ્રથમ ધ્વનિ	૧૯૧૯
(૬) કવિ ટાગોર	૧૯૧૯
(૭) ભાર્તિ	૧૯૨૫
(૮) પ્રણયખંડેરી	૧૯૨૭

મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ .

એઓ કાઠિયાવાડમાં આવેલા રીળ (ગોંડલ સ્ટેટ) ગામના મૂળ વતની, સાતે વાલમ પ્રાપ્ત છે. એમનો જન્મ-રીળમાં ૧૯ મી જાન્યુઆરી સન ૧૯૦૦ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પ્રેમજી બદવજી વ્યાસ, અને માતાનું નામ પારવતી વેણીરામ ભટ્ટ છે, એમનું લગ્ન સને ૧૯૨૨માં કોટડા સંગાણીમાં શ્રીમતી જ્ઞેન મણિજ્ઞેન સાથે થયેલું છે.

રાજકોટ હાંટર મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજની ત્રીજી વર્ષની પરીક્ષા એમણે પાસ કરેલી છે તેમજ અમદાવાદમાં આવી વસ્થા પછી રાત્રિશાળામાં જઈને લગભગ સાત ધોરણ અંગ્રેજી સુધીનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે.

ટ્રેનીંગ કોલેજમાં અભ્યાસ દરમિયાન એમને રોલરશીપો મળ્યા હતા તેમ તેમણે સર જે. જે. આર્ટ સ્કુલની બંને પરીક્ષાઓ રાજકોટ મુકામે પાસ કરેલી છે.

તેઓ હાલમાં પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં માસ્તર છે.

ઇતિહાસ એ એમનો પ્રિય વિષય છે, તેમ સંસ્કૃત વાચન તેમને વિશેષ રૂચે છે; આધુનિક લેખકોએ તેમનામાં લેખનશક્તિ જગાડી, તેમની ભાષા સરળ અને રસિક છે.

હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન પણ તેમણે ઠીક ઠીક પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ ભાષા તરફ તેમને ખાસ પ્રેમ છે.

શિક્ષક તરીકે વાર્તા કહેવાની અનેક તક પ્રાપ્ત થાય; અને એ કળા એમણે સારી રીતે કળવી છે, જે એમના બે વાર્તાગ્રંથોમાં જોવામાં આવશે.

:: એમની કૃતિઓ ::

સ્વર્ગની પરીઓ

સન ૧૯૩૩

કથા કુસુમો

સન ૧૯૩૫

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ

એઓ જ્ઞાતે ઔદિચ્ય સહસ્ત્રી બ્રાહ્મણ, સિહોર જુથના, ભાવનગર તાળે ભુંભલીના વતની છે; એમના પિતાશ્રીનું નામ મોનજી આધવજી અને માતૃશ્રીનું નામ દીવાળીબાઈ, એમનો જન્મ ભાવનગરમાં તા. ૨૭મી જુલાઈ સન ૧૮૭૯માં થયો હતો. એમનું લગ્ન વળા મુકામે શ્રીમતી ભાગિરથી દેવાલાલ જેઠાલાલની પુત્રી સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રિવિયસ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે. એઓ પ્રથમ પોસ્ટલ રેલ્વે મેઇસ્ટ સર્વિસમાં જોડાયલા હતા, તેમાંથી સન ૧૯૧૮ માં સોળ વર્ષે ઈનવેલીડ પેન્સન મેળવી એમની છૂટી થઈ. પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય લોકોને ઉપદેશ આપવામાં વ્યતિત કરે છે.

તુલસીકૃત રામાયણ, ભાગવત, ગીતા, ઉપતિપદો વગેરે એમના પ્રિય ગ્રંથો છે; અને રાતદિવસ એનું એઓ મનન કરે છે.

નિવૃત્ત થયા પછી સોળ વરસથી તેઓ મોક્ષપત્રિકા નામનું માસિક કાઢે છે. તે સાથે થોડામાં ઘણું જ્ઞાન મળે, એવાં નાનાં મોટાં અનેક પુસ્તકો પણ બહાર પાડે જાય છે.

એમની મોક્ષપત્રિકા બહુ લોકપ્રિય નિવડી છે, અને સેંકડો મનુષ્યો અમદાવાદમાં અને બહારગામ તેનો લાભ લે છે. જ્ઞાનભક્તિ અને વૈરાગ્યના રસિક જીવોએ ખાસ વાંચવા જેવી છે.

આજ સુધીમાં મોક્ષપત્રિકા દ્વારા એમણે બહુ મુંદર સેવા કરેલી છે, અને જે સાહિત્ય ઉપજવ્યું છે તે જેમ સુખોદક તેમ પદનપાદન સાર ઉપયોગી છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

- (૧) મોક્ષપત્રિકા
- (૨) રાસ પંચાધ્યાયી
- (૩) વૈરાગ્યશતક
- (૪) વેદાંત કેસરી
- (૫) વિવેક ત્રૂડામણિ
- (૬) પાતાંજલ યોગદર્શન
- (૭) સમાધિપાદ
- (૮) રઘુવંશ
- (૯) મોક્ષવાણી

ડૉ. લતીફે ઇબ્રાહીમ

એઓ જાતે વહોરા, લોહાર જાતિના, કચ્છ અંજરના વતની છે. એમનો જન્મ અંજરમાં તા. ૨૨મી જુન ૧૯૦૧ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ઇબ્રાહીમ એસમાન અને માતાનું નામ હુરબાઇ છે. ૨૯ મા વર્ષે એમનું લગ્ન મુંબાઇમાં મરિયમખુ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ અંજરમાં, માધ્યમિક મુંબાઇમાં અને ઉચ્ચ શિક્ષણ એમણે ઇંગ્લાંડમાં લીધું છે.

નૈસર્ગિક ચિકિત્સા એ એમનો ખાસ વિષય છે; આર્થ તત્ત્વ જ્ઞાનનો પણ સારો અભ્યાસ કરેલો છે, અને તેને લઇને એમની ધાર્મિક દૃષ્ટિ સંપ્રદાયિક ન રહેતા વિશ્વ પ્રેમ ભરી બનેલી છે. સુષી ધર્મ અને ઉપનિષદ વિષે એમણે એ ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં લખેલા છે પણ તે અપ્રસિદ્ધ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

પુષ્પાંજલિ	૧૯૨૨
રસાંજલિ	૧૯૨૩
કાન્તિદ્રી જ્વાલા	૧૯૨૪
કિરણાંજલિ	૧૯૨૮
તત્વાંજલિ	૧૯૨૮
સ્વામિની	૧૯૨૯
પ્રેમાંજલિ	૧૯૩૦
પ્રેમ ગીત	૧૯૩૨

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

એઓ સુરતના વતની, જ્ઞાતિથી દશાદિશાવાળા વાણિયા છે; એમના પિતાનું નામ રસિકદાસ વરજદાસ અને માતાનું નામ શ્રીમતી ચંદાગૌરી દાકોરદાસ છે. એમનો જન્મ તા. ૨૮મી જુલાઈ સન ૧૮૯૪ ના રોજ સુરતમાં થયો હતો અને એજ શહેરમાં તા. ૧૮ મી મે સન ૧૯૧૩ માં સૌ. ઇન્દિરાબહેન સાથે એઓ લગ્ન સંબંધથી જોડાયા હતા.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે સુરતમાં લીધું હતું અને કોલેજ અભ્યાસ મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં કર્યો હતો; જ્યાં એમને કામા પ્રાઇઝ તેમ અન્ય સ્ટોલરશીપ મળ્યાં હતાં. સન ૧૯૧૮ માં ગણિત ઐચ્છિક વિષય તરીકે લખને તેઓ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ઉત્તિર્ણ થયા હતા. પછી તરતજ વિલ્સન કોલેજ (મુંબઈ)માં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે તેઓ નીમાયા હતા. ત્યાં ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના ઓક્ટોબર સુધી કામ કરી એ વર્ષના નવેમ્બર માસથી તે ઇ. સ. ૧૯૨૪ ના જુન સુધી તેમણે સેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજ (મુંબઈ)માં અને ત્યારબાદ એ વર્ષના અંત પર્યંત સેઇન્ટ એલિયસ કોલેજ (મુંબઈ)માં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી જૈન ગણિતને લગતું રીસર્ચ કાર્ય કરવા માટે તેમને ગ્રાન્ટ મળી હતી. એ કાર્ય તેમણે થોડા વખતમાં પૂરું કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૩૧-૩૨ માં તેઓ પૂના રહીને ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધન મંદિરને સરકાર તરફથી સોંપાયેલ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ પૈકી જૈન હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું વિસ્તૃત સૂચીપત્ર (A Descriptive Catalogue of Jain Mss) તૈયાર કરતા હતા તે દરમિયાન તેમણે પોસ્ટ ગ્રેન્યુએટ લેકચરર તરીકે એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને ભાષણો આપ્યાં હતાં.

એમના પ્રિય વિષયો ગણિત, તત્ત્વ જ્ઞાન, અને પુરાતત્ત્વ સંશોધન છે; અને સ્વ. જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિનો એમના પર બહોળો પ્રભાવ પડેલો છે; તેમજ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, સન્મતિ તર્ક, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, અને કાંતન્ય પતાકા વગેરે ગ્રંથોનું આકર્ષણ વિશેષ રહે છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૫ થી લેખન વાચન એજ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય રહ્યો છે; અને તેને લખને આજ સુધીમાં તેઓ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો રચવાને અને તેનું સંપાદન કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થયેલા છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

ગુજરાતી

(૧) તત્ત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધકની પ્રસ્તાવના)	ધ. સ. ૧૯૨૫
(૨) આહર્તદર્શન દીપિકા	,, ૧૯૩૨
(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધનો ગુજરાતી અનુવાદ	,, ૧૯૩૪
(૪) આહર્ત છવન ન્યોતિ ભા. ૧ (પહેલી કીરણાવલી)	,, ૧૯૩૪
(૫) " " " ભા. ૨ (બીજી ")	,, ૧૯૩૫
(૬) " " " ભા. ૩ (ત્રીજી ")	,, "
(૭) " " " ભા. ૪ (ચોથી ")	છપાય છે.

સંસ્કૃત-ગુજરાતી

(૧) શૃંગાર વૈરાગ્ય તરંગિણી	૧૯૨૩
(૨) સ્તુતિ ચતુર્વિંશતિકા (સટીક)	૧૯૨૬
(૩) ચતુર્વિંશતિકા (સટીક)	૧૯૨૬
(૪) શ્રી ભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિ ૩૫ કાવ્ય સંગ્રહ ભા. ૧ ભો	૧૯૨૬
(૫) ચતુર્વિંશતિ જિનાનંદ સ્તુતિ (સટીક)	૧૯૨૭
(૬) સદર ભા. ૨ ભો	૧૯૨૭
(૭) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર	૧૯૨૯
(૮) વૈરાગ્ય રસમંજરી	૧૯૩૦

પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-ગુજરાતી

(૧) ઋષભ પંચાશિકા અને વીરસ્તુતિ યુગલ	૧૯૩૩
(૨) સદરઅંથ ભાષ્ય અને ટીકા સાથે ભા. ૨ ભો	૧૯૩૦
(૩) પદ્માનંદ મહાકાવ્ય (ગાયકવાડ પૌર્ણત્ય અંથમાળા)	૧૯૩૨
(૪) ગણિત તિલક (સટીક) (" " ") (છપાય છે)	
(૫) અનેકાંતન્ય પતાકા (,,) (" " ") (")	

સંસ્કૃત-અંગ્રેજી-ગુજરાતી

(૧) ન્યાય કુસુમાંજલિ	૧૯૩૨
(૨) ભક્તામર, કલ્યાણમંદિર અને નિમિગ્ધ સ્તોત્રો. (સટીક)	૧૯૩૨

(અર્વાચીન વિદેહી)

:: એમની કૃતિઓ ::

ગુજરાતી

(૧) તત્ત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધકની પ્રસ્તાવના)	ધ. સ. ૧૯૨૫
(૨) આર્હતદર્શન દીપિકા	,, ૧૯૩૨
(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધનો ગુજરાતી અનુવાદ	,, ૧૯૩૪
(૪) આર્હત જીવન ન્યોતિ ભા. ૧ (પહેલી કીરણાવલી)	,, ૧૯૩૪
(૫) ,, ,, ,, ભા. ૨ (બીજી ,,)	,, ૧૯૩૫
(૬) ,, ,, ,, ભા. ૩ (ત્રીજી ,,)	,, ,,
(૭) ,, ,, ,, ભા. ૪ (ચોથી ,,)	છપાય છે.

સંસ્કૃત-ગુજરાતી

(૧) શૃંગાર વૈરાગ્ય તરંગિણી	૧૯૨૩
(૨) સ્તુતિ ચતુર્વિંશતિકા (સટીક)	૧૯૨૬
(૩) ચતુર્વિંશતિકા (સટીક)	૧૯૨૬
(૪) શ્રી ભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિ રૂપ કાવ્ય સંગ્રહ ભા. ૧ લેા	૧૯૨૬
(૫) ચતુર્વિંશતિ જિનાનંદ સ્તુતિ (સટીક)	૧૯૨૭
(૬) સદર ભા. ૨ ને	૧૯૨૭
(૭) તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર	૧૯૨૯
(૮) વૈરાગ્ય રસમંજરી	૧૯૩૦

પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-ગુજરાતી

(૧) ઋષભ પંચાશિકા અને વીરસ્તુતિ યુગલ	૧૯૩૩
(૨) સદરઅંથ લાખ્ય અને ટીકા સાથે ભા. ૨ ને	૧૯૩૦
(૩) પદ્માનંદ મહાકાવ્ય (ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય અંથમાળા)	૧૯૩૨
(૪) ગણિત તિલક (સટીક) (,, ,, ,,) (છપાય છે)	
(૫) અનેકાંતન્ય પતાકા (,,) (,, ,, ,,) (,,)	

સંસ્કૃત-અંગ્રેજી-ગુજરાતી

(૧) ન્યાય કુસુમાંજલિ	૧૯૩૨
(૨) ભક્તામર, કલ્યાણમંદિર અને ૧૧નમિજીણ સ્તોત્રો. (સટીક)	૧૯૩૨

(અર્વાચીન વિદેહી)

જહાંગીરશાહ અરદેશર તાલ્યારખાન ૧૮૪૬-૧૯૨૩

સ્વર્ગસ્થનું કુટુંબ પારસીઓની તવારીખમાં બહુ પુરાણું અને નામીયું ગણાયું છે. એ કુટુંબના મુળ વડીલ સોરાબજી કાવસજી એક કુશળ ધડિયાળી હતા, અને મુગલ શહેનશાહ મુહમ્મદશાહના ખાસ આમત્રણથી સુરતના નવાબે તેઓને ૧૭૪૪ માં ખાસ દિલ્હી રવાના કર્યા હતા. ત્યાં એક અતિ કીમતી ધડિયાળને દુરસ્ત કરવાની તેમની કારીગરીથી પ્રસન્ન થઈ શહેનશાહે અનેક ધનામે આપવા ઉપરાંત તેઓને “ નેકસાઅતખાન ” અથવા શુભ ધડિતો સાહેબ એવો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો; બ્યારે તેઓના પુત્ર બરજોરજીને “ બેહરેમંદખાન ” અથવા લાગ્યશાળી સન્ન અને બીજા પુત્ર પેસતનજીને “ તાલ્યારખાન ” અથવા ખુશ નસીબનો માલિક એવા ખેતાબોની નવાબેશ થઈ હતી. પેસતનજી તાલ્યારખાનના સ્વ. જહાંગીરશાહ સીધા વંશજ હતા. સુરતની તવારીખમાં મશહુર અને સ્વામીશ્રી સહાબ-નંદજીની પાઘડીનું પરિધાન કરવાનું માન પામેલા અરદેશર કોટવાલ બહાદુર તે બરજોરજી બેહરેમંદખાનના પૌત્ર થતા હતા.

જહાંગીરશાહના પિતા એક વેપારી હતા. જહાંગીરશાહ સુરત હાથ-રકુલમાં કેળવણી લઈ સરકારી પોલીસ ખાતામાં ન્હાની ઉમરથી જોડાયા. પોતાની કુશળતા, બહાદુરી અને પ્રમાણિકપણાથી તેઓએ ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનો ઓછો ભોગવ્યો હતો. ૧૮૮૭ માં રાજપિપલા રાજ્યમાં પણ એઓ એજ ઉંચી જગ્યા ઉપર નિમાયા હતા. ૧૮૯૬ માં શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડે એમની નિમણૂક વડોદરામાં કમિશનર ઓફ પોલીસ તરીકે કરી હતી. એમની કારકીર્દિ દરમિયાન અનેક ઘાડપાહુઓ અને લુટા-રાઓની ટોળાઓ ગિરફતાર કરી એઓ પોતાના ઉપરીઓની પ્રશંસા પામ્યા હતા.

જહાંગીરશાહ હિન્દુ સમાજના બહુ નિકટ સંબંધમાં આવ્યા હતા, અને એમની નવલકથાઓમાં એમણે હિન્દુ સમાજના ગુણ દોષોનું બહુ સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ અવલોકન કર્યું છે. હિન્દુઓના સામાજિક જિવનનું બહુ ગ્રીણવટથી દર્શન કરાવતી અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી નવલકથાઓ પારસીઓમાં લખનાર બહુજ થોડા છે, અને તેઓમાં જહાંગીરશાહનું સ્થાન બહુ ઉચું રહેલું જોઈએ. જુદી જુદી કોમોની બોલીની નકલ એઓ બહુ સારી રીતે કરી શકતા, ખાસ કરીને બહોરાભાઈઓની ભાષાનું

ઉચિત અનુકરણ કરવામાં એઓ બહુ સફળ થયા છે. એમને વાર્તાઓમાં બોધ દેવાની ટેવ વિશેષ હતી: કુટલીક વેળા કલાને બંધ એસે તેથી પણ અધિક ઉપદેશાત્મક તત્વ નજરે પડતું. એમની “મુદ્રા અને કુલીન” દ્રિપુ સુલતાનના સમયની એક ઐતિહાસિક નવલકથા છે. એમાં દેશી રાજ્યમાં ગુજરતો સિતમ અને બ્રિટિશ અમલના કાયદા ઉપર ખાસ ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને લેખકમાં તે વખતને અનુસરતી કાંઈક વધારે પડતી બ્રિટિશ રાજ્યભક્તિ દેખાઈ આવે છે. એઓ ગૂજરાતીમાં સારી કવિતા પણ લખી શકતા હતા. હુંકમાં શુદ્ધ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક પારસી તરીકે એમણે આપેલો ફાળો બહુ વિરલ ગણાવો જોઈએ.

—: એમની કૃતિઓ. :—

- (૧) રણવાસ
- (૨) મુદ્રા અને કુલીન
- (૩) રત્ન લક્ષ્મી
- (૪) મહારૂં સ્વપ્નું
- (૫) પોલીસનું કામ

જહાંગીરશાહનાં પત્ની બાઇ બચુબાઈ અમદાવાદવાળા મરહુમ મી. ખરશેદજી નાણાવટીનાં પુત્રી થતાં હતાં. એમના પુત્રોમાં સ્વ. એરબશાહ પહેલાં અમદાવાદમાં સીટી મેજિસ્ટ્રેટ અને પાછળથી લુણાવાડા અને સચીન રાજ્યોના દીવાન નિભાયા હતા. બીજા પુત્ર મી. પીરોજશાહ સુરતના ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજના ઓદ્ધા ઉપરથી ફારેગ થઇ લોકોપયોગી જિવન ગાળે છે. ત્રીજા પુત્ર મી. શહેરયાર એકસાઈઝના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની જગ્યા ઉપરથી નિવૃત્ત થયા છે.

ફી. કા. દાવર

નવલરામ

જીવન અને વાતાવરણ

ધ. સ.

[સાલવારી]

- *[૧૮૨૦ દલપતરામનો જન્મ.]
- [૧૮૨૨ ભોળાનાથ સારાભાઈનો જન્મ.]
- [૧૮૨૬ સુરતમાં પહેલવહેલી ગુજરાતી નિશાળ.]
- [૧૮૨૯ મહીપતરામનો જન્મ.]
- [૧૮૩૨ કરસનદાસનો જન્મ.]
- [૧૮૩૩ નર્મદાશંકરનો જન્મ.]
- [૧૮૩૫ નંદશંકરનો જન્મ.]
- ૧૮૩૬ [ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનો જન્મ];
નવલરામનો જન્મ, માર્ચની ૯મીએ સુરતમાં વિસલનગરા જ્ઞાતિમાં,
લક્ષ્મીરામ પંડિતને ઘેર; માતાનું નામ નંદકેર.
- [૧૮૩૮ રણુછોડભાઈ ઉદયરામનો જન્મ; ડૉ. લગવાનલાલ ઈંદ્રજીનો જન્મ.]
- [૧૮૪૨ કેપ્પુશર કાબરાજીનો જન્મ; સુરતમાં અંગ્રેજી સ્કૂલ સ્થપાઈ.]
- ૧૮૪૪ [અંબાલાલ સાકરલાલનો જન્મ; હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાનો જન્મ.]
દુર્ગારામ મહેતાજીની ગામડી શાળામાં નવલરામ આઠ વર્ષની
વયે દાખલ થયા. તેમને જનોઈ દેવાયું.
- ૧૮૪૭ નવલરામનું પહેલું લગ્ન અગિયારમે વર્ષે શિવગૌરી સાથે થયું.
- [૧૮૪૮ ગણપતરામ રાજરામનો જન્મ; ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની
સ્થાપના, ૨૬ ડીસેમ્બર.]
- ૧૮૫૦ નવલરામ વિદ્યુર થતાં, બીજું લગ્ન ઔદ વર્ષની વયે મણિગૌરી
સાથે થયું.
- [૧૮૫૧ મુંબાઈમાં 'યુદ્ધિવર્ધક' સભાની સ્થાપના.]
- ૧૮૫૪ [કરસનદાસે 'સત્યપ્રકાશ' કાઢ્યું; 'યુદ્ધિપ્રકાશ' સોસાયટીને હસ્તક
આવ્યું;] નવલરામ અઢાર વર્ષની વયે, હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો

* આ નોંધના તાણાવાણામાં, નવલરામ જેમના પ્રસંગમાં આવ્યા હતા તેવા
તેમના સમકાલીનોના અને એવી બીજી લગતી હકીકતના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ કર્યો
છે. અવાનતર વિધવે તથા વર્ષોને સુગમતા ખાતર [] કૌંસમાં મૂકી, નવલરામના
જીવનથી તેને જુદા પાડ્યા છે, છતાં એમાં ઘણું ઘણું નોંધવાનું રહી પશુ ગયું છે.

કરી, સંસારશાળાના વિદ્યાર્થી થયા; અને સુરતની અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં નવમા એસિસ્ટન્ટ તરીકે રૂ. ૧૦)ના પગારે નોકરી લીધી.

[૧૮૫૫ ગોવર્ધનરામનો જન્મ.]

[૧૮૫૭ ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનો જન્મ; મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના; સિંધાઈનો બળવો; ઇચ્છારામ સૂર્યરામનો જન્મ.]

[૧૮૫૮ 'હોપવાંચનમાળા' પ્રસિદ્ધ થઈ; મણિલાલ નભુભાઈનો જન્મ.]

[૧૮૬૦ મહીપતરામ ઈંગ્લંડ ગયા અને ગુજરાતમાંથી પહેલવહેલું પરદેશ-ગમન કર્યું.]

૧૮૬૧ [મહારાજ લાયબલ કેસ;] નવલરામ ક્રમે ક્રમે ચોથા એસિસ્ટન્ટ થયા; ત્યાંથી હીસા એ. વી. સ્કૂલમાં રૂ. ૬૦)ના પગારે હંગામી હેડમાસ્ટર નીમાયા; અને પછી સુરત આવ્યા.

૧૮૬૩ [કરસનદાસ ઈંગ્લંડ ગયા;] આગળ ઉપર 'ઓથારિયો હડકવા' નામે કટાક્ષલેખ લખનાર નવલરામને અંથકાર થઈ નામાંકિત થવાની હોંસ થઈ; મનના વિચારને પ્રકટ કરવાની શરૂઆત કરી. 'મહારાજ લાયબલ કેસ' ઉપર ૨૫૦ પાનાં ભરી કવિતા લખી, રૂ. ૨૫૦)ના ધનામ માટે હરીફાઈ કરી. પરીક્ષકોએ સાડાસાત મહિને તેમને અડધું ધનામ આપવાનું ફરજિયાત તે તેમના સ્વમાને લેવા ના પાડી. અંથકાર તરીકે એમના પહેલા સાહસમાં એ આશાભંગ થયા; ગોપીપરાની ક્ષેત્ર સ્કૂલમાં એ હેડમાસ્ટર થયા.

[૧૮૬૪ ટ્રેનિંગકોલેજની સ્થાપના; રણુછોડભાઈનું 'લલિતા દુઃખદર્શક નાટક'.]

[૧૮૬૪ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'નો જન્મ,]

૧૮૬૫ ['નર્મગદ્ય'; પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીનો 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ'; 'ડાંડિયો' પ્રકટ થયું;] નવલરામે એક નવીન નાટક 'વીરમતી' લખવા માંડ્યું; અને ફ્રેંચ નાટકકાર મોલિયેરનાં 'મોક ડોક્ટર'નું ગુજરાતી કરવામાં ગુંથાયા. સુરતમાં નિકળનારી ટ્રેનિંગ કોલેજના હેડમાસ્ટર થવા હિમેદવારી કરી; પણ તે જગાએ નંદશંકર નીમાતાં, તેમાં પણ નિષ્ફળ થયા; તેથી નિરાશ મનને વિશેષ વાંચનમાં પરોવ્યું.

૧૮૬૬ ['નર્મકવિતા;'] નવલરામના આત્મમંથનનું આ વર્ષ હતું. કેટલીક છૂટક કવિતાઓ પ્રેમ શૃંગાર, માયા, બ્રહ્મ વગેરે સંબંધી લખી. નીચેનો પ્રસિદ્ધ દૂહો આવા મંથનસમયનો છે:

‘રંગી નવલ, જ્ઞાની નવલ, નવલ પ્રીતમ તદ્લીન;
દરદી નવલ બેળાકબો, નવલ ઉદાસીનશીન.’

૧૮૬૭ [દલપતરામનું ‘મિથ્યાભિમાન નાટક;’ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનો
‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલ’નો અનુવાદ; હીરાલાલ શ્રોત્રનો જન્મ.]
ચિત્તેક્ષોભ શમી જતાં, પુરુષાર્થની પ્રવૃત્તિ તરફ નવલરામનું મન
વળ્યું, ‘હિંદુસ્તાનની હાલની સ્થિતિ’ તથા ‘ગ્રંથકારનો ધ્યેય’
સંબંધી નિર્બંધ લખ્યા. સુરતમાંથી પ્રકટ થતા ‘ગુજરાતમિત્ર’
પત્રમાં સંસારસુધારાના વિષયો ઉપર લખવા માંડ્યું. ‘કરણધેસા’
ઉપરનું વાર્તિક પણ એ પત્રમાં જ એમણે લખ્યું હતું.

આ વર્ષમાં તેમનો નોકરીમાં ઉદય થયો; અને ગ્રંથકાર થવાની
હોંસ તેમના હૃદયમાં નવો છવ મૂકવા લાગી. નંદશંકર લાઇ-
સન્સ ટેકસ ખાતામાં જવાથી, તેમની રૂ. ૧૦૦) વાળી સુરત
ટ્રેનિંગ કોલેજની જગા તેમને મળી; અને તેમ થતાં કાયદાનો
આરંભેલો અભ્યાસ પડતો મૂક્યો. પરિણામે નવલરામ ગ્રંથકાર
રહી શક્યા. તેમણે કારસી વાંચવા માંડ્યું, અને વ્યાકરણલેખના
પાઠ લખવા માંડ્યા. તે ઉપરાંત અનેક વાર્તા, નાટક અને
નિર્બંધ રચવાનાં ખોખાં દોરવા માંડ્યાં. ‘પોપટિયો સુધારો’નું
હાડપિંજર પણ આ જ વર્ષમાં ચીતર્યું. આ વર્ષ તેમની અજબ
માનસિક પ્રવૃત્તિઓનું હતું.

૧૮૬૭ ઘણા વખતથી રચી મૂકેલું સ્વતંત્ર કલ્પનાનું ‘વીરમતી’
નાટક, શરમાળ સ્વભાવને લીધે પ્રકટ ન કરતાં, મૅલિયેરના ફ્રેંચ
નાટકના થયેલા ‘Dumb Lady’ or ‘Mock Doctor’
નામના અંગ્રેજી અનુવાદ ઉપરથી, તેની કલ્પનાને ગુજરાતી
પહેરવેશમાં આણી, એના રૂપાંતરને ‘ભટનું ભોપાળું’ નામ આપી
૫૦૦ નકલો છપાવી; જે થોડા વખતમાં ખપી ગઈ. તેમાંની કવિતા
નર્મદે રચી હતી. વૃદ્ધવિવાહનિષેધ સંસારસુધારો જેનું પ્રયોજન
છે એવા પ્રસુત નાટકનો ‘હાસ્યરસ’ કવિ નર્મદને અસંભવિત લાગતો
હતો. તે વિશે તેમની અને નવલરામની વચ્ચે ચર્ચા ચાલી;
નવલરામે પોતાના વિચાર ‘હાસ્યરસ વિષે’ નામક લેખમાં જણાવ્યા

છે. દલપતરામનું હાસ્યરસનું નાટક ‘મિથ્યાલિમાન ખંડન’ પણ આ જ વર્ષમાં બહાર પડ્યું; તે યોગ નોંધવા જેવો છે. ૧૯૧૨ માં રમણલાલનું ‘રાષ્ટ્રનો પર્વત’ અને ન્હાનાલાલનું ‘જ્યા જ્યન્ત’ એમ બે વિશિષ્ટ નાટકો એક જ સાલમાં બહાર પડ્યાં હતાં; ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ એવો બીજો યોગ હતો.

૧૮૬૮ [‘કરુણધેણી’;] નવલરામ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં રૂ. ૧૨૦) ના પગારે કાયમ થયા. ગરબીઓનું પિંગળ તથા તાલ સંબંધી આ વર્ષમાં મનન ચાલ્યું. મંડૂત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ સંબંધી કેટલીક હસ્તલિખિત પોથીઓ તપાસી, શોધખોળ ચલાવી. નવી વાર્તાઓનાં સ્વપ્નાં રચ્યાં.

૧૮૬૯ ‘વીરમતી નાટક’ ની ૬૦૦ નકલો છપાવી બહાર પાડી. ‘ગુજરાત મિત્ર’માં ‘શાકુંતલના અનુવાદો’, ‘પ્રેમાનંદની હારમાળા’ વગેરે સંબંધી વાર્તિકો લખ્યાં. ‘Fatalism’ ઉપર અંગ્રેજીમાં સો સવાસો પાનાનું લખાણ લખ્યું. એકવાર ઘરમાં બેઠાં બેઠાં, બારણે દ્રાઘ બ્રાહ્મણ ‘વેરાવળ’ (ગિલાવલ) રાગમાં ‘બાર મહિના’ ગાતો હતો; તેમાં માલિની છંદની ચાલ વચ્ચે વચ્ચે સાંભળી તેમને વિચાર થયો કે “આપણામાં છંદો કેટલા વપરાયા છે તેની બારીક શોધ થવી જોઈએ.” સંશોધક નવલરામનું દર્શન અહીં થાય છે.

૧૮૬૯ આ વર્ષમાં કટિંસ સાહેબને લાંબી રજા ઉપરથી આવેલા જાણી, નવલરામ મળવા ગયા. જરા પણ થોભ્યા વગર સાહેબે તેમને કહ્યું: ‘હું બહાર બહુ છું.’ એટલે તેમના મનને બહુ મારું લાગ્યું. પરદેશીની આવી વર્તણૂકથી એ સમસમી બિટ્યા. સ્વમાન ધવાયાથી, તેમણે ‘સાહેબ’ ને ઉદ્દેશી લખી રાખ્યું.

‘સાહેબ એક ઉપર વસે, સમરથ સરજનહાર:

દાણ મૂરખ તું માનવી! સાહેબ આપ થનાર?’

૧૮૭૦ [‘રાસમાળા’ નો અનુવાદ થયો;] નવલરામનો આત્મમંથન-કાળ પાંત્રીસમું વર્ષ બેસતાં પૂરો થયો. “A Hindu is a radical at 25 and a conservative at 35” —એવા એમના વિધાન પ્રમાણે, હવે એ ધડાધને ફરેલ થયા. નવાં

નાટક અને વાર્તાઓની યોજના કરવી મૂકી દઇ, આરંભેલા કાર્યોને વળગી રહેવાની તેમને વૃત્તિ થઈ.

ફેશ્યુઆરીમાં સુરતની ટ્રેનિંગ કોલેજ ખંધ થઇ; એટલે નવલરામ અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સવાસોના પગારથી વાઇસ પ્રિન્સિપાલ નીમાયા: મહીપતરામ તે વખતે ત્યાં પ્રિન્સિપાલ હતા. ‘મેધહૂત’ને મેધછંદમાં ઊતારી, ભાષાંતરની કળા વ્યક્ત કરી. ‘મૂળ લેખકની રસગતતા સમજ્યા સિવાય તેનો રસ બીજી ભાષામાં ઊતારવો અશક્ય છે’—એમ તેમણે જણાવ્યું.

૧૮૭૧ નવલરામે અમદાવાદમાં આવી ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ના તંત્રીનો અને ‘બાળવિવાહનિષેધક મંડળી’ના મંત્રીનો—એમ બે ધર્મ માથે લીધા; અને ‘બહાર પડ્યા’. અંગાલાલ સાકરલાલ તેમના સહમંત્રી હતા. ‘બાળલગ્નનિષેધક પત્રિકા’ માં ‘વનચરનો વિવાહ’ સંબંધી લેખ લખ્યો. શિક્ષકોના હિત માટે પ્રકટ થતા ‘ગુજરાત શાળા-પત્ર’ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર તેમણે દોહરો મૂક્યો કે:

‘મહેતાજી ! બહુ મોટું તુજ, નામ તેમ છે કામ:

કર ખંતે મન-ક્ષેત્રની ખરી ખેતી, ધરી હામ.’

અમદાવાદમાં આવી, પોતાના મિત્ર નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી કવિ દલપત; રામને મળ્યા. અમદાવાદનાં માણસો, ધમારતો, ભાષા, વિદ્યાકલા વગેરે વસ્તુઓની મુદ્રા નવા આવનાર નવલરામના મન ઉપર જેમ જેમ પડી અને તાજ રહી તેમ તેમ તેમાં ઐતિહાસિક સંસ્કારો રફુરવા લાગ્યા. સુરતી નવલરામ, અમદાવાદીઓના સ્વભાવ અને ભાષાની વિચિત્રતા અને રહેણીકરણીથી વાકેફ થયા; અને પોતાનો સ્વભાવ પણ કંઈક બદલ્યો. ‘મળતાવડા કેમ થવું?’ —એ બાબતમાં મૂલ્યમ પૃથક્કરણવાળા નિયમો ઘડી કાઢ્યા: કારણકે એમના શન્યમનસ્કપણા માટે, ‘વાતો કરતાં કરતાં સ્વપ્નાં આવે છે’—એવો ઉદ્ગાર કર્તિસ સાહેબે તેમને માટે કાઢ્યો હતો.

૧૮૭૨ [‘પ્રાર્થનાસમાજ’ની સ્થાપના; કરસનદાસનું મૃત્યુ.] ‘ભટનાભોપાળા’ માંનાં નશ્વુકાકા તથા બીજા પાત્રોનાં ચિત્ર બંગાળા ઈલાકામાં ભાગલપુરમાંના બાંકાના મેજસ્ટ્રેટ બોઝ માર્ફ્ટ બંગાળા ચિત્રકાર પાસે તૈયાર કરાવી નવલરામે આ અરસામાં મગાવ્યા હતાં. તેમનો

વિચાર નાટકની ખીછ આવૃત્તિને સચિત્ર છપાવવાનો હશે એમ જણાય છે. એટલામાં સુંબઈની કોઈ પારસી નાટકમંડળીએ ‘ભટનું ભોપાણું’ લખવું હતું. નાટકની ભાષાને પારસીઓ સમજે એવી તેમણે કરી આપી હતી. ચિત્રોના ખર્ચ ઉપરાંત ખીછ કંઈક રકમ નવલરામને તેમના તરફથી મળી હતી. ચિત્રો નાટકમંડળીને અપાયાં હશે.

૧૮૭૨ [ભોળાનાથની ‘ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા’,] નવલરામે કાયદાનો અભ્યાસ કરી, મુનસફની પરીક્ષા આપી; પણ તેમાં નપાસ થવાથી ‘શાળાપત્રના’ તંત્ર તરફ વિશેષ ધ્યાન આપી શકાયું: તેને પરિણામે નવલરામ શિક્ષક, વિવેચક અને સાક્ષર રહી શક્યા. ‘અંથકારનો ધંધો’ જુદો પાડવાનું તેમને અનુકૂળ બન્યું.

૧૮૭૩-૭૬ પોતેજ આળલક્ષના ભોગ અનેલા એવા નવલરામે ‘આળલક્ષ બનીશી’ની ગરબીઓ રચી. આ ગરબીઓએ દેશકાળને ઉદ્દેશી, ટોળટીબળ કરી, મર્મવાક્યો બોલી-ઉપદેશકનું કામ કર્યું છે. પોતે ‘ગુર્જર અંથલંકાર’ નામનું ત્રિમાસિક કાઢવા વિચાર ચલાવ્યો. પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યભંડાર ઉખેળવા માંડ્યા. સુરતમાં કરવા ધારેલું ગરબીઓના તાલનું વર્ગીકરણ થોડા નમૂના લઈ ગોઠવવા માંડ્યું.

પ્રેમાનંદનું ‘મામેરું’—એક માર્મિક હાસ્યરસવાળું કાવ્ય-તેમણે એડિટ કરવા પસંદ કર્યું; અને ‘પ્રેમાનંદ’ તથા ‘મામેરા’ના હાસ્યરસ સંબંધી પ્રસ્તાવલેખો જોડ્યા. સુરતથી અમદાવાદ આવ્યા પછી, તેમના સુરતવાળા કેટલાક વિચાર બદલાયા. નર્મદના અતિસ્પર્ધા દલપતરામ સંબંધી થોડો થોડો મત બદલાયો; પરંતુ એક પ્રસંગે ‘યુદ્ધિપ્રકાશ’માં દલપતરામે ‘જનાવર’ ની વ્યુત્પત્તિ સૂચવતાં, તેમણે ‘શાળાપત્ર’માં ‘જનાવરને સંસ્કૃત કર્યું!’ એ નામે લેખ લખી મીઠી મજાક કરી. સુરતમાં પ્રેમાનંદ કરતાં નર્મદ તેમને રસમાં અદિયાતો લાગતો હતો: પરંતુ અમદાવાદમાં લખેલા પ્રેમાનંદના વિવેચનમાં ખુદલું લખ્યું કે: ‘રસની આખતમાં પ્રેમાનંદના પેગડામાં પગ ઘાસે એવો ખીજો કોઈ કવિ થયો નથી’.

૧૮૭૫ [સુંબઈમાં ‘આર્થ સમાજ’ની સ્થાપના.] આ સાલમાં લોર્ડ લીટનની કારકીર્દિને લીધે હિંદમાં જે અસંતોષ ફેલાયો હતો તે સામે

સરકારે વક્ષાદારીના પ્રદર્શન માટે તક મળે એવાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. તેને અંગે પારસી પત્રકાર અને અંગીતજ્ઞ કેપુશર કાપ્પરા-જીએ ‘ગુજરાતી રાજગીત’ રચ્યું. તે ગીતને, રાજસક્ત ગુજરાતી પ્રજાનું ગીત કહેવા સામે નવલરામે વાંધો લીધો; તેમાંથી “પારસી-ગુજરાતી” શૈલીની ચર્ચાનો જન્મ થયો.

૧૮૭૬ ડિસેમ્બરમાં રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજનાં પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. તેમનો પગાર રૂ. ૧૪૦૦થી ૨૦૦ સુધી ત્યાં વધ્યો હતો. ટ્રેનિંગકોલેજના મુખ્ય શિક્ષક, ગ્રંથકાર, ગ્રંથપરીક્ષક અને ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ના ઉત્સાહી તંત્રીને કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોના મધ્યમિન્દુ રાજકોટનો પવન જુદી રીતે વાવા લાગ્યો. ગ્રંથપરીક્ષક તરીકે નવલરામની કાર્તિ એટલી બધી જાણી હતી કે, જે ‘શાળાપત્ર’ની ખ્યાતિ તેમનાં લખાણોથી અમદાવાદમાં જાણી હતી તે ‘શાળાપત્ર’નું તંત્ર તેમની સાથે જ્યારે રાજકોટ ગયું ત્યારે, થોડકાંમંઘ અંશે તેમના ઉપર અવસોક્ત માટે આવવા લાગ્યા: કારણ કે નવલરામના સર્વગ્રાહી અને સર્વરસજ્ઞ સ્વભાવને લીધે ગ્રંથકારોને સહૃદયી વિવેચક મળતો હતો. તેમનામાં વિચારની સમતુલા સુરતમાં નહોતી; તેનાં બીજા અમદાવાદમાં રાપાયાં; અને રાજકોટમાં તેનો વિકાસ થયો; ડોલતી દાંડી ઠરી: નવલરામ, અસુક નગરના મટી સમસ્ત ગુજરાતના ગુજરાતી જ્યારે થયા ત્યારે તેમ થવા પામ્યું.

૧૮૭૭ ‘ઇતિહાસની આરસી’, ‘ગુજરાતનો પ્રવાસ’, ‘જનાવરની જન’ અને ‘સ્ત્રીસ્વરૂપ’ જેવી મોટક ગરબીઓવાળી ‘બાળ-ગરબાવળી’ રચી. ગુજરાતના પ્રવાસની ગરબીમાં. તો એમણે જનસ્વભાવના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણનાં સૂચક એવાં સચોટ વચનોદ્વારા સુરતીઓનો શોખીનો સ્વભાવ, ચરોતરીઓની જડતા, અમદાવાદીઓનો ઉલ્લોગ, અને કાઠિયાવાડીઓનો મિશ્ર ગુણોવાળો સ્વભાવ વર્ણવ્યો છે. સાહિત્યપ્રદેશમાં જૂના કવિઓની લોકપ્રિયતા દેશપરતે કેવી બહેચાઈ ગઈ છે તે, અમદાવાદનું વર્ણન કરતાં એ જણાવે છે:

‘રસમાં છે અહીં જાપા સામળ કવિના પૂરણકામ રે:
જેમ સુરતમાં એમાનંદ તે. વડોદરે દયારામ:
—રમિયે ગુજરાતે.’

વિચાર નાટકની ખીછ આવૃત્તિને સચિત્ર છપાવવાનો હશે એમ જણાય છે. એટલામાં સુંબઈની ટોષ પારસી નાટકમંડળીએ ‘ભટનું ભોપાળું’ લખવું હતું. નાટકની ભાષાને પારસીઓ સમજે એવી તેમણે કરી આપી હતી. ચિત્રોના અર્થ ઉપરાંત ખીછ કંઈક રકમ નવલરામને તેમના તરફથી મળી હતી. ચિત્રો નાટકમંડળીને અપાયાં હશે.

૧૮૭૨ [ભોળાનાથની ‘ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા’,] નવલરામે કાયદાનો અભ્યાસ કરી, મુનસફની પરીક્ષા આપી; પણ તેમાં નપાસ થવાથી ‘શાળાપત્રના’ તંત્ર તરફ વિશેષ ધ્યાન આપી શકાયું: તેને પરિણામે નવલરામ શિક્ષક, વિવેચક અને સાક્ષર રહી શક્યા. ‘અંધકારનો ધંધો’ જુદો પાડવાનું તેમને અનુકૂળ બન્યું.

૧૮૭૩-૭૬ પોતેજ આળસના ભોગ બનેલા એવા નવલરામે ‘આળસ ગત્રીશી’ની ગરબીઓ રચી. આ ગરબીઓએ દેશકાળને ઉદ્દેશી, ટાળટીળ કરી, મર્મવાક્યો બોલી-ઉપદેશકનું કામ કર્યું છે. પોતે ‘ગુર્જર અંધભંડાર’ નામનું ત્રિમાસિક કાઢવા વિચાર ચલાવ્યો. પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યભંડાર ઉમેળવા માંડ્યા. સુરતમાં કરવા ધારેલું ગરબીઓના તાલનું વર્ગીકરણ થોડા નમૂના લઈ ગોઠવવા માંડ્યું.

ત્રેમાનંદનું ‘મામેરું’—એક માર્મિક હાસ્યરસવાળું કાવ્ય-તેમણે એડિટ કરવા પ્રસંદ કર્યું; અને ‘ત્રેમાનંદ’ તથા ‘મામેરા’ના હાસ્યરસ સંબંધી પ્રસ્તાવણો જોડ્યા. સુરતથી અમદાવાદ આવ્યા પછી, તેમના સુરતવાળા કેટલાક વિચાર બદલાયા. નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી દલપતરામ સંબંધી થોડો થોડો મત બદલાયો; પરંતુ એક પ્રસંગે ‘યુદ્ધિપ્રકાશ’માં દલપતરામે ‘જનાવર’ ની વ્યુત્પત્તિ સૂચવતાં, તેમણે ‘શાળાપત્ર’માં ‘જનાવરને સંસ્કૃત કર્યું!’ એ નામે લેખ લખી મીડી મળક કરી. સુરતમાં ત્રેમાનંદ કરતાં નર્મદ તેમને રસમાં ચઢિયાતો લાગતો હતો: પરંતુ અગદવાદમાં લખેલા ત્રેમાનંદના વિવેચનમાં ખુદલું લખ્યું કે: ‘રસની આગતમાં ત્રેમાનંદના પેગડામાં પગ ઘાલે એવો ખીજો કાઠ કવિ થયો નથી’.

૧૮૭૫ [સુંબઈમાં ‘આર્ય સમાજ’ની સ્થાપના.] આ સાલમાં લોર્ડ લીટનની ધરકીદાની લીધે હિંદમાં જે અસંતોષ ફેલાયો હતો તે સામે

સરકારે વફાદારીના પ્રદર્શન માટે તટ મળે એવાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. તેને અંગે પારસી પત્રકાર અને સંગીતજ્ઞ કેબ્રુશર કાબરા-જીએ ‘ગુજરાતી રાજગીત’ રચ્યું. તે ગીતને, રાજસૂક્ત ગુજરાતી પ્રજાનું ગીત કહેવા સામે નવલરામે વાંધો લીધો; તેમાંથી “પારસી-ગુજરાતી” શૈલીની ચર્ચાનો જન્મ થયો.

૧૮૭૬ ડિસેમ્બરમાં રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજનાં પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. તેમનો પગાર રૂ. ૧૪૦થી ૨૦૦ સુધી ત્યાં વધ્યો હતો. ટ્રેનિંગકોલેજના મુખ્ય શિક્ષક, ગ્રંથકાર, ગ્રંથપરીક્ષક અને ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ના ઉત્સાહી તંત્રીને કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોના મધ્યખિન્દુ રાજકોટનો પવન જુદી રીતે વાવા લાગ્યો. ગ્રંથપરીક્ષક તરીકે નવલરામની કાર્તિ એટલી બધી બની હતી કે, જે ‘શાળાપત્ર’ની ખ્યાતિ તેમનાં લખાણોથી અમદાવાદમાં બની હતી તે ‘શાળાપત્ર’નું તંત્ર તેમની સાથે બ્યારે રાજકોટ ગયું ત્યારે, થોડકાંબંધ ગ્રંથો તેમના ઉપર અવલોકન માટે આવવા લાગ્યા: કારણ કે નવલરામના સર્વગ્રાહી અને સર્વરસજ્ઞ સ્વભાવને લીધે ગ્રંથકારોને સહૃદયી વિવેચક મળતો હતો. તેમનામાં વિચારની સમતુલા સુરતમાં નહોતી; તેનાં બીજા અમદાવાદમાં રોપાયાં; અને રાજકોટમાં તેનો વિકાસ થયો; ડોલતી દાંડી ફરી: નવલરામ, અમુક નગરના મટી સમસ્ત ગુજરાતના ગુજરાતી બ્યારે થયા ત્યારે તેમ થવા પામ્યું.

૧૮૭૭ ‘ઇતિહાસની આરસી’, ‘ગુજરાતનો પ્રવાસ’, ‘જનાવરની જાન’ અને ‘સ્ત્રીસ્વરૂપ’ જેવી મોટક ગરબીઓવાળી ‘બાળ-ગરબાવળી’ રચી. ગુજરાતના પ્રવાસની ગરબીમાં તો એમણે જનસ્વભાવના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણનાં સૂચક એવાં સચોટ વચનોદ્વારા સુરતીઓનો શોખીશો સ્વભાવ, ચરેતરીઓની જડતા, અમદાવાદીઓનો ઉલ્લેખ, અને કાઠિયાવાડીઓનો મિશ્ર ગુણોવાળો સ્વભાવ વર્ણવ્યો છે. સાહિત્યપ્રદેશમાં જૂના કવિઓની લોકપ્રિયતા દેશપરત્વે કેવી વહેંચાઈ ગઈ છે તે, અમદાવાદનું વર્ણન કરતાં એ જણાવે છે:

‘રસમાં છે આહી છપ્પા સામળ કવિના પૂરણકામ રે:
જેમ સુરતમાં પ્રેમાનંદ ને વડોદરે દયારામ:
—રમિયે ગુજરાતે.’

કકડે કકડે ‘ઈલિંગની પ્રળનો ઇતિહાસ’ શાળાપયોગી દષ્ટિએ તેમણે શાળાપત્રમાં લખ્યો; જે છેવટે અધૂરો રહ્યો છે. ‘ભંડોળ કમિટી’ દ્વારા એ પુસ્તકાકારે પ્રકટ થયો છે.

[૧૮૭૮ ‘કરસનદાસ ચરિત્ર’ મહીપતરામનું છપાયું; દુર્ગારામ મહેતાજીનું મૃત્યુ.]

૧૮૭૮ ‘અકબર ગિરખલ નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ’ની યોજના કરી. તેની રચના દલપતરામના ‘દ્યુર્લભ વિલાસ’ને મળતી છે. ‘દ્યુર્લભ વિલાસ’માં સામાન્ય લોકો સમજે તેવી કવિતા છે; ‘અકબર ગિરખલ’માં વિદ્વાનોના રસને અનુકૂળ પડે તેવી કવિતા અને કાવ્યચર્ચા છે. તેમાંની હિંદી કવિતા નવલરામની જ રચેલી છે.

‘હિંદીકાવ્યતરંગ’માંના ‘તરંગ’ શબ્દ માટે નોંધવા જેવું છે કે નવલરામ, ન્હાનપણથી પોતાની કલ્પનાને સતેજ રાખવા ભાંગનું સેવન કરતા; પરંતુ તે કવચિત્. તેથી જ એ બહુ તરંગી રહેતા. અમદાવાદના કાર્યક્ષેત્રમાં તેમને ભાગ્યે જ absent-minded થવા કુરસદ મળતી. પરંતુ રાજકોટમાં પાછી આ સાલમાં તેમને તેવી અસર જણાવા લાગી.

૧૮૭૯ ઇચ્છારામનું ‘હિંદ અને ઓટાનિયા’ છપાયું. તેનું અવલોકન નવલરામે ‘શાળાપત્ર’માં કર્યું. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રાજદ્રોહી લખાણ છે, એવા પ્રકારની ફરિયાદ ‘રાસ્ત ગોફતાર’ના તંત્રી કેપ્ટન શર કાળરાજની ચર્ચાથી પગલર થતાં, કેસ થયો. ચોપડી નિર્દોષ જાહેર થઈ: છતાં, આ ઊહાપોહને લીધે ‘શાળાપત્ર’માં અવલોકન લખનાર નવલરામનો ખુલાસો તેમના ઉપરીઓએ માગ્યો. ખુલાસો માન્ય રહ્યો: તોપણ તે પ્રસંગને લીધે નવલરામના મનમાં પારસીપત્રકાર વિરૂદ્ધ વસવસો રહ્યો. રાજલક્ષિ અને ખુશામત વચ્ચે કેટલું થોડું અંતર છે તે વિચારતાં તેમના મનને બહુ દુઃખ થયું.

આ અરસામાં રાજકોટમાં સર જેમ્સ પીલના પ્રમુખપણા નીચે હાઇસ્કૂલનો એક મેળાવડો થયો. ત્યાં નવલરામની ગરબી કન્યાઓએ ગાઈ. તેમાં ‘અંગ્રેજોને રાજ કરે, દેશી રહે દયાઈ’ – એવી લીંટી કન્યાઓના મ્હેંથી સાંભળતાં, ત્યાંના એજન્સીના ખુશામદખોર દેશી કારભારીઓમાં કોલાહલ મચી રહ્યો ! પ્રમુખને

તો તેમાંનું કાંઈયે થયું નહોતું-શ્રી. દેરાસરીએ નોંધેલાં 'જીવન-સ્મરણો'માંનો આ પ્રસંગ નવલરામનો સ્પષ્ટવક્તા તથા નીડર સ્વભાવ વ્યક્ત કરે છે.

નવલરામને તેમની પુત્રી કમળાના વિવાહ આવત આ અરસામાં બહુ ઊંચો જીવ કરવો પડ્યો. તેનું આજીવન પોતે ન કર્યું; તેથી વય આવી પહોંચતાં વિસલનગરા નાગરમાંથી વર ન મળ્યો. આ વખતે અમદાવાદની 'આજીવનનિષેધક સભા'ના બંધારણ ઉપર ઘણી ચર્ચા જાતઅનુભવ ઉપરથી કરી. આખરે પોતાના મિત્ર નરભેરામ વિદ્યુર થયાથી, તેની સાથે પોતાની પુત્રીને પરણાવી. સમાજસુધારકની મુશ્કેલીઓ તેમણે આમ સહન કરી હતી. તેમની ખીછ સંતતિમાં માત્ર પુત્ર ધીમનરામ હતો.

૧૮૮૧ [‘અંધેરીનગરીનો ગર્ધવસેન’; ‘વનરાજ આવડો’; ‘કાન્તા’.] નવલરામને ઉત્તરાવસ્થાનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં. ઉપનિષદ અને અલ્પસૂત્ર વાંચવા તરફ મન વળવા લાગ્યું. પેન્શન લેવા વિચાર કર્યો; અને તે પછીના વાનપ્રસ્થાશ્રમનો કાર્યક્રમ ધડવા માંડ્યો:

‘મુંબાઈમાં રહેલું’; ‘રાજમંત્રી’ અથવા ‘આર્યમંત્રી’ નામનું પત્ર પ્રકટ કરલું; આર્ય નાટકમંડળી ઊભી કરવી; નવી ઢબના હરદાસ ઊભા કરવા; Epics અને National Ballads લખવાં; પુસ્તક વેચનારાઓનો ધંધો દેશની રીતભાતને અતુકળ કરવો; અને દેશસુધારાને અર્થે ‘પ્રી મેસન’ જેવી સમર્પણીઓની એક સભા કરવી વગેરે: આમાં દોરેલું ચિત્ર આજે પણ ઉપયોગી થવા જેવું તાજું છે.

સાહિત્યમાં સ્વેચ્છાએ વાનપ્રસ્થધર્મ સ્વીકારનાર ગોવર્ધનરામે મુંબાઈથી નડિયાદ આવી નિવૃત્તિ-નિવાસ સેવ્યો: ત્યારે નવલરામે, ગુજરાતને એક છેડેથી, છેક ખીજે છેડે જઈ, જાહેર અને સાર્વજનિક જીવન ગાળવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં: જે ભોગજેજે સ્વપ્નાં જ રહ્યાં !

૧૮૮૨ નવલરામે ‘ગૂર્જરપરીક્ષા,’ ‘સમથપરીક્ષા’ કે ‘ત્રિમાસિક ચર્ચા’-એવા કોઈ નામથી ‘રિવ્યુ’ કાઢવા ધાર્યું. તે માટે જુદા જુદા વિષયો માટે સમગ્ર ગુજરાતમાંથી કાણ કાણ લખવાને વધારે લાયક છે તેની નોંધ કરી. એ નોંધ એટલી બધી વ્યાપક છે કે

કંકડે કંકડે ‘ઈલિંગની પ્રજ્વલિત ઇતિહાસ’ શાળાપયોગી દષ્ટિએ તેમણે શાળાપત્રમાં લખ્યો; જે છેવટે અધૂરો રહ્યો છે. ‘ભંડોળ કમિટી’ દ્વારા એ પુસ્તકાકારે પ્રકટ થયો છે.

[૧૮૭૮ ‘કરસનદાસ ચરિત્ર’ મહીપતરામનું છપાયું; દુર્ગારામ મહેતાજીનું મૃત્યુ.]

૧૮૭૮ ‘અકબર બિરબલ નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ’ની યોજના કરી. તેની રચના દલપતરામના ‘દ્વાર્ણસ વિલાસ’ને મળતી છે. ‘દ્વાર્ણસ વિલાસ’માં સામાન્ય લોકો સમજે તેવી કવિતા છે; ‘અકબર બિરબલ’માં વિદ્વાનોના રસને અનુકૂળ પડે તેવી કવિતા અને કાવ્યચર્ચા છે. તેમાંની હિંદી કવિતા નવલરામની જ રચેલી છે.

‘હિંદીકાવ્યતરંગ’માંના ‘તરંગ’ શબ્દ માટે નોંધવા જેવું છે કે નવલરામ, ન્હાનપણથી પોતાની કલ્પનાને સતેજ રાખવા ભાંગનું સેવન કરતા; પરંતુ તે કવચિત. તેથી જ એ બહુ તરંગી રહેતા. અમદાવાદના કાર્યક્ષેત્રમાં તેમને ભાગ્યે જ absent-minded થવા ધ્રુસદ મળતી. પરંતુ રાજકોટમાં પાછી આ સાલમાં તેમને તેવી અસર જણાવા લાગી.

૧૮૭૯ ઇચ્છારામનું ‘હિંદ અને બ્રિટાનિયા’ છપાયું. તેનું અવલોકન નવલરામે ‘શાળાપત્ર’માં કર્યું. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રાજદ્રોહી લખાણ છે, એવા પ્રકારની દરિયાદ ‘રાસ્ત ગોક્તાર’ના તંત્રી કેપ્તુશર કાબરાજીની ચર્ચાથી પગભર થતાં, કેસ થયો. ચોપડી નિર્દોષ જાહેર થઇ: છતાં, આ ઊહાપોહને લીધે ‘શાળાપત્ર’માં અવલોકન લખનાર નવલરામનો ખુલાસો તેમના ઉપરીઓએ માગ્યો. ખુલાસો માન્ય રહ્યો: તોપણ તે પ્રસંગને લીધે નવલરામના મનમાં પારસીપત્રકાર વિરુદ્ધ વસવસો રહ્યો. રાજલક્ષિ અને ખુશામત વચ્ચે કેટલું થોડું અંતર છે તે વિચારતાં તેમના મનને બહુ દુઃખ થયું.

આ અરસામાં રાજકોટમાં સર જેમ્સ પીલના પ્રમુખપણા નીચે હાઇરકુલનો એક મેળાવડો થયો. ત્યાં નવલરામની ગરબી કન્યાઓએ ગાઈ. તેમાં ‘અંગેજો રાજ કરે, દેશી રહે દયાઈ’ – એવી લીંટી કન્યાઓના મ્હેંથી સાંભળતાં, ત્યાંના એજન્સીના ખુશામદખોર દેશી કારભારીઓમાં કોલાહલ મચી રહ્યો ! પ્રમુખને

૧૮૮૮ [ડૉ. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીવું અવસાન.]

રાજકોટમાં તબિયત બગડતાં હવાફેર માટે સુરત ગયા. ત્યાંથી કુમસ જઈ પાછા સુરત આવ્યા. પરંતુ આખરે ઑગસ્ટની ૭મી તારીખે પ્રભુસ્મરણ કરતાં, તેમની જીવનલીલા સંકેતાર્થ.

‘સુખોદ્ધ. ચિંતામણિ’ના જુવાન કવિ વલ્લભ પોપટે તેમના અવસાન પ્રસંગે વાસ્તવિક શોકોદ્ધગાર કાઢ્યો:

“નવલ વિવેચક વિના, શૂન્ય સાક્ષરતા ભાસે:
ભાષાની માધ્યસ્થી કસીને કોણ તપાસે ?
ટીકાકારની ગાદી પડી ખાલી ગુજરાતે :
કોણ હીરા પારખે ઝવેરી જતાં આજે ?”
દલપતરામે પણ ઉદારભાવે ઉદ્ધગાર કાઢ્યા:
“નવલ ગયો, નર્મદ ગયો: ગયો જ મહીપતરામ:
દુખિયો દલપતરામ છે હાલો દેખી દામ.”

[૧૮૯૧ નવલરામના મૃત્યુ પછી ત્રણ જ વર્ષે ‘સરસ્વતીચંદ્રકાર’ ગોવર્ધનરામે તેમના એકંદર લેખોની ચાર ભાગમાં સંયોજના કરી, ‘નવલ ગ્રંથાવલિ’ પ્રકટ કરી: તેમાં પ્રસ્તાવના ઉપરાંત એક વિસ્તૃત જીવનકથા લખીને જોડી; વિદેહ થનાર ગ્રંથકારને આટલા પ્રેમથી સંભારી, તેમના તરફનો પૂજ્યભાવ બતાવ્યાના દાખલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગણ્યાગાંઠ્યા છે.

ગોવર્ધનરામે ‘નવલજીવનકથા’ના ઉપસંહારમાં લખ્યું છે:

“નવલરામ કોઈ રાજ નહોતા; એમણે કઈ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ નથી કર્યું: શાસ્ત્રના શોધ નથી કર્યા; ગ્રંથકારરૂપે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી; લક્ષ્યાધિપતિ ન હતા; અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યના કોઈ મોટા જજ ન હતા; દેશી રાજ્યના દીવાન ન હતા; સી. એસ. આઈ. નહોતા; અને સભાઓ ધ્રુજાવનાર ન હતા.”

ત્યારે નવલરામે શું કર્યું? તેમની જીવનકથામાં શો ચમત્કાર છે? અને આ કથા શા વાસ્તે લખી?...વાંચનાર, આપણું ગુજરાત જો, આપણા ગુજરાતીઓ જો, આપણા ગ્રંથકારો જો, અને તમે એમ નથી. લાગતું કે આપણે આપણા પ્રમાણમાં

૯૭.

તેવી ઉદાર મતસહિષ્ણુતાથી નામ પસંદ કરનાર તંત્રી-સાક્ષરો જોળવા મુશ્કેલ છે: અંબાલાલ સાકરલાલ, લાલશંકર, હર-ગોવિંદદાસ, ઝવેરીલાલ, મલખારી, નર્મદાશંકર, દલપતરામ, મનસુખરામ, રણુછોડલાલ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી, મણિશંકર કીકાણી, મહીપતરામ, નંદશંકર.-વગેરે લેખકોના સહકારની યોજના તેમણે ઘડી. દરેકને ક્યા વિષયપર લખવાનું સોંપવું તે પણ નક્કી કર્યું.- આ યોજના પાર પડી શકી હોત તો ગુજરાતમાં એક એવું સુંદર આદર્શ ત્રિમાસિક નિકળી શક્યું હોત કે તેનાં લખાણો ગુજરાતી સાહિત્યનાં મહત્ત્વનાં દૃષ્ટર અન્યાં હોત. પરંતુ દેવનું કરવું તે નવલરામ વાનપ્રસ્થ થઈને હવતા રહેવા પામ્યા નહીં. અને તેમની યોજના તેમની સાથે જ ગઈ !

૧૮૮૩-૮૫ આ વર્ષોમાં નર્મદે વિચારપલટો કર્યો, ‘ધર્મ વિચાર’ (૧૮૮૫)નાં લખાણો પ્રકટ થયાં. તેની સામે ‘શું સુધારો પડી લાગ્યો ?’ -એ નામથી નવલરામે લેખ લખ્યા; અને ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં ‘સુધારાના ઇતિહાસનું વિવેચન’ નામે લેખમાળા લખવા માંડી. તે તેમના મૃત્યુ પછી પૂરી છપાઈ.

૧૮૮૩ આ વર્ષમાં શ્રી. ગોવર્ધનરામને અડધા કલાક માટે નવલરામનો મેળાપ થયો. પરિણામે ‘નવલ હવનકથા’ રૂપી અર્ધ આપવાનો યોગ તેમને સાંપડ્યો.

[૧૮૮૫ ‘ધર્મવિચાર;’ ‘જ્ઞાનસુધા’નો જન્મ; કોંગ્રેસની સ્થાપના]

[૧૮૮૬ નર્મદનું મૃત્યુ; ભોળાનાથનું મૃત્યુ.]

૧૮૮૭ [‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભા. ૧; ‘કુસુમમાલા.’]

નર્મદનું મૃત્યુ થયું; એટલે તેમની હવનકથા લખવાનું કામ નવલરામને માથે આવ્યું. ‘કવિહવન’ લખતાં તેમણે મિત્રકવિના શ્રાદ્ધનો ઉચિત માર્ગ બતાવ્યો કે

‘.....પંડિતશ્રાદ્ધમાં, યશાંજલિ જ ઉચિત.’

કવીશ્વર દલપતરામની ગુણવત્તા સ્વીકારી, તેમને ન્યાય આપતાં તેમણે ‘નર્મદવિતા’ની બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ લખ્યું કે: ‘આ જમાનાના કવિ તે બે જ: નર્મદાશંકર અને દલપતરામ.’

૨. ભટનું ભોપાળું (ઝાંપેરા).

સુરત નાગર એસોસિયેશન તરફથી સં. ૧૯૫૬ (૧૯૦૦) છાપનિયા દુકાળસંકટનિવારણઅર્થે ભજવાયેલા કોન્સર્ટમાંનો ભાગ. તે પ્રસંગે કેટલાંક નવાં ગાયન કોર્ષકે એમાં રચેલાં છે.

૩. નવલરામ-છવનદર્શન.

શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેટિયાએ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના સુવર્ણ-મહોત્સવ નિમિત્તે લખેલું વિસ્તૃત છવનદર્શન: સં. ૧૯૬૭ (ધ. સ. ૧૯૧૧) ના 'વસંત'ના વૈશાખ તથા જ્યેષ્ઠના અંકોમાં પ્રકટ થયું છે.

૪. નવલગ્રંથાવલી-શાળોપયોગી આવૃત્તિ, ભાગ ૧.

(સ્વ.) શ્રી. હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ શ્રોફ વિદ્યાભૂષણે, એ ભાગમાં તૈયાર કરેલી 'શાળોપયોગી નવલગ્રંથાવલી'નો પહેલો ભાગ નવલરામના પુત્ર ધીમતરામ (પંડ્યાએ) પંડિતે પ્રકટ કર્યો (૧૯૧૧): તેમાં સંયોજક શ્રોફની સ્વતંત્ર પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧-૧૩) છે.

૫. નવલરામ-નાટકકાર તરીકે.

શ્રી. ગેરિસ્ટર ડાલાભાઈ દેરાસરીએ 'સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' (૧૯૧૧, ડીસેમ્બર)માં 'સમાલોચક' ત્રિમાસિકના એક અંકમાં છપાયેલા 'ભટના ભોપાળા'ના અવલોકનમાંની નોંધ સહિત કરેલું વિવેચન, પૃ. ૯૪-૯૮.

૬. નવલરામ-વિદેહી સાક્ષર.

શ્રી. જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોશીપુરાએ વડોદરામાં મળેલી ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે રચેલી 'સચિત્ર સાક્ષરમાળા' (૧૯૧૨, એપ્રિલ)માં છવનનોંધ, પૃ. ૧૧૧-૧૧૩.

૭. નવલગ્રંથાવલી-શાળોપયોગી આવૃત્તિ, ભાગ ૨.

(સ્વ.) શ્રી. હીરાલાલ શ્રોફે ચોજેલી શાળોપયોગી આવૃત્તિનો બીજો ભાગ (૧૯૧૫): નવા કવિઓની કવિતા સંગ્રહી પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં ઉભા કરેલા વાદવિપયમાં મકરંદે (સર રમણભાઈએ) 'જ્ઞાનસુધા'માં ચર્ચા કરેલી: તેનો ઉત્તર આ-ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે.

નવલરામ પણ ફીક હતા? નવલરામ જીવ્યા એટલા સમયમાં નવલરામનું કંઈ બીજા કાણે કર્યું છે ? ”

શ્રી. નરસિંહરાવે નવલરામના ‘જીવનદર્શન’માં લખ્યું છે:

“હેમણે (નવલરામે) સાહિત્યના અનેક અને વિવિધ પ્રદેશ-માં સમર્થ વિહાર કર્યો છે; કેળવણી માત્ર મેટ્રીકના વર્ગ જેટલી જતાં આપણે સમર્થ વિદ્વાન્ જેટલી ચોખ્ખતા સંપાદન કરી હતી; સાહિત્યના પ્રદેશમાં અત્રાન્ત વિચરી સાહિત્યની અનુપમ સેવા અને સંસારસુધારાના ક્ષેત્રમાં પોતાની સાક્ષરપ્રવૃત્તિનાં સાધનવડે ઉત્સાહભેર દેશસેવા કરી છે; અચળ ધાર્મિકભાવ, મરણપથારી પર્યંત સચવાયેલા ભાવ, એમની કવિતામાં ઝળકી બેઠે છે; ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ને ગુજરાતમાં ઉડી અસર કરનારું સમર્થ સાધન એમણે જ બનાવ્યું હતું; હેમને ભૂલવા એ એક પ્રકારનો સાહિત્યદ્રોહ જ ગણાય.

એ કાંઈ સામાન્ય સાહિત્યચર્ચા કરનારા પંડિત હતા એમ નહોતું, હેમની દષ્ટિ દૂર ભવિષ્યમાં પહોંચનારી હતી. હાલ જે જે મહત્વના પ્રશ્નોનું મંથન આપણે કર્યું છે તે સર્વના આદ્યદષ્ટા અને સમર્થ ચર્ચક એ હતા.....એમણે કરેલી સેવા અદિતીય રહેશે. હેનું ભૌતિક શરીર નાશ પામ્યું છે; પણ એને બીજું જોઈતું પણ શું હતું? ધર્મ એ જ હેનું લક્ષ્ય હતું...એમનો બોલો ઉદ્ગાર છે:

‘વિના ધર્મ નવલ, આ સ્થાન ચલિત સહુ છેક જ રે’.*

મંજુલાલ ર. મજમુદાર

—: સંદર્ભ લેખસૂચી :—

૧. નવલ અંથાવલી - ચાર ભાગમાં.

(સ્વ.) શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ‘નવલ અંથાવલી’ની ચાર ભાગવાળી પ્રથમ આવૃત્તિ માટે લખેલી જીવનકથા (૧૮૯૧) પૃ. ૧-૮૪.

* શ્રી વરોદરા સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૯મી માર્ચ ૧૯૩૫ના રોજ ઉલ્લાસવાચી નવલરામ શતાબ્દી પ્રસંગે આપેલા બ્યાખ્યાનની નોંધ.

નાગેશ્વર કવિ

કાઠીઆવાડ મધ્યે આવેલા કુંડલા ગામ પાસે ગાધકડા નામનું એક નાનકડું ગામ છે. ધણા વર્ષો પૂર્વે સુમારે ૧૮૫૫ ની સાલમાં આ કવિ નાગેશ્વર આ ગાધકડા ગામમાં થઈ ગયા. તે એમની જન્મભૂમિ હતી, અને તે વખતે એ ગામ જૂનાગઢને તાબે હતું.

નાગેશ્વર કવિ કંઈ પિંગળ શીખેલા નહોતા. પરંતુ તેમનામાં નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિ એટલી તો સરસ હતી કે કોઈ પણ સમયે હાજરજવાળી કવિતા તેઓ બનાવી શકતા. નહાનપણથીજ તેમને કવિતાનો શોખ લાગ્યો હતો. તે દિવસે દિવસે વંધતો ગયો, અને એ શક્તિને તેમણે સારી રીતે કૃત્રવી હતી. પોતે ગરીબ સ્થિતિના બ્રાહ્મણ હતા. તેઓનો ગૃહસ્થાશ્રમી હતા. વિપ્રવ્રત્તિમાં જે કંઈ અલ્પ આવક થતી, તેમાં પોતાનો ગૃહસંસાર ચલાવતા, અને સુખમય શાંત જીવન ગાળતા.

એ ગાધકડા ગામ પ્રથમ જૂનાગઢના તાબાનું હતું. તેની આસપાસ ભાવનગર રાજ્યના તાબાનાં ગામો આવી રહ્યાં હતાં, અને વચ્ચેવચ્ચ આ નાનકડું ગાધકડું હતું. તે વખતે જૂનાગઢના હાલના નવાબ સાહેબના પ્રપિતા મહોબતખાનજી ગાદીએ હતા.

વખત જતાં આ નાગેશ્વર કવિનું નામ કાઠીઆવાડમાં બહુ જાણીતું થયું. વાત પરથી વાત નિકળતાં નવાબસાહેબે પૂછ્યું કે આપણા મુલકમાં સારો કવિ કોણ છે ? તેના ઉત્તરમાં તેમને કહેવામાં આવ્યું કે ગાધકડાના નાગેશ્વર કવિ બહુજ કાબેલ છે. તે પરથી નવાબ સાહેબની તેમને જોવાની ઇચ્છા થઈ, અને કવિને પોતાની પાસે બોલાવ્યા.

કવિરાજ તો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, નવાબે મને શાને માટે બોલાવ્યો હશે. પણ નવાબ સાહેબનું દરમાન આવ્યું, એટલે ગયા વગર આલે નહિ, તેથી પોતે જૂનાગઢ ગયા, તે નવાબ સાહેબ પાસે હાજર થયા.

કવિરાજે નવાબસાહેબને અદબથી સલામ કરી કહ્યું કે, આ સેવકને કેમ બોલાવ્યો ! જે હુકમ હોય તે દરમાવો. નવાબસાહેબે તો એવો અટપટો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, કહો કવિરાજ ! તમે અમારા ગામના એક કુશળ કવિ છો. તમારી કીર્તિ અમે સાંભળ્યા છે. તો હું પૂછું તેનો જવાબ ખરેખર કહેલો કે, મુસ્લિમધર્મ શ્રેષ્ઠ, યા હિન્દુધર્મ શ્રેષ્ઠ. બરાબર જવાબ આપજો, નહિતર હાથકડી તૈયાર છે.

૧૬૪૦૫

૧૦૧

❖ શ્રીમનશ્ચંદ્ર નાગેશ્વર કવિજી ❖

૮. ઇંગ્લેન્ડ લોકોના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

શ્રી. બલવંતરાય કલ્યાણુરાય દેકરે ‘પરિપક્વ ભંડોળ કમિટિ’ દ્વારા નવલરામે ‘શાળાપત્ર’માં લખેલાં પ્રકરણોને પુસ્તકાકારે પ્રકટ કર્યા; (૧૯૧૫).

૯. નવલરામ-વિવેચક તરીકે. શ્રી. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરિયાની ‘સાહિત્ય પ્રવેશિકા’ (૧૯૨૨)માં નોંધ, પૃ. ૧૦૨-૧૦૮.

૧૦. નવલરામ જયન્તિ-વ્યાખ્યાન.

શ્રી. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનું મુંબાઈમાં નવલરામ જયન્તી નિમિત્તે વ્યાખ્યાન: ‘સાહિત્યમન્યન’ (૧૯૨૪)માં પ્રકટ; પૃ. ૨૩૦-૨૫૩.

૧૧. નવલરામ-જીવનદર્શન. શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયાના ‘વસંત’ (૧૯૧૧)માં પ્રકટ થયેલા લેખની બીજી આવૃત્તિ ‘મનો-મુકુર’માં થઈ; (૧૯૨૪, મે.); પૃ. ૨૯૮-૩૪૮.

૧૨. નવલરામ-ગદ્યકાર તથા નાટકકાર તરીકે. શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના “Further Milestones in Gujarati Literature” (1924, June)માં અંગ્રેજીમાં કરેલી વિવેચન નોંધ, પૃ. ૧૬૪-૧૬૯, ૧૯૬-૧૯૭.

૧૩. ૨૫. નવલરામ અને ૨૫. અંબાલાલ.

શ્રી. નરસિંહરાવ દીવેટિયાએ ‘સ્મરણમુકુર’ (૧૯૨૬)માં અમદાવાદની ગ્રહકુંડળી આપી, વર્ણવેલો નવલરામનો પ્રસંગ, પુ. ૭૪-૭૬.

૧૪. ૨૫. નવલરામજીનાં જીવનસ્મરણો-વ્યાખ્યાન શ્રી. બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનું સુરતમાં નવલરામભાઈનું તૈલચિત્ર ખુલ્લું મૂકતી વખતે આપેલું વ્યાખ્યાન: ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ પુ. ૭૮, અંક ૮: એગસ્ટ ૧૯૨૭માં પ્રકટ.

૧૫. નવલરામના કેટલાક જીવન પ્રસંગો. ‘ગતકાળનાં સાહિત્ય અને સમાજજીવનનાં ટ્રેટલાંક ‘રેખાચિત્રો’. નામે શ્રી. બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનું શુ. વ. સોસાયટીનું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન; (૧૯૩૦).

છે. તેમાં જો કંઈ ન્યૂનાધિકતા હોય તો તે સંભવિત છે. કવિનો જન્મ
વા અવસાન સમય પણ મળી શકતાં નથી.

સમયના પરિવર્તનથી હાલમાં એ ગાધકુંડ ગામ ભાવનગર રાજ્યને
તાબે થઈ ગયું છે. એ ગામનો ઇનામદાર લૂવારા નામનો ઘણા વર્ષોથી
હતો, તેથી તેના જ નામથી લૂવારા ઇનામદારનું એ લૂવારા ગામ કહેવાતું.

આજે એ ગાધકુંડા ગામનો વહિવટ ભાવનગર રાજ્ય હસ્તક છે. તે
રાજ્યે એ ગામ કોઈ ઇનામદારને અમૂક વર્ષને પટે આપી દીધેલ છે. એ
ગાધકુંડ ગામ કુંડલાથી ૭-૮ માઈલ થાય છે. હાલમાં સાં સ્ટેશન થયું છે.

કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું તેમ કવિરાજને થયું.

नहि कल्याणकृत् कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ॥

મુંબઈ, નં. ૪
તા. ૧લી જુલાઈ
સને ૧૯૩૫.

મગનલાલ દલપતરામ ખખખર

નાગેશ્વર કવિને તો આ પ્રશ્નથી એક મોટું ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. જો હિન્દુધર્મને શ્રેષ્ઠ કહે છે, તો નવાખને માફ લાગે છે, ને વળી હાથ-કડીનો ભય સન્મુખ ઉભો છે. જો મુસ્લિમધર્મને શ્રેષ્ઠ કહે છે તો, પોતાના હિન્દુધર્મને હલકા પાડવાનું હીણુપ લાગે છે. પછી પોતે સુદૃઢ વિચાર કરી, તુર્તજ હાજર જવાખી એક દ્વીઅર્થી દુહો કહ્યો:—

ત્રીન લોક તારનેકું,
હજીરા મસીત હયે.

નવાખ સાહેબે કહ્યું કે, એનો અર્થ સમજાવો. ત્યારે કવિએ કહ્યું કે ત્રણ લોક તરી જવામાં હજીરા મસજિદ છે.

નવાખ સાહેબ તો સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયા, અને કવિરાજને ઇનામ આપ્યું, ને તે દિવસથી તેમને રાજ્યકવિની પદ્વી આપી, તથા વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. એ રીતે કવિની કદર કરી. નવાખસાહેબનો વળતો ઉપકાર માની, કુરનસ બળવી, આગ્રા લઈ, કવિરાજ તો વિદાય થયા.

કવિરાજે મનમાં જણ્યું કે માફ થયું તે સારા સાર. જેમ તેમ બજામાંથી છૂટયા તો ખરા, નહિતર હાથકડી પહેરવાનો સંકટ સમય આવી લાગ્યો હતો, પરંતુ આબાદ બગીચા, એટલુંજ નહિ, પરંતુ હાથકડીને બદલે ઇનામ તથા વર્ષાસન મળ્યાં, એ પ્રભૂની પૂર્ણકૃપા, જો કે આપણે તો દુહામાં હિન્દુધર્મને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે કે:—

ત્રીન લોક તારનેકું,
હજીરામ સીત હયે.

એટલે કે ત્રણે લોક તરી જવામાં હજી પણ રામ સીતા છે, એવો ભાવાર્થ કહ્યો. પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે લાજ રાખી. તેનો પાડ માનતો પોતાને ગામ ગાઘકડે આવી પહોંચ્યો, ને પોતાની સ્ત્રી આગળ બેસી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી, સ્ત્રી પણ રાજ થઈ.

પ્રમંગ્લોપાત્ કવિરાજને જૂતાગઢ જવું પડતું, ને કવિતાઓ બનાવી ત્યાં સર્વેના મનરંજન કરતા. એ રીતે કવિએ નવાખનું વર્ષાસન જીવિત-પર્યન્ત ખાધું.

જો કે કવિની કવિતાઓ, લેખો, કે ઉલ્લેખો કંઈપણ ઉપલબ્ધ નથી. આતો ત્યાંના જૂતા વયોવૃદ્ધોની કણ્ઠ ઉપકણ્ઠથી સાંભળેલી હકીકત લખી.

વર્ષના વૃદ્ધ સન્યાસી સાથે સમાગમ થયો હતો. એ સ્વામિ મંત્રશાસ્ત્રમાં ઘણા કુશળ હતા. ખીજા એક ભૂમાનંદ સ્વામિનો સમાગમ પણ થયેલો. ઉપનિષદ વગેરેનું થોડું તેમની પાસે અધ્યયન તેમણે કર્યું હતું. એ ઉપરાંત સુરતમાં એક વૃદ્ધ બ્રહ્મચારી મોહનલાલજી હતા. તેઓ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયથી તત્ત્વીન થઇ કીર્તનો બહુ ઉત્તમ પ્રકારે કરતા. તેમના સમાગમનો યોગ પણ તેમને થયો હતો.

સંવત્ ૧૯૩૦-૩૧ના અરસામાં વડોદરા કેમ્પમાં રેસીડેન્સીમાં પબ્લીક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટમાં નોકરી મળવાનો યોગ આવ્યો. એ નોકરીમાં પણ તેમની કારકીર્દી વિલક્ષણ હતી. પોતાની જગાનું કામ અલ્પ સમયમાં પૂરું કરી સ્વતંત્ર વિચરતા. પરંતુ તેમના કામથી તેમના ઉપરી અધિકારીઓ અંતુષ્ટ રહેતા અને ત્યાંના કેટલાક અવ્યવસ્થિત કામની થયેલી સુવ્યવસ્થાથી મી. બોક્લાર્ક બહુ પ્રસન્ન થયેલા. તેમના ઉપર સાહેબને સ્વાભાવિક સ્નેહ અને મમત્વ પ્રકટેલાં. તેઓ એ સમયમાં પોતાની સ્વતંત્ર વૃત્તિને લીધે રાજીનામું ગળવામાં દરરોજ રાખી મૂકતા. ઉપરી અધિકારીની અપ્રસન્નતા જણાતાં તે આપી દેવાનોજ વિલંબ !

એ સમયે તેમનું નિવાસસ્થાન કેમ્પ પાસે નિજમપુરામાં હતું. તેમના સમાગમમાં આવનાર મતુષ્યોનું તેમની અધ્યાત્મવિષયોની ચર્ચાથી સારથી જ આકર્ષણ થવા લાગ્યું હતું અને એ વર્ગને અર્થે તેમણે સ્વતંત્ર કાવ્ય રચના ત્યારથીજ શરૂ કરી હતી. એ કાવ્યો નૃસિંહવાણીવિજ્ઞાસ પ્રથમ પુસ્તકરૂપે હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે. કણોપકર્ણ તેમના સંબંધમાં વડોદરાની જનતા જાણીતી થવા લાગી. તેમની ભવ્ય અને પ્રતાપી મુખમુદ્રા, વચ્ચેસુક્રાંત તેજસ્વી કાંતિ, દિવ્યપ્રતિભા, રસગંભીર વાણી, આશ્ચર્યજનક યુક્તિવાદ અને નિર્મળ પ્રેમ ભરી વૃત્તિથી ક્રમે ક્રમે ગુજરાત સમસ્તનો ઉચ્ચ સંસ્કારી સુશિક્ષિત વર્ગ તેમના પ્રતિ આકર્ષાયો. તે સમયે પશ્ચિમના જડવાદનું વાતાવરણ પ્રભલ હતું. અંગ્રેજ કૃળવણીના રંગથી ત્યાંની સંસ્કૃતિ જ સર્વોત્તમ છે એવો ખોટો મોહ પ્રજામાં વિશેષ વધતો જતો હતો. આર્ય શાસ્ત્રો આપણી યોગવિદ્યા, આપણી તત્ત્વવિદ્યા વગેરે કપોલ કલ્પિત અને ગપગોળા-કોંડ માત્ર છે એવું મંતવ્ય નવ શિક્ષિકામાં ન્યાં ત્યાં વધતું જતું હતું. પરંતુ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ સુંદર વિચાર શ્રેણીથી આપણી તત્ત્વવિદ્યા જગત્ની વિદ્યાપાત્રના શિખર ઉપર છે, આપણી યોગશાસ્ત્રના ચમત્કારિક વાતો ગપ-ગોળા નથી પરંતુ સિદ્ધ અધ્યાત્મ નિયમો અને માનસ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

[વડોદરાના શ્રેયસ્સાધક અધિકારિ વર્ગના આચાર્યશ્રી]

સમસ્ત ગુજરાતમાં શ્રેયસ્સાધક વર્ગનું નામ આજે સુપ્રસિદ્ધ છે. એ સુપ્રસિદ્ધ અને સુપ્રતિષ્ઠિત વર્ગના સંસ્થાપક મૂળ પુરુષ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી હતા. એમનો જન્મ સંવત ૧૯૧૦ના કાર્તિક વદ ૧૪ના દિવસે; સુરત જિલ્લાના માંડવી તાલુકાના કડોદ ગામમાં થયો હતો. તેઓ શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાના અધ્યાયી, ગાર્ગીયગોત્રીય, વિશનગરા નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હતા. તેમના પિતાનું નામ દુર્લભરામ હતું. તેઓ સુશીલ વૃત્તિના અને ભક્તિમાન હૃદયના હતા. તેમનાં માતૃશ્રી મહાલક્ષ્મી પૃથુ સ્વધર્મનિરત ભક્તિપૂર્ણ હૃદયવાળાં હતાં. તેમને બીજા ચાર ભાઈ હતા અને તેમાં દલપતરામ પણ કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. ‘સકલશાસ્ત્ર નિરૂપણ’ નામનો તેમનો લખેલો એક ગ્રંથ છે.

આલ્યાવસ્થામાં સામાન્ય શિક્ષણ લીધા પછી તેમના પિતાશ્રી પુત્રોને સુક્ષિણ મળે તે હેતુથી સુરત આવી વસેલા. ત્યાં તેમને ગુજરાતી નિશાળમાં મૂકવામાં આવ્યા. પરંતુ આલ્યાવસ્થાથીજ એમની વૃત્તિ વિલક્ષણ સ્વરૂપ ધારણ કરતી હતી અને તેથી ઘેરથી નિશાળે જવા નીકળતા પરંતુ નિશાળે ન જતાં નદી તટે એકાંતમાં વિચરતા અથવા તો સાધુ સંતોના આશ્રમોમાં જઈને બેસતા. આમ છતાં નિશાળમાં કોઈકોઈ દિવસે હાજરી આપતા અને તે વખતે તેમનો અભ્યાસ સારો જણાતો. થોડો ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યા પછી અંગ્રેજ અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સુરતની મિશન હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજ અભ્યાસ કરતા ત્યારે તેમનું વય આશરે ચૌદ પંદર વર્ષનું હતું, પરંતુ તે વયે પણ તેમના શિક્ષક રેવરંડ મોન્ટગોમરી સાથે ધાર્મિક વિષયમાં ચર્ચા કરતા અને તે કાળે પણ તેમનામાં પ્રતિભાનાં કિરણો ઝળકતાં.

અંગ્રેજ અભ્યાસ કરી, તે વખતે ચાલતી ‘પબ્લિક સર્વિસ’ની પરીક્ષા આપી અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થયા.

એ સમયમાં સુરતમાં નવો પ્રાર્થના સમાજ સ્થપાયો હતો. તેના વ્યવસ્થાપકોમાંના કેટલાએક તેમની સુંદર વિચારશૈલી અને વક્તૃત્વથી પરિચિત હતા અને તેથી સમાજના પ્રચારકાર્ય માટે તેમને ઉપદેશક નિમ્ણા. તે સમાજના પુરુષો એજ તેમના નામ સાથે આચાર્યપદ બોડયું હતું અને ત્યારથીજ તેઓ નૃસિંહાચાર્યજીના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

સુરતમાં તે હતા તે સમયમાં તેમને મધુસૂદન સ્વામિ નામે નેષુ

આચાર્ય તત્ત્વવિદ્યાનાં રહસ્યોત્તર જ્ઞાન આપી તેના અધ્યયન અધ્યાપનની પાઠ-શાળા સમાન એમની સંસ્થા કાર્ય કરતી અને કરે છે. તેમણે દેહોત્સર્ગ સ્વેચ્છાપૂર્વક સંવત્ ૧૯૫૩ ના શ્રાવણ શુદ્ધ પંચમીને દિવસે મધ્યાહને કર્યો હતો એમ મનાય છે.

તેમનું વર્તન નિતાંત નિરભિમાન અને પ્રતિક્ષણ નિરભિમાનતાનું બોધક હતું. ગુરુમાં ગુરુપદ શિષ્યોથી આરોપિત હોય છે અને તેનું અભિમાન હોતું એ ગુરુના ભૂષણરૂપ નહિ પણ દૂષણરૂપ છે એમ તેમનું મંતવ્ય અને આચરણ હતું.

તેમની પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીમદ્ હિરેન્દ્રાચાર્યજી આચાર્ય પદે છે. બીજા પુત્ર શ્રીસુરેશ્વરાચાર્ય પણ વિદ્યમાન છે. એક પુત્રી શ્રીમતી ભારતી દેવી હતાં. તેમનું લગ્ન રાજકોટના એ. જી. જી ના દક્ષતરદાર સાહેબ હિમતરામજીના પૌત્ર સાથે થયું હતું. તેમનું અવસાન થોડા સમય પૂર્વે ઇ. સ. ૧૯૭૨ માં થયું હતું.

શ્રીનૃસિંહાચાર્યજી જાતે ગૃહસ્થાશ્રમી હતા અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને નિષ્કામ ભાવથી ગૃહસ્થાશ્રમનાં સર્વ કાર્ય કરતાં જ જીવન મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત કરવી એ તેમનો પ્રધાન ઉપદેશ હતો.

શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીએ મહાકાલ માસિકમાં અનેક લેખો લખેલા છે. તેમાંના લેખોનો સંગ્રહ ગ્રંથરૂપે પ્રકટ થયેલો છે. તેમજ બીજા સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ રચેલા છે. તેમનું શરીર અલ્પ સમય જ રહ્યું છે. તેમનું સ્વસ્થ-પાવસ્થાન મધ્યમાયુમાં થયું. છતાં વિશાળ સાહિત્ય તેમના તરફથી સમાજને મળ્યું છે એ નીચની યાદી ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

—: તેમના રચેલા ગ્રંથો :—

- (૧) ભાગિની ભૂષણ પાંચ ભાગ
- (૨) શ્રી ત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગ (પૂર્વધારા-ઉત્તરધારા) એકજ ગ્રંથ.
- (૩) શ્રી સિદ્ધાંતસિંધુ (પ્રથમ તથા દ્વિતીય રત્ન) „
- (૪) સતી સુવર્ણ
- (૫) શ્રી નૃસિંહ વાણીવિલાસ પ્રથમ પુસ્તક
- (૬) „ „ „ દ્વિતીય „
- (૭) „ „ „ તૃતીય „
- (૮) શ્રી સુરેશચરિત્ર
- (૯) શ્રી સદ્બોધ પારિજાતક
- (૧૦) સન્મિત્રનું મિત્ર પ્રતિપત્ર
- (૧૧) પંચવરદ વૃત્તાન્ત
- (૧૨) સુખાર્થે સદુપદેશ

ઉપર રચાયેલી સલ વસ્તુઓ છે, એ સ્પષ્ટ કર્યું હતું અને તેથી અંગ્રેજી કુળવણીમાં આગળ વધેલો ઘણો મોટો વર્ગ તેમના પ્રતિ આકર્ષાયો હતો અને વડોદરા રાજ્યનો તેમજ અંગ્રેજી રાજ્યનો મોટો અમલદાર વર્ગ તેમના શિષ્યવર્ગમાં હતો અને છે. તેમના શિષ્યવર્ગમાંના ઘણા સાક્ષર વર્ગમાં ઉત્તમ ગણાતા વિદ્વાનો છે. મહાકાલ માસિકદ્વારા અધ્યાત્મ વિદ્યાનું પ્રખ્યાત આદેશન ઉત્પન્ન કરી પ્રખર અધ્યાત્મભાવનાઓથી ગૂજરાતની પ્રજાને જાગૃત કરનાર મહાકાલના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન તંત્રી શ્રીયુત છોટાલાલ જીવનલાલ, તેમના પટ્ટ શિષ્ય હતા. એ ઉપરાંત પ્રિન્સિપાલ કણીયા (કીકાણી) પ્રાધ્ય મળાના પાતંજલ યોગદર્શનના વિદ્વાન લેખક), હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ઉપનિષદ વિચારણા વગેરે તાત્ત્વિક અંથોના વિદ્વાન લેખક દિ. બા. નર્મદાશંકર મહેતા, શ્રીયુત નગીનદાસ ગોકળદાસ મહેતા બી. એ. (વડોદરા રાજ્યના એન્ડુ. ઇન્સ્પેક્ટર), પડ્દર્શન સંગ્રહના કર્તા શ્રીયુત મણિશંકર હરગોવિંદ ભટ્ટ, શ્રીયુત કૌશિકરામ વિદ્વનહરરામ મહેતા, શ્રીયુત નગીનદાસ સંગવી વગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો છે.

કેમ્પની નોકરીમાંથી મુક્ત થઈ પછીથી વડોદરા શહેરમાં, ભૂતડીને ઝાંપે, તેઓ આવીને રહ્યા હતા. હાલ ત્યાં વિશાળ આશ્રમ છે અને 'નૃસિંહાશ્રમ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થાનમાં આવ્યા પછી અનેક દૂર દેશના વિદ્વાનો, સાધુ સન્યાસીઓ વગેરે તેમના સમાજનો લાભ લેતા. શ્રીયુત મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, વડોદરાના દિવાન સાહેબ મણિભાઈ જસભાઈ, વગેરે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો તેમના દીર્ઘ પરિચયમાં હતા. થીયોસોફીકલ સોસાયટીના તે સમયના પ્રમુખ કર્નલ આલ્ફ્રાટ પણ કોઈ કાર્ય અર્થે તેમને મળવા આવેલા, વડોદરા રાજ્યના પ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય પ્રો. મૌલાબક્ષ તેમના દૃઢ સમાગમમાં હતા અને નિત્ય તેમના આશ્રમમાં આવી કીર્તનો ગાતા. સંગીતનું નોટેશન પદ્ધતિથી શિક્ષણ તેમણેજ શરૂ કર્યું હતું અને એમણે કરેલાં નોટેશન માટેનાં કાવ્યો તેમણે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પાસે રચાવ્યાં હતાં.

એમનો શિષ્યસમૂહ શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગના નામથી સમાજમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. એ વર્ગ તરફથી મહાકાલ માસિક પ્રકટ કરવામાં આવ્યું. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના પછી પણ એ માસિક શ્રીયુત છોટાલાલ જીવણલાલના તંત્રીપણા નીચે ચાલુ હતું અને આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક વિષયોની સુંદર ચર્ચાદ્વારા ગુજરાત સમસ્તની બહુ ઉત્કૃષ્ટ સેવા બજાવી છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ કોઈ સ્વતંત્ર મત કે પંથનું સ્થાપન કર્યું નથી.

નિયંત્રિત સંસ્થાએ ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વદેશીય વિકાસમાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો.*

ઇ. સ. ૧૮૯૦ની સાલથી ભોગીન્દ્રરાવે કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરી ત્યાર પછી તેમની લેખિનીએ અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્વ૦ ગણપતરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટનું “વાર્તાવારિધ” તે સમયે ટુંકી વાર્તાઓને પ્રોત્સાહન અર્પતું; ભોગીન્દ્રરાવે આ પત્રમાં ટુંકી વાર્તાઓ લખવા માંડી. આમ શાળામાંથીજ એમનું ધ્યાન અભ્યાસ કરતાં સાહિત્યસેવા અને જાહેરપ્રવૃત્તિઓ તરફ વિશેષ હતું એને પરિણામે તેમના અભ્યાસમાં સ્વાભાવિક વિક્ષેપ પડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૯૫માં એમણે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી અને ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થયા. અહીં પણ તેમની સાહિત્યસેવા તો ચાલુ હતી. તેઓ “સુખન્ધુ”ની સંજ્ઞા નીચે કાવ્યો અને લેખો લખતા. ગુજરાત કોલેજમાં હતા ત્યારે તેમણે Young Men's Union અને, આ યુનીયન ભાંગી પડ્યું ત્યાર પછી નીકળેલી, Social and Literary Associationમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૬માં તેઓ ખી. એ.ની પરીક્ષાની ટર્મ ભરવા મુંબઈ વીલ્સન કોલેજમાં ગયા પરંતુ હાં પ્રકૃતિ ઘણી અસ્વસ્થ રહેવાથી ખીજેજ વર્ષે તેઓ ડીગ્રી લીધા વિના અમદાવાદ પાછા ફર્યા.

પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમરે-ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં-ભોગીન્દ્રરાવના લગ્ન શ્રી. નીલકંઠરાય જશવંતરાયના પુત્રી ઇન્દ્રા સાથે થયાં. ઇન્દ્રા એક મુશિક્ષિત અને સંસ્કારી કુટુંબના હોઈ તેઓ સાહિત્યમાં સારો રસ લેતા. લગ્ન બાદ પતિએ પત્નિના સાહિત્ય શોખને પ્રોત્સાહન અર્પ્યું અને પરિણામે ઇન્દ્રાએ “અમિલા”ની સંજ્ઞાથી લેખો લખવાની શરૂઆત કરી. તેમણે જીઓ માટે સારી વાર્તાઓ લખી છે તે ઉપરાંત “વાર્તાલહરી” નામે એક નવલિકાસંગ્રહ પણ સંપાદિત કર્યો છે.

મુંબઈથી પાછા ફર્યા બાદ એ ત્રણ વર્ષ ભોગીન્દ્રરાવે કાલોલ, ધોળેરા, રાજકોટ વિગેરે સ્થળોમાં રેવન્યુ અને કસ્ટમ ખાતામાં નોકરીઓ કરી પરંતુ તેમનું મુખ્ય ધ્યેય તો ખી. એ. ની ડીગ્રી લેવાનું હતું. દિવસના નોકરી કરી આવી રાતે તેઓ અભ્યાસ કરતા. ઇ. સ. ૧૯૦૫ની સાલમાં

* બંધુસમાજના વિગતવાર ઇતિહાસ માટે જુઓ આજ લેખક દ્વારા “ભોગીન્દ્રરાવ દીવેડીઆ”, પ્રકરણ ત્રીજું, પૃષ્ઠ ૨૪-૩૯.

સ્વ૦ ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના હતા અને તેમનો જન્મ અમદાવાદ સુકામે તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૭૫ને દીને થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી રતનલાલ ત્ર્યંબકલાલ દીવેટીઆ શરૂઆતમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ મેઘલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષક હતા અને આગળ જતાં તેઓ એલ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટરના માનવંતા હોદ્દાએ પહોંચ્યા હતા. તેમના માતૃશ્રી ડાહીલક્ષ્મી જાણીતા સુધારક અને પ્રાર્થના સમાજવાદી સહગત ભોળાનાથ સારાભાઈના બહેનનાં પુત્રી હતાં. આમ બાલ્યાવસ્થાથીજ ભોગીન્દ્રરાવ એક સંસ્કારી અને સુધારક કુટુંબની બાંધામાં ઉછર્યા.

ભોગીન્દ્રરાવે પ્રાથમિક શિક્ષણ રાધણપુર સ્ટેટની શાળામાં પ્રાપ્ત કર્યું. કારણકે તેમના પિતા તે વખતે ત્યાં ફેળવણી ખાતામાં હતા; માધ્યમિક અભ્યાસ અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમાં થયો. ઇ. સ. ૧૮૯૦ની સાલમાં—ફક્ત પંદર વર્ષની વયે—જ્યારે તેઓ શીક્ષ્ય સ્ટેન્ડર્ડમાં હતા ત્યારથી તેમણે કાવ્યોદ્ધાર સાહિત્યદેવીની આરાધના કરવાનો આરંભ કર્યો. સ્કૂલમાં તેમના મિત્રોમાં રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય, સ્વ. શિવુભાઈ આપુભાઈ દુર્ગળ, રા. શંકરરાય અમૃતરાય અને સ્વ૦ ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ મુખ્ય હતા. આ સાહિત્યરસિક મિત્રોએ ઇ. સ. ૧૮૮૯ની સાલમાં ચરસપરસ વિચારોની આપ લે કરવા અને અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત કાવ્યોમાંથી સુરતો વીણી તેનો પ્રચાર કરવા એક નાનુંશું મંડળ સ્થાપ્યું—આ મંડળ તે Intimate Friend's Association. દર અઠવાડિયે આ સાહિત્યરસિક વિદ્યાર્થીઓ ક્યાં તો ઇંગ્લીશ, ક્યાં તો કોઈ સભ્યને ત્યાં મળવાનું રાખતા અને પોતે જે કાવ્યો સુંદર હોય તેના પર રસમય વિવાદ કરતા. ત્રણ વર્ષ રહીને—એટલે ઇ. સ. ૧૮૯૨માં—આ મંડળમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ “બંધુ-સમાજ”નો ઉદ્ભવ થયો. “બંધુ-સમાજ”માં સાત સભ્યો હતા. આ સભ્યો નિયમિત મળતા અને દરજિયાત કવિતા—Compulsory versification—તેમની સલાહોનું એક અગત્યનું અંગ હતું. આ સાત સભ્યો તે (૧) રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય, (૨) રા. શંકરરાય અમૃતરાય, (૩) ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ, (૪) શિવુભાઈ આપુભાઈ દુર્ગળ, (૫) ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ, (૬) કૃષ્ણલાલ હરગોવિંદ પ્રગિત અને (૭) દિનકરરાવ વ્હાલાભાઈ ધ્રુવ, સાત સભ્યોની બનેલી આ

બાદ તેઓ બાપુ પત્રાલાલ જૈન હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા અને ૧૯૧૭માં એમનું અવસાન થયું ત્યારે તેઓએ સંસ્થાનાં વાઈસ-પ્રિન્સિપાલ હતા.

મુંબઈ આવ્યા પછી ભોગીન્દ્રરાવની લેખિનીએ વિદ્યુતવેગી ઝડપથી સાહિત્યસેવા કરવા માંડી. એક પછી એક એમ ઉપરાયાપરી અનેક નવલકથાઓનાં પુસ્તકો તેમણે ગુજરાતને અર્પ્યાં. “સિતારનો શાખ”, રાજ-માર્ગનો મુસાર”, “તરલા”, “જ્યોત્સ્ના”, “બાલવાડી”, “આસી-રટ્ટ કલેક્ટર”, “સોલીસીટર”, વિગેરે અનેક પુસ્તકો લખવા ઉપરાંત તેઓ દરેકે દરેક અગ્રગણ્ય પત્રોમાં અને સામયિકો માટે લેખો અને વાર્તાઓ લખતા. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં એમનું અકાળ અવસાન થયું. ઇ. સ. ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૭ સુધી એમણે પંદર નવલકથાઓ, બાળસાહિત્યના પુસ્તકો ઉપરાંત પ્રસંગોચિત લેખો લખ્યા એ બતાવી આપે છે કે તેમની લેખિની કેટલી પ્રચુર હતી. ઝડપ વિના આ અસાધારણ પ્રવૃત્તિ અશક્ય હતી. એમના એક અંગત મિત્ર કહે છે કે “Bhogindrarao personified speed.” આપણી સામાજિક સમસ્યાઓ અને પ્રબળીય મહાપ્રશ્નો તેમની નવલકથાઓમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવતા. પરિણામે તેમની નવલકથાઓ ધ્યેયલક્ષી બની. તત્સમયનાં શિક્ષિત યુવક-યુવતીઓનાં મનોમંથન કરનારા અનેક જ્વલંત પ્રશ્નોનું ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની વાર્તાઓમાં નિરૂપણ કરી યોગ્ય માર્ગસૂચન કર્યું. આ રીતે તેમણે ગુર્જર વનિતાવૃંદની પ્રીતિ સંપાદન કરી. તેમની ભાષા સહેલી, સાદી, સુવાચ્ય અને સંસ્કારી હોઈ સ્ત્રીઓમાં તેમના પુસ્તકો વધુ પ્રચાર પામ્યાં. ખરું જોતાં તો ગુર્જર નવલકથા સાહિત્યમાં સામાજિક નવલકથાઓની હારમાળા શરૂ કરવાનો સુવશ ભોગીન્દ્રરાવનેજ ઘટે છે. રાં હીરાલાલ પારેખ ખરું કહે છે કે “He did speed work as well as spade work.”

પ્રસિદ્ધ રશિયન વિચારક અને મહાત્મા કાઉટલીઓ ટૉલ્સ્ટૉયનો ગુજરાતને પરિચય કરાવવાનું માન પણ ભોગીન્દ્રરાવને ઘટે છે “સિતારનો શાખ”, “ચમેલી”, “ટૉલ્સ્ટૉયની હુંફી વાર્તાઓ” વિગેરે પુસ્તકો દ્વારા એમણે ટૉલ્સ્ટૉયને ગુજરાતની નિકટ આણ્યો. એમણે ટૉલ્સ્ટૉયનું જીવન-ચરિત્ર લખવા માંડ્યું હતું પરંતુ તેમના અકાળ અવસાનથી એ પુસ્તક અપૂર્ણ રહ્યું. બીજી વાર્તાઓ જે અપૂર્ણ રહી તેમાં “અન્નમિલ”, “લલિતકુમાર” અને “કૌલેજીયન” અગ્રસ્થાને છે.

ફક્ત એતાળીસ વર્ષની અલ્પ વયમાં ભોગીન્દ્રરાવનું અવસાન થયું.

તેમણે પંચમ યુનીવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષામાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. ત્યારપછી તેમને એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે વાંચવાનો વિચાર હતો, પરંતુ અન્ય યુનીવર્સિટીઓના બી. એ. ને મુંબઈ યુનીવર્સિટીની એમ. એ. માં જોડવા ન દેવામાં આવતા હોવાથી તેમણે એ વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો. ઐન્સ્ટિટ્યુટ થયા બાદ તેમણે અમદાવાદની એક સ્કૂલમાં શિક્ષકની નોકરી લીધી.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ ની સાલમાં “બંધુ-સમાજ” તરફથી પ્રસિદ્ધ માસિક પત્ર “સુંદરી સુખોદ” નું પ્રકાશન શરૂ થયું. આ પત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ “સ્ત્રીઓની માનસિક, સાંસારિક, નૈતિક, શારીરિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ” કરવાનો હતો. “સુંદરી સુખોદ” ની શરૂઆતથી જ ભોગીન્દ્રરાવે તેમાં લેખો, વાર્તાઓ અને કાવ્યો લખવા માંડ્યાં. ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૭ સુધી તેઓ “સુંદરી સુખોદ” ના એડીટીંગ સેક્રેટરી હતા. ૧૯૦૩માં ૨૫૦ રજુજીતરામે ગુજરાત સાહિત્ય સભાની સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થામાં પણ ભોગીન્દ્રરાવ ઉત્સાહ લઈને ભાગ લેતા અને ૧૯૦૬-૦૭ માં તેઓ સભાના સેક્રેટરી હતા. “સુંદરી-સુખોદ” દ્વારા તેમને સ્ત્રીઓની સેવા કરવાની સારી તક મળી. ૨૫૦ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી માફક ભોગીન્દ્રરાવ પણ માનતા કે “સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે.”

ભોગીન્દ્રરાવ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાકાર તરીકે પ્રખ્યાત છે. એમની પહેલી નવલકથા “મૃદુલા” ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રકટ થઈ અને છ માસના અલ્પ સમયમાં “ઉપાકાન્ત” પ્રકટ થઈ. આ બે નવલકથાઓએ તેમને ઘણા પ્રકાશમાં આણ્યા. “મૃદુલા” અને “ઉપાકાન્ત” માં તત્સમયના અગત્યના પ્રશ્નોનું સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે એ ઉપરાંત એ બન્નેમાં ગુર્જર ગૃહજીવનનાં-ખાસ કરીને નારી જીવનનાં-તાદરશ્ય ચિત્રો છે. “ઉપાકાન્ત” થી આકર્ષીત શ્રીમં દયારામ ગીડમલ, શ્રીમં મલખારી અને પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી શ્રીમં ત્રિભુવનદાસ ગજજરે ભોગીન્દ્રરાવને મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ “સેવાસદન” માં સેક્રેટરી તરીકે જોડાવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને ભોગીન્દ્રરાવે એ સ્વીકાર્યું. તેઓ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં મુંબઈ આવ્યા અને ત્રણ વર્ષ સુધી “સેવાસદન” ના સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું. આ દરમિયાન તેઓ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ, ભગિની સમાજ વિગેરે અન્ય સ્ત્રી હિતસાધક સંસ્થાઓમાં પણ આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા. ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં અમુક કારણોસર તેમણે “સેવાસદન” છોડ્યું ત્યાર

૨૫. મગનલાલ લીલાધર દ્વિવેદી

ગુજરાતમાં કળા નથી અથવા કલાવિષયક કંઈ સામગ્રી પણ નથી, તેવો આક્ષેપ કરનારાઓમાંજ કલાપ્રતિ પ્રેમ કે સામગ્રીના અભ્યાસનો ઉત્સાહ નથી એ નિર્વિવાદ છે. ગુજરાત કલાભૂમિ છે, તેમાં ઘણા કલાકારો ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે અને અત્યારે પણ થાય છે, પરંતુ કદરના અભાવે તેઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકતા નથી અને તેમની કલાકૃતિઓ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. ગુજરાતમાં કલા હોવા છતાં તેનું સંશોધન થયું નથી, તેમજ કલાનો ઇતિહાસ પણ લખાયો નથી, એવે સમયે એક કલાપ્રેમી ગુર્જર ચિત્રકારની સંક્ષિપ્ત જીવનરેખા કલાક્ષેત્રમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની કંઈક શરૂઆત જેવું ગણાશે.

ભાઈશ્રી મગનલાલ દ્વિવેદી કાઠીઆવાડમાં લીંબડી તાલે સીયાણી ગામના વતની હતા અને જ્ઞાતિએ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૩૧ માં થયો હતો. તેમના માતાપિતા કાર્શીમાં રહેતા હતા અને તેમના જન્મ પછી ટુંક સમયમાંજ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. આ કારણથી ભાઈશ્રી મગનલાલ ટુંક ગામમાં પોતાના માસાને ત્યાં ઉછર્યા હતા, અને શરૂઆતની કેળવણી પણ ત્યાંજ પામ્યા હતા. ત્યાર પછી તેઓ અમદાવાદમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા અને ટ્રેનિંગ શિક્ષકની પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થઈને ભરૂચ જિલ્લામાં કેળવણી ખાતામાં શિક્ષક તરીકે નોડાયા હતા, ત્યાં એકાદ બે વર્ષ રહ્યા પછી તેમની બદલી પાટડીમાં થઈ હતી અને પાછળથી અલ્પ સમયમાં તેઓ અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના કેળવણીખાતામાં નોડાયા હતા અને એ નોકરી તેમણે પોતાના જીવનના અંત સુધી ચાલુ રાખી હતી. તેઓ સ્વભાવે શાંત અને રમુજ હોવા ઉપરાંત સ્વતંત્ર વિચારના હતા. તેમને ઇતિહાસ, પુરાણો અને ધાર્મિક ગ્રંથો ઉપર પ્રીતિ હતી અને ચાલુ ખર્ચેના જનશુભ માટે વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો ખાસ શોખ હતો.

ભાઈશ્રી મગનલાલને ચિત્રકલા માટે નૈસર્ગિક પ્રતિભા હતી. તેમના કોઈ ગુરૂ નહોતા. જે કે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અને પાછળથી શિક્ષક તરીકેના વ્યવસાય દરમિયાનમાં મુંબઈની જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટની સેકન્ડ ગ્રેડની પરીક્ષાને અંગે તેમને આ કલાનું સાધારણ જ્ઞાન મળ્યું હતું. પરંતુ ચિત્રકલાના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન તો છેક બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમણે કરવા માંડ્યું હતું.

તેમનો જીવનદીપ આકાશે ન જુઝાયો હોત તો તેઓ આપણા સાહિત્ય
અનેક વધુ મુંદર કૃતિઓથી સમૃદ્ધ કરતે.

મુંબઈ, તા. ૨૦-૫-૩૪. ૩

શાંતિલાલ તોલાટ

—: એમની કૃતિઓ: —

૧. મૃદુલા ઇ. સ. ૧૯૦૭.
૨. ઉપાકાન્ત ઇ. સ. ૧૯૦૮
- *૩. ચમેલી ઇ. સ. ૧૯૧૦
૪. રાજમાગનો મુસાફર ઇ. સ. ૧૯૧૦
૫. સિતારાનો શાખ ઇ. સ. ૧૯૧૧
૬. જીવનકલા ઇ. સ. ૧૯૧૨
૭. નવરંગી બાલકો ઇ. સ. ૧૯૧૩
૮. રસિકચન્દ્ર (ભાગ ચોથો) ઇ. સ. ૧૯૧૩
૯. તરલા ઇ. સ. ૧૯૧૪
૧૦. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ઇ. સ. ૧૯૧૪ *
૧૧. રાં ત્રિભોવનદાસ ભાણજીનું જીવનચરિત્ર ઇ. સ. ૧૯૧૫
૧૨. મોહિની ઇ. સ. ૧૯૧૫
૧૩. દિવાળી કે હોળી ? ઇ. સ. ૧૯૧૫
૧૪. રનેહ કે મોહ (અથવા લગ્નગંધન) ઇ. સ. ૧૯૧૬
- *૧૫. લગ્ન-ધર્મ કે કરાર ? ઇ. સ. ૧૯૧૬
૧૬. બાલકુમાર ઇ. સ. ૧૯૧૬
૧૧૭. અભિમિલ ઇ. સ. ૧૯૧૭
૧૧૮. કોલેજીઅન ઇ. સ. ૧૯૧૭
૧૧૯. લલિતકુમાર ઇ. સ. ૧૯૧૭
૨૦. ન્યોતરના ઇ. સ. ૧૯૧૭
૨૧. સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા ઇ. સ. ૧૯૧૭
૨૨. સોલીસીટર ઇ. સ. ૧૯૧૭
૨૩. બાલવાડી ઇ. સ. ૧૯૧૭
૧૨૫. ટૅલરટોચનું જીવનચરિત્ર
૧૨૫. ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ.

* હજી પુસ્તકાલયે નથી પ્રકટ થયું.

† એમના અવસાનથી અપૂર્ણ રહ્યા. (“અભિમિલ” નો બાકીનો ભાગ
રાં તારાચંદ્ર અણલનએ પૂરો કર્યો છે.)

કેળવણીખાતામાં પોતાના હક તરીકે ઉંચી પદવી મેળવવા માટે અરજી કરતી વેળા “ગાયને ધાવતા (હકદાર) વાછડાને ખેંચતા ગોવાળ” (હકદારનો હક કેમ છીનવી શકાય?(નું એક ચિત્તાકર્ષક ચિત્રનું નિર્માણ કરીને તેનો ઉપયોગ તેમણે કર્યો હતો. અર્થાત કલા દરેક રીતે જીવનોપયોગી છે એવો સાક્ષાત્કાર તેમને થયો હતો.

ચિત્રકારે રંગીન ચિત્રોમાં કોઈપણ રંગ તરફ અલગમો કે અધિકાનુરાગ દેખાડેલ નથી. જે પાત્ર, વસ્તુ, દ્રવ્ય વાસ્તવિક જે રંગનું સંલવે તેજ રંગથી તેને ચીતરેલ છે. ઉપર રંગોને પણ અંકુશ વિના સ્થાન આપીને મિશ્રણ તથા ઘટનાના પ્રભાવથી આનંદદાયી બનાવ્યા છે અને એ રીતે અન્ય દેશોની ચિત્રકલાને મુકાબલે ભારતીય ચિત્રકલાનું યથાર્થ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન તેમણે કરાવ્યું છે. ચિત્રોનાં પાત્રોનું અંગ પ્રમાણ અને મુખમુદ્રા ઉપર ભાવોની આલેખન શક્તિ પ્રશંસનીય છે. “શંકર અને બીલડી”ના ચિત્રમાં શંકરનું અંગ પ્રમાણ અને ‘દમયંતી-અજગર’ પ્રસંગના ચિત્રમાં પારધીના ચહેરા ઉપર ક્રોધનો સંનીવેશ અદ્ભૂત છે. ચિત્રની પિહિડામાં બધાં શિલ્પકૃતિ હોય ત્યાં તેની સમકાલિન પદ્ધતિ આલેખવામાં તેમણે સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. એક સ્થળે જલાશયના દ્રવ્યમાં હંસો અને બતકો સાથે એક કીનારા પર પાણી પીતા જનવરો દેખાડવા ઉપરાંત બીજા કીનારા ઉપર મગરોને જલાશયમાંથી બહાર લાવીને ખેસાડવાનું તેઓ બૂધ્યા નથી. તેમનાં ચિત્રો પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર સ્તબ્ધ હાલતમાં ઉભેલ પાત્રો જેવાં જીવંત હોય તેવાંજ દેખાય છે.

તૈલચિત્રો જેટલાં મૌલિક છે તેટલાંજ સુંદર છે. તેમના સંગ્રહમાં એક હિંદદેવીનું પણ ચિત્ર હોવા ઉપરાંત કુદરતી દ્રવ્યો, મકાનો, પશુઓ અને પક્ષીઓનાં ચિત્રો છે અને તે માંહેલા કેટલાએકની કદપના શાળોપયોગી બનાવવાની હોય તેમ અનુમાન થઈ શકે છે. નાના મોટા કદના જલરંગ ચિત્રો પણ ઘણાં છે અને થોડાં કેવલ રેખાચિત્રો પણ છે.

ભાઈશ્રી મગનલાલનો ચિત્રસંગ્રહ જોતાં કદપનાની મૌલિકતા, ભાવનાની શુદ્ધતા અને આલેખનશક્તિની દક્ષતા ખાસ લક્ષણો રૂપે દેખાઈ આવે છે, પરંતુ એ લક્ષણો સાથે શિષ્ટતા, નિરીક્ષણશક્તિ, મનુષ્ય સ્વભાવના અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યના અભ્યાસનો સહયોગ થવાથી તેઓ કલાવિધાનમાં સફળતા અવસ્થ મેળવી શક્યા છે. ચિત્રકલાના વિભાગોને અંગે

તેમણે આઠ કે નવ વર્ષની ઉમરે જનાવેલું “કૃષ્ણ અને ગોપીઓ” નું જલ્દરંગ ચિત્ર અગ્રાપિ પણ જળવાઈ રહ્યું છે. શિક્ષક વૃત્તિ તેમનો વ્યવસાય હતો જ્યારે ચિત્રકલા તેમનો વ્યાસંગ હતો અને તેમણે જીવનની અંતિમ ઘડી સુધી એ ચાલુ રાખ્યો હતો. તેઓ ક્ષયના વ્યાધિથી પીડાતા હતા અને સીમલામાં સારવાર માટે રહ્યા હતા, ત્યારે ખીમારી દરમ્યાનમાં પણ ચિત્ર-કલા માટે પોતાના ગ્રેમ ઉપર અંકુશ રાખી શક્યા ન હતા, કેમકે એ સમયે પોતાના ડોક્ટરને “તોફાની દરિયામાં ગોથાં ખાતી નીકામાં પોતાને જ પ્રવાસી અને ડોક્ટરને સુકાની” કહીને એક ચિત્ર આલેખીને બેટ આપ્યું હતું.

નોકરી ઉપરાંત પોતાનો કુરસદનો સમય તેઓ ચિત્રકલાની આરાધનામાં વીતાડતા હતા; અને એ આરાધનાનો તેમને હેતુ દ્રવ્ય કે કીર્તિની પ્રાપ્તિ નહોતી, પરંતુ કલાક્ષેત્રમાં પોતાનાથી અને તેટલો કાળો આપીને દેશની કલા સંપત્તિમાં કંઈક ઉમેરો કરવાનો હતો. જીંદગી દરમ્યાનમાં તેમણે એક પણ ચિત્ર વેચ્યું ન હતું અને મૃત્યુઆદ ચિત્રવિક્રય કરવાની તેઓએ ખાસ મના કીધી હતી. પોતે અપુત્ર હતા. પરંતુ ચિત્ર સંપત્તિને પોતાની સંતતિ અને સંપત્તિ માનતા હતા. સંવત ૧૯૭૬માં આશરે ૪૫ વર્ષની ઉમરે તેમણે આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો, અંતિમ સમયે પણ પોતાનાં બધાં ચિત્રો તેમણે ખુશ્કાં મુકાવ્યાં હતાં અને તેમને જોતાં જોતાં જ પ્રાણુલાગ કર્યો હતો. ચિત્રકલા ઉપર તેમના અસીમ ગ્રેમની પ્રતીતિરૂપ આ કીરસો સાંભળીને કોની આંખોમાં આંસુ ન આવે ?

ભાઈશ્રી મગનલાલના ઘણાખરાં ચિત્રોની કલ્પના ઇતિહાસ, પુરાણો અને લોકગાથાઓમાંથી લીધેલી છે. એ પરથી તેમનું વાંચન વિશાળ હતું તેમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. આજ દિવસ સુધી કોઈને પણ ન સૂઝ્યા હોય તેવા પ્રસંગો તેમણે ચિત્રસાદૃશ્યમાં સરળતા છે એ તેમની કલાની અપૂર્વતાનો પૂરાવો છે. દ્રશ્યનિક ચિત્રો ભાવવાહી છે અને તે માંહેલા કેટલાક ઉપહાસાત્મક પણ છે કે, જે ભારતીય ચિત્રકલા ક્ષેત્રમાં બહુધા જોવામાં આવતાં નથી. હાસ્યરસને ચિત્રસૃષ્ટિમાં વિતિર્ણુ કરવાનો સફળ આરંભ તેમણે કર્યો હતો. “વિના બોલાવ્યા મહેમાનો”નું વાંદરાઓની મીજલસનું ચિત્ર અને “ઉંચા કાનવાળા અમલદાર”,નું ચિત્ર તેના દષ્ટાંતો છે. કવિ જેમ પોતાને માટે તેમજ પોતાના સ્વજનોને માટે કાવ્યકલાનો ઉપયોગ કરે તેમ તેઓ સાંસારિક જરૂરતના પ્રસંગોપર ચિત્રકલાનો ઉપયોગ અને તે કેટલીક વાર સફળતાથી કરતા હતા. એક સમયે અમદાવાદની ‘મ્યુનીસીપાલીટી’ના

રણુજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા*

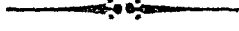
સંવત ૧૯૭૩ ના જેઠ સુદી ૧૪ તા. ૫ મી જુન ઇ. સ. ૧૯૧૭ને સોમવારના રોજ ગુજરાતી ભાષાના એક પરમ ઉપાસક અને ગુજરાત તરફ અસાધારણ મમતા ધરાવનાર સાક્ષર ભાઈ રણુજીતરામ વાવાભાઈનું અકાળ મરણ થયું. આજ એ વાતને પાંચ વરસ પુરાં થાય છે તો પણ તે પ્રસંગ આંખ આગળ ખડો ને ખડોજ રહ્યો છે. દિવસોના દિવસો સુધી એ મરણનો પ્રસંગ આંખ આગળ તર્યાંજ કર્યો છે અને આજે પણ આત્મા મારી આંખ આગળ એજ દૃશ્ય નજરે તરે છે. મરણ એ શરીરની પ્રકૃતિ છે; વિકૃતિ જિવિતમુચ્યતે વૃદ્ધેઃ એવું કવિવાક્ય છે. પરંતુ આ એકજ મરણના અતુલવર્થી મને ઘણી વિદ્વલતા થયેલી અને ઘણા દિવસો સુધી મને ગ્તાનિ રહેલી. આમ ખેદ થવાનું કારણ અસાધારણ કરુણ સંયોગોમાં ભાઈ રણુજીતરામ આલ્યા ગયા તેજ છે.

હકીકત એવી છે કે કાશ્મીર કે મહાબલેશ્વર અથવા હવા ખાવાનાં કોઇ સ્થળમાં શેઠ નરોત્તમ મોરારજીએ પોતાના પુત્ર અને પુત્રીને નહીં મોકલતાં અંધેરી પાસે જીર્મમાં જ્યાં પોતાનો યંગલો છે ત્યાંજ ઉનાળામાં તેમને રહેવાનું ફરમાવ્યું અને ભાઈ રણુજીતરામની દેખરેખ તીવ્રે તેમને રાખ્યાં. રણુજીતરામભાઈમાં નવું શીખવાનો અને જાણેલું બીજાને શીખવવાનો ઘણો શોખ હતો. તેના પરિણામે તરતાં શીખવા માટે તેમણે પ્રયત્ન આરંભ્યો અને એ આરંભમાંજ પોતાની જાત ખોઈ. એમના જેવા ધીરા માણસને પણ આ સાહસ થાય છે એટલું ધ્યાન રાખું નહીં એ વિધિની કૂરતા. જીવ જેવું એકાંત સ્થલ-ત્રેલીકાનની પણ સગવડ નહીં, માણસો પણ થોડાં; શહેરમાં આવતાં જતાં ઘણો વખત લાગી જાય તેથી સગાંઅંગાંધીઓમાં સમાચાર પહોંચાડાવવાની પણ મુશ્કેલી અને પાણીમાં તણાઈ ગયેલ શબ ત્રણચાર કલાક હાથ ન આવ્યું તેથી થયેલ વિદ્વલતા—આ બધું ભાઈ રણુજીતરામભાઈનાં વિધવાએ અશ્રુપૂર્ણ નયને સહન કર્યું તેમાં શેઠના કુટુંબી-ઓનાં વાતસલ્યથી જે દુઃખ ઓછું થયું જણાય તેજ. મોડી રાત્રે શબને અગ્નિદાહ થઈ રહ્યા પછીથી હું ઘેર પાછો આવ્યો ત્યારે મગજ ઉપર ઘણાંજ ભાર જણાયા અને સવારમાં ઉઠ્યો ત્યારે આગલા દિવસનો પ્રસંગ ખરેખર બન્યો છે કે નહીંજ તે પણ કળી ન શક્યો. પરંતુ રણુજીતરામ-

* ગુજરાત ન્યેઇ સં. ૧૯૭૮, વર્ષ ૧, અંક ૩.

સૃષ્ટિચિત્રો, માનવ પાત્રો સહિત પ્રસંગો, કેવળ પશુ પક્ષીઓ અને ઉપહાસાત્મક ચિત્રો જોતાં તેઓ આ કલામાં સર્વદેશીય હતા એમ માનવું પડે છે.

આ કલાકારે પોતાનું જીવન ચિત્રકલાને ચરણે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી અર્પણ કરીને ગુજરાતની ઉત્તમ સેવા બજાવી છે, પરંતુ તેમના જીવન દરમિયાનમાં તેમની યોગ્ય કદર ન થઈ એ કેવળ ગુજરાતમાં રસજ્ઞતાનો અભાવ અને ગુર્જર નેતાઓ અને સાહિત્યકારોએ આત્યાર સુધી કલાની કંચેલી ઉપેક્ષાનું પરિણામ કહી શકાય, જો કે ભાઈશ્રી મગનલાલને પાંચમી અને છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરીપદ અને અમદાવાદમાં મળેલ છત્રીસમી રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફથી રૌપ્યપદકો મળ્યાં હતાં, પરંતુ તેમની કલાકૃતિઓની ઉત્કૃષ્ટતા જોતાં મને લાગ્યું કે તેમની જે વિશેષ કદર થવી જોઈતી હતી તે હજી સુધી થઈ નથી.

સખત શિક્ષા કરી. રણજીતરામભાઈએ જીવનમાં ફરી બીડી પીધી નહીં; ફરી કોઈની કુસંગત લાગી નહીં. આખું જીવન સ્વચ્છ નિર્મલ પસાર થઈ ગયું. દુર્ગુણ અને અનીતિ તરફ એમને એટલો બધો તિરસ્કાર હતો કે તેવા લોકો સાથે તેઓ ભળી ન શકતા પરંતુ તેમનો લેશ માત્ર પરિચય પણ સહન ન કરી શકતા. વ્યવહારમાં પડ્યા પછીથી એવા કોઈ માણસના સંબંધમાં પ્રથમ આવવાનું થયું ત્યારે એ માણસના દુરાચારની વાત બાણતાં આખો દિવસ તેમનું સખત માથું દુખવા આવ્યું હતું અને તે માણસનું મોઢું પણ ફરીથી જેવું ગમ્યું નહોતું. કોમલ મગજ ઉપર, સામાન્ય રીતે, આવીજ અસર શરૂઆતમાં થાય છે એવો ઘણાને અનુભવ હશે.

રણજીતરામભાઈનો અભ્યાસ સહજ રીતે પુરો થઈ ગયો. સ્થૂળની અનુકૂળતા હતી. વ્યવહારનો બોલો માથે પડ્યો નહોતો અને ભણવામાં પણ હોંશીઆર હતા એટલે કે વિદ્યન નડ્યું નહીં, જોકે મહેનત કરવાની તેમને ટેવ નહોતી એટલે તેમના જેવી શક્તિવાળો માણસ મહેનતથી તો કાયમ પ્રથમ વર્ગમાંજ આવે તેમ તેમના સંબંધમાં બન્યું નહીં. આવી મહેનત ન ઉઠાવી શકાય તેવી તેમની શરીરસંપત્તિ પણ હતી તે વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. તદ્દન બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમનું શરીર નિર્મલ હતું; હાડ મોટાં હતાં પરંતુ રુધિર અને માંસ નહોંજ. ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં ભાવનગરમાં નિવાસ કરી રહ્યા અને ત્યાંનું પાણી માફક આવ્યા પછીથી તેમની પ્રકૃતિ સંપૂર્ણ સુધરી એમ કહી શકાય. તોપણ અસલથીજ શરીર નિર્મલ હતું એટલે તેમનું શરીર પહેલવાન જેવું તો બન્યું નહોંજ. મને બરાબર યાદ છે કે બ્યારે મેં તેમને પ્રથમ જોયા ત્યારે મને લાગ્યું કે રણજીતરામભાઈ તો સાહિત્યમાંજ જીવે છે અને એ વાત તેમનો પરિચય વધતાં કહી ત્યારે હસીને સ્વીકારી લીધી.

અભ્યાસ પુરો થયા પછીથી શું કરવું તેની ચિંતા થવા માંડી. એક વરસ તો ‘ફેલો’ તરીકે રહ્યા. ઉમરેઠ ખાનગી સ્કૂલમાં જગા ખાલી હતી ત્યાં અરજી કરી અને તે સ્વીકારાઈ તેથી ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના એપ્રિલથી માંડી લગભગ છ આઠ માસ ત્યાં હેડમાસ્ટર તરીકે કામ કર્યું. તેમનો કંઠ ધીમે હોતો તેમજ શીખવવાની શક્તિ ખામીવાળી હતી એવો તેમનો ખોતાનો અભિપ્રાય હતો તેથી આ સ્થલ છોડ્યા પછીથી શિક્ષક તરીકે રહેવા તેમણે ક્યાંય ઇચ્છા કરી નહીં. છેલ્લાં વરસોમાં બ્યારે ભાવનગરના

ભાઈ ગુજરી ગયા હતા જ; તેમનાં સંતાનોને અને પત્નીને તથા કુટુંબીઓને દુઃખમાં હુઆડી ગયા હતા જ; અનેક મિત્રોને તેમની વિદ્વતાથી જે રસ, આનંદ, લાલ મળતો તે હંમેશ માટે ગયો હતો જ.

રણુજીતરામભાઈનો જન્મ સં. ૧૯૩૮ના કાર્તિક સુદી ખીજના રોજ સવારના પાંચ વાગતાં તેમના મોસાળના ઘરમાં સુરતમાં થયો હતો. તેમના પિતા મુંબઈ યુનીવર્સિટીના એલ. સી. ઈ. હતા અને ઇ. સ. ૧૯૧૧ના ડીસેમ્બરમાં તેમનું મરણ થયું ત્યારે અમદાવાદમાં નિવૃત્ત થઈ રહેતા હતા. તેમનાં માતા હાલ હયાત છે. એક ભાઈ રા. મોતીભાઈ શેલાપુર મીલમાં ડાક્ટર છે; તથા એક બેન અમદાવાદમાં રહે છે. રણુજીતરામભાઈ બધાં ભાંડુમાં સૌથી મોટા હતા. તેમનાં વિધવા શાન્તાબેન ૧૯૧૮ ના તાવમાં સ્વર્ગવાસી થયાં. તેમની સંતતિમાં બેન અરુણકિશોરી (જન્મ ૧૯૦૭ ના નવેમ્બરમાં) ભાઈ અશોકકુમાર (જન્મ ઇ. સ. ૧૯૧૧ નો એપ્રિલ) તથા બેન ઉર્વશી-રણુજીતરામભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા પછી ત્રણચાર માસે જન્મેલ છે તે-છે.

રણુજીતરામભાઈની બાલ્યાવસ્થા અમદાવાદમાં તેમજ પાલીતાણામાં પોતાના મોસાળમાં વીતી હતી. તેમનો સ્વભાવ નાનપણથી જ એકલશરો હતો. કોઈ તેમના મિત્રો નહોતા. ભાઈ જ્યસુખલાલ કૃષ્ણલાલ તથા હરિપ્રસાદ ખીતાંબર મહેતા એજ બે તેમના બાલપણના રનેહી; અને આ બંને સાથે હંમેશ રનેહસંબંધ વધતોજ રહેલો. પોતાની કે પોતાનાંની વાતો કહેવાની રણુજીતરામભાઈને ટેવજ નહીં. વરસોનાં વરસો સુધી ગાઢ પરિચય રહ્યો હોવા છતાં પોતાનાં સંબંધી તો એમણે બહુ ઓછું કહેલું. નાનપણની વાતો કરતાં એક વાત કરેલી મને ઘણી યાદ રહી છે. તેમના પિતાનો સ્વભાવ કડક હતો. બોલવાની ટેવ જ નહોતી. ઘરમાં હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે વાંચવામાંજ ગ્રંથાદિ રહેતા અને રણુજીતરામભાઈ સૌથી મોટા એટલે મર્યાદાથી એમને તો બોલાવતા પણ નહીં. આવી કડક પ્રકૃતિ છતાં પુત્રમાં કોઈ જાતની કુટેવ કે દોષ દાખલ ન થઈ જાય તે ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખતા. અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં રણુજીતરામભાઈ હતા ત્યારે કુસંગતથી ખીડી-સીંગાર પીવા માંડેલી. તેઓ જ્ઞાતે કાયસ્થ હતા. ધાર્મિક બાધ ખીડી પીવામાં તેમને કાંઈ હતો નહીં. પરંતુ કુટુંબ વૈષ્ણવ પંથ પાળતું એટલે ખીડી ન પીવાતી. રણુજીતરામભાઈને રથરુમાં કાંઈકલું નહીં પરંતુ એક વખત કાટના ખીરસામાંથી સીંગાર હાથ લાગતાં ઘણીજ

ગજજરસાહેબને ત્યાં એકજ પ્રકારનું કામ નહોતું. રણુજીતરામભાષાની હાજરીની તેમને વારંવાર જરૂર પડતી તેથી રહેવાનું પણ તેમની સાથેજ રાખ્યું હતું. કેટલાક મહીના ગીરગામ બેકરોડ ઉપર એક હિંચા માળામાં પાંચમે મજલે તેઓ રહેતા પરંતુ વાલકેશ્વર જેટલે જવાબાવવાની મુશ્કેલી પડવાથી થોડા દિવસ પછી એ ઘર કાઢી નાખ્યું અને સહકુટુંબ ગજજરસાહેબ સાથે જમ રહ્યા. ગજજરસાહેબ જેવી પ્રકૃતિના માણસની સેવા ઉકાવવી અને તેમાં સંતોષ આપવો એ કાંઈ સામાન્ય વાત નહોતી-રાત્રે બાર વાગે કે બે વાગે ગમે ત્યારે તેમને નવો વિચાર મુઝે એટલે ઉંઘમાંથી પણ રણુજીતરામભાષાને ઉઠાડી નોંધ લેવરાવતા. આ સ્થિતિમાં બીજો માણસ, ઓછા અનુભવવાળો અથવા જલદ પ્રકૃતિવાળો, લાંબુ ખેંચી શકે નહીં. પરંતુ રણુજીતરામભાષાએ એ સ્થિતિ બે અઢી વરસ ચલાવી અને ગજજરસાહેબ સાથે તેમને ત્યાંથી છુટા થયા છતાં હમેશનો સંબંધ જળવી રાખ્યો. ગજજરસાહેબની ઉદારતાની પણ હદ નહોતી. જુવાન રણુજીતરામભાષા ઉપર તેમને ગાઢ પ્રીતિ હતી. પોતાના નોકર તરીકે તેમના તરફ દ્રષ્ટિ નહોતી. તેમના અગત્યના કામકાજમાં રણુજીતરામભાષા ભાવનગર હતા ત્યારે અને પછીથી મુંબઈ હતા ત્યારે પણ તેમની એક મિત્રતરીકે સલાહ લેતા. તેમના મિત્રો કે સંબંધીઓમાં વીખવાદ ઉભો થતો તેમાં રણુજીતરામભાષાને પણ મધ્યસ્થ રાખતા એની મને જાતમાહિતી છે. રણુજીતરામભાષાએ ગજજરસાહેબનો સંબંધ છોડ્યા પછીથી નવદસ વરસ બીજે સ્થલે ગાળ્યાં પરંતુ એમ કહેતા કે મેં જેવી ત્યાં નિરંતર સરસ્વતીની ઉપાસના થતી જોઈ હતી તેવી ફરીથી ક્યાંય જોઈ નથી.

૪. સ. ૧૯૦૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ મુંબાઈ હતા ત્યારે બીજી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ; તેના મંત્રી તરીકે ભાઈ અંજીરીઆ તથા હાફેરલાલ હરીલાલ દેસાઈ સાથે તેમણે પોતેજ કામ કર્યું હતું. યાદી ઘડવાથી માંડીને તેમણે પોતેજ ઘણી મહેનત લીધી હતી. નિર્ગંધ લખવાનો અવકાશ તેમને નહોતો મળ્યો તેવી પ્રથમ પરિષદમાં જેમ લોકગીતનો લેખ વાંચેલો તેમ આ પરિષદમાં તેઓ કે લખી શક્યા નહીં. પરંતુ તેમની સ્થિતિ બદલાતી જતી હતી-પરિષદ સંબંધે તેમને સતત ઉદ્બોધ કરવો પડતો. એ નવી સંસ્થામાં રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેક સાક્ષરો અને ગૃહસ્થો સાથે ખાનગી સંબંધે તેમજ મંત્રી તરીકે તેમને પત્રવ્યવહાર કરવો પડતો. લેખો

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીલવનમાં રહેવાનો તેમનો વિચાર થયો ત્યારે પણ પોતાની ઉપલી એ ખામી બાબત કહાજ કરતા. તેમના પિતાની મરજી-થી. એ; થયા પછીથી સરકારી નોકરીમાં તેઓ જોડાય તેવી હતી, પરંતુ તેવો યોગ આવ્યો નહીં અને રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટની ભલામણથી ઇ. સ. ૧૯૦૫માં જ ગજજરસાહેબના સેક્રેટરી તરીકે રહ્યા. ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના જુન માસમાં પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ મળી એ અગાઉ રણુજીતરામભાઈ ઘણા સાક્ષરોની સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતા. રા. મણિભાઈ સાથે પણ તેમને પત્રવ્યવહાર હતો જે ઉપરથી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. મેં સૌ પહેલાં રણુજીતરામભાઈનું નામ અને પત્રો ભાવનગરમાં મણિભાઈને ત્યાં જોયાં. તેમના મોતીના દાણા જેવા સ્વચ્છ અક્ષરો અને તેવું જ ઉચ્ચ લખાણ સૌ પહેલું જોયલું તે હજી સ્મરણમાં છે. પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદની યોજનાથી માંડી પૂર્ણાહુતિ સુધી તેમનીજ મહેનત હતી એ સૌને દેખાય તેવું હતું. તેમને માટે જે સારો વિચાર મણિભાઈને હતો તેમાં આ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વધારો થયો અને ગજજરસાહેબને ત્યાં તેમને માટે ખાસ ભલામણ કરી. ગજજરસાહેબ સાથેના પરિચયથી રણુજીતરામભાઈના જીવનમાં ઘણા ફેરફારો થયા અને તેની સારી અસર કાયમ સુધી રહી. ગજજરસાહેબની વિદ્વત્તા, ભવ્ય કલ્પનાઓને મૂર્તસ્વરૂપ આપવાની અસાધારણ ખંત અને સૌથી વિશેષ તેમની ઉદારતા અને ત્યાગવૃત્તિ, એનાથી એમના જીવનમાં ઘણા નવા સંસ્કારો રોપાયા અને આમરણાત એમના ઝાણી રહ્યાનું કહેતા. સાહેબરામની વાર્તામાં બેરવનાથ શેઠનું પાત્ર ગજજરસાહેબ ઉપરથી યોગ્યત્વ સહુ કોઈ જાણી શકે તેમ છે, જો કે તે સંપૂર્ણ તો નથીજ.

ગજજરસાહેબ સાથેના નિવાસ પ્રસંગે તેમને સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈ સાથે પણ સંબંધ થયો. ૧૯૦૭ ના જાન્યુઆરીમાં ગોવર્ધનરામ ગજજરસાહેબના અંગણમાંજ અવસાન પામ્યા તે વખતે રણુજીતરામભાઈ પણ હાજર હતા. ગોવર્ધનરામભાઈની હયાતીમાં અને અવસાન પછીથી તેમનું જીવનચરિત્ર રણુજીતરામભાઈને હાથે લખાવી તૈયાર કરાવવા ગજજરસાહેબને આગ્રહ રહ્યા કરતો, પરંતુ તેમ બની શક્યું નહીં. જીવનચરિત્ર લખવા જેટલો નિકટ પરિચય ગોવર્ધનરામભાઈ સાથે તેમના મરણને લીધે થઈ ન શક્યો તે એક કારણથી પણ રણુજીતરામભાઈએ એ કામ શરૂ કરેલ નહીં.

માટે ઘણાઓ પાસે માંગણી કરવી પડતી. પોતાને એમ લાગે કે અમુક વિષય ઉપર ગુજરાતી સાહિત્યમાં કંઈક બાકી નથી તો તે વિષયનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો મેળવી લેખક પાસે લેખ તૈયાર કરાવતા. સાહિત્ય પરિષદની સંસ્થાને તેમના જીવનથી હું જુદી નથી પાડી શકતો. એ સંસ્થાને ઉમી કરીનેજ અટક્યા નહીં પરંતુ તે ચાલુ રહે, દેશના અનેક સાક્ષરો અને પ્રસિદ્ધ પુરુષો તેમજ સામાન્ય વર્ગ તેમાં ભાગ લે, તે બળવાન સંસ્થા અને, ગુજરાતની ભાવિ પ્રગતિ દોરનાર નીવડે, ગુજરાતનું ગૌરવ વધારે, એવા બધા પ્રયત્નો તેમણે આખી જીંદગી સુધી કર્યાંજ. સાહિત્ય પરિષદને તેમના વિચારોમાં હંમેશા અગ્રસ્થાન હતું. તે સંસ્થાને માટે કડવું વાક્ય બોલનાર ગમે તે હોય તોપણ સદન ન કરી શકતા. હુંકમાં, પરિપદ ઉપર તેમને ગાઢ મમતા હતી, અને તેના વિના તે આજ સુતી છે તે પણ દેખાય છે.

રણજીતરામભાઈ ઇ. સ. ૧૯૦૮ ના એપ્રિલ માસમાં મુંબઈ છોડી ભાવનગર રા. રા. પ્રભાકર દલપતરામ પટ્ટણી પાસે રહ્યા. મુંબઈમાં ભરાયલી બીજી સાહિત્ય પરિષદને પ્રસંગે રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય-જેઝો વ્યવસ્થાપક મંડળના પ્રમુખ હતા-અને તેમને પરિચય થયો. તેમણે પટ્ટણીસાહેબને સારા માણસની જરૂર છે એમ જાણતાં રણજીતરામભાઈની ભલામણ કરી. રણજીતરામભાઈ રહ્યા એ વખતે ભાવનગર-રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં એક જગા ખાલી હતી અને તે ઉપરજ તેમની નીમણૂક થશે એમ લાગતું હતું; પરંતુ પટ્ટણીસાહેબે બહુ થોડી મુદતમાં રણજીતરામભાઈની યોગ્યતા જોઈ લીધેલી હોવી જોઈએ જેથી પોતાનું બધું ખાનગી કામકાજ તેમને સોંપી પાસેજ રાખ્યા.

રણજીતરામભાઈના જીવનમાં ભાવનગરના નિવાસને ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન મળે છે. તેઓ પોતે ભાવનગરથી થયેલા ફાયદાઓનું અનેક વખત વર્ણન કરતા. પ્રથમ તેમની પ્રકૃતિ—જે હંમેશાં શિથિલ રહેતી તે—ત્યાંના નિવાસથી ઘણી સુધરી. હાડકાંના માળખા જેવા શરીરમાં બહુ માંસ તો ન ભરાયું પણ દૃઢતા તો લોઢાની આવી હતી. માઈલોના માઈલો સુધી લેશ વિસામો ખાધા સિવાય રખડવાની-ફરવાની તેમનામાં રક્તિ હશે એમ કોઈ ઉપરથી જોનાર કહી શકે તેમ નહોતું; પરંતુ તેઓ તેમ ફરી શકતા અને તે ભાવનગર રહ્યા પછીથીજ.

ભાવનગર આવ્યા અગાઉ તેમનું માનસિક બંધારણ અમુક રીતે દ્રઢ બંધાયેલું નહોતું. તાજ કોલેજ જીવનમાંથી છુટી વ્યવહારમાં પડ્યા અને

એમ લાગેલું કે કવિની કવિતા શાસ્ત્રીય નથી એ વાતથી તેમને ક્ષોભ નથી થતો તેનું કારણ આ પિંગળનું અજ્ઞાનજ છે. ગમે તેવી મનોહર કલ્પનાઓ ભરી હોય, ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોય પરંતુ જ્યાં ગેય જ નહીં ત્યાં કવિતા તરીકે તે કંઈ રીતે સ્વીકારાય? રણજીતરામભાઈને કવિની કવિતા માટે એટલો પક્ષપાત હતો કે બલવન્તરાય દાકોર તેમને કવિના શિષ્ય ગણતા.

ભાવનગરના આ નિવાસનો ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડીસેમ્બરમાં અગ્નિકાંડ અંત આવ્યો. પટ્ટણીસાહેબ મુંબઈના ગવર્નરની કારોબારી કાઉન્સીલમાં નીમાયા. પટ્ટણીસાહેબ ભાવનગરથી જ્યાં ત્યાર પછી ત્યાં રહેવા રણજીતરામભાઈની ઇચ્છા નહોતી. આટલા વરસના અનુભવ અને અવલોકનથી દેશી રાજ્યો માટે તેમને તિરસ્કાર આવ્યો હતો. માત્ર ભાવનગરનોજ તેમણે અભ્યાસ નહોતો કર્યો. દરેક રાજ્યો તરફથી પ્રકટ થતા વાર્ષિક અહેવાલો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા—તે બધા અહેવાલો ઉપર જાતે ટાંચણ પણ કરતા અને તેમને ખાત્રી થઈ હતી કે દેશી રાજ્યો સુધાર્યા સિવાય રહેવા યોગ્ય નથી.

પટ્ટણીસાહેબે તો રણજીતરામભાઈ સંગે શી વ્યવસ્થા કરવી તે ધારી સુકેલુંજ હોવું જોઈએ, રણજીતરામભાઈએ ચાલવાનું હતું તેના આગલા દિવસ સુધી પોતે હવે શું કરવા ધારે છે તે બાબત પટ્ટણીસાહેબને કે તેમનાં ઘરનાં બીજાં કોઈને જણાવ્યું નહોતું. પરંતુ તેજ રાત્રે પટ્ટણીસાહેબે રણજીતરામભાઈને મુંબઈ પણ સાથેજ આવવા કહ્યું. રણજીતરામભાઈને કાંઈ તૈયારી કરવાની નહોતીજ. ભાવનગર છોડવુંજ હતું તેથી ટ્રેનમાં બીજા દિવસે સાથેજ બેઠા.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ થી માંડી ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ સુધી રણજીતરામભાઈ પટ્ટણીસાહેબ સાથે રહ્યા. મુંબઈના આવા ટુંકા નિવાસમાં તેમણે ઘણું કામ કર્યું. પરિપક્વ અભ્યાસ વિના કોઈ લેખ લખવા તેઓ પ્રવૃત્ત ન થતા. મુંબઈમાં રહ્યા પછી તેમણે લેખો લખવા માંડ્યા. ગુર્જર સભામાં ભાષણો આપવા માંડ્યાં. પુના અને મહાબલેશ્વરમાં રહેવાનું થતું ત્યારે પણ ત્યાં સાહિત્યની ઉપાસના આદરતા. પુનાની ડેક્કન કોલેજની લાયબ્રેરીનો તેમજ ધારાસભાની લાયબ્રેરીનો સારો લાભ લીધો. ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં શીખતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થી સાથે તેઓ બેળાતા. ઐતિહાસિક નોટ્સ તેમણે આ વખતે તૈયાર કરી કારણ કે તેઓ ભાવનગરમાં હતા ત્યારથી ઇતિહાસનું એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ જોઈએ તેટલાં

તેમણે પરિપક્વ માટે ફક્ત લીધી હતી અને પરિપક્વને ફેલેમંદ કરવા તેમણે રથસે રથસે ભાષણો કર્યા હતાં. ભાવનગરમાં પરિપક્વની એક પેટાકમીટી નીમી હતી અને તેના મંત્રી તરીકે રણુજીરામભાઈ હતા. તેમને તો પરિપક્વ કોઈ રીતે વિજયી નીવડે એવોજ આગ્રહ રહેતો અને તેથી તેમણે જાહેર મુચનાઓ જાપાદારા કરવા માંડી. સહેજ અસાવધપણાથી, ત્રીજી પરિપક્વના પ્રમુખ તરીકે નરસિંહરાવભાઈની પસંદગી થવી જોઈએ એમ એમનાથી લખાણું અને તે લખાણુ ઉપર અનેક જાતના પ્રહાર થવા માંડ્યા. વાતાવરણુજ તદ્દન બદલાઈ ગયું. ભાવનગરની સભાએ દરખાસ્ત પસાર કરી તે પણ જુદી દિશિથી બેવાઈ અને એ પક્ષ પડી ગયા. રણુજીરામભાઈ કયા પક્ષમાં રહેશે તેની કોઈને શંકા નહોતીજ. પરિપક્વથી અલગ થવાય તેમ નહોતું. પરિપક્વના હરકોઈ કાર્યવાહકો-ગમે તેટલા સાણા અને દીર્ઘદર્શી હોય-તેમને પણ રણુજીરામભાઈની ઉપયોગિતા જણાતી. રાજકોટમાં કોઈક ન સમજાય તેવા મતભેદથી કવિ પરિપક્વથી જુદા પડ્યા હતા અને તેવી વિષમ સ્થિતિમાં રણુજીરામભાઈએ પોતાનો ધર્મ બરાબર બજાવ્યો. કવિ સાથે એવોજ સંબંધ રહ્યો અને પરિપક્વથી પણ પોતે જુદા ન પડ્યા. એ વખતે ઘણી કડવી ચર્ચાઓ ચાલી હતી અને તેજ કલહના પારણામરૂપે આજ પણ હું ધારું છું કેવિ જેવા માક્ષર પરિપક્વથી દૂર જ રહ્યા છે. રણુજીરામભાઈને આ કલહ ઘણાજ સાક્ષતો, પરંતુ લાંબી મુદતે ‘સરલ કાઠીઆવાડીઓએ’ પરિપક્વના મુકાનને જે રીતે ચલાવ્યું તે વાજળી હતું એમ લાગેલું. પણ એ માન્યતા થતાં વરસો વીત્યાં હતાં.

કવિનો સ્વભાવ મોજી અને તડકડ કદી દેવાનો એમ છતાં રણુજીરામભાઈ તરફની ચાહના એમને ઘણીજ. તેઓ રણુજીરામભાઈની ઉન્નતિ થાય તેમ હંમેશા ઇચ્છતા અને તેવા ચત્નો પણ વારંવાર કરતા. પરિણામ કાઠ ન આવ્યું તે બેદની વાત છે. કવિ ભાવનગરમાં હોય ત્યારે વાતોના બહાર ચાલે. રાત્રે સુવાની વાત કેવી ? બન્ને વાગ્યા મુઠ્ઠી એકલા બેસી અનેક પ્રકારની વાતો થાય, અનેક ચર્ચાઓ થાય. તેમાં કવિની પોતાની કવિતાઓ માટે પણ બહુજ સાફ કહેનાર સૌ ન બેસા હોય. તેમની બોડ બતાવતાં તેઓ હમે અને એમજ કહે “ત્યારે એમ માનો.” રણુજીરામભાઈ કાવ્યની ખુબી બહુ સારી રીતે સમજતા. ધ્વનિ અને વ્યંગ ઉપર તેઓ બહુ પ્રસન્ન થતા પરંતુ પિંગળ ન બાણતા એટલે તેમને મન તો કવિની અપલ કવિતા, અક્ષરમેળ કે માત્રામેળ છંદ બહુ સરખું હતું. અને

એમ લાગેલું કે કવિની કવિતા શાસ્ત્રીય નથી એ વાતથી તેમને ક્ષોભ નથી થતો તેનું કારણ આ પિંગળનું અજ્ઞાનજ છે. ગમે તેવી મનોહર કદ્દમનાઓ ભરી હોય, ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોય પરંતુ જ્યાં ગેય જ નહીં ત્યાં કવિતા તરીકે તે કદ રીતે સ્વીકારાય ? રણજીતરામભાઈને કવિની કવિતા માટે એટલો પક્ષપાત હતો કે બલવન્તરાય દાકોર તેમને કવિના શિષ્ય ગણતા.

ભાવનગરના આ નિવાસનો ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડીસેમ્બરમાં અચાનક અંત આવ્યો. પદ્મણીસાહેબ મુંબઈના ગવર્નરની કારોબારી કાઉન્સીલમાં નીમાયા. પદ્મણીસાહેબ ભાવનગરથી જ્યાં ત્યાર પછી ત્યાં રહેવા રણજીતરામભાઈની ઇચ્છા નહોતી. આટલા વરસના અનુભવ અને અવલોકનથી દેશી રાજ્યો માટે તેમને તિરસ્કાર આવ્યો હતો. માત્ર ભાવનગરનોજ તેમણે અભ્યાસ નહોતો કર્યો. દરેક રાજ્યો તરફથી પ્રકટ થતા વાર્ષિક અહેવાલો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા—તે બધા અહેવાલો ઉપર જાતે ટાંચણ પણ કરતા અને તેમને ખાત્રી થઈ હતી કે દેશી રાજ્યો સુધર્મી સિવાય રહેવા યોગ્ય નથી.

પદ્મણીસાહેબે તો રણજીતરામભાઈ સંગંધે શી વ્યવસ્થા કરવી તે ધારી મુકેલુંજ હોયું જોઈએ, રણજીતરામભાઈએ ચાલવાનું હતું તેના આગલા દિવસ સુધી પોતે હવે શું કરવા ધારે છે તે બાબત પદ્મણીસાહેબને કે તેમનાં ઘરનાં બીજાં કોઈને જણાવ્યું નહોતું. પરંતુ તેજ રાત્રે પદ્મણીસાહેબે રણજીતરામભાઈને મુંબઈ પણ સાથેજ આવવા કહ્યું. રણજીતરામભાઈને કાંઈ તૈયારી કરવાની નહોતીજ. ભાવનગર છોડવુંજ હતું તેથી ટ્રેનમાં બીજા દિવસે સાથેજ બેઠા.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ થી માંડી ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ સુધી રણજીતરામભાઈ પદ્મણીસાહેબ સાથે રહ્યા. મુંબઈના આવા ટુંકા નિવાસમાં તેમણે ઘણું કામ કર્યું. પરિપક્વ અભ્યાસ વિના કોઈ લેખ લખવા તેઓ પ્રવૃત્ત ન થતા. મુંબઈમાં રહ્યા પછી તેમણે લેખો લખવા માંડ્યા. ગુર્જર સભામાં ભાષણો આપવા માંડ્યાં. પુના અને મહાત્મજીવરમાં રહેવાનું થતું ત્યારે પણ ત્યાં સાહિત્યની ઉપાસના આદરતા. પુનાની. ડેક્કન કોલેજની લાયબ્રેરીનો તેમજ ધારાસભાની લાયબ્રેરીનો સારો લાભ લીધો. ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં શીખતા ગુજરાતી. વિદ્યાર્થી સાથે તેઓ બેઠાતા. ઐતિહાસિક નોટ્સ તેમણે આ વખતે તૈયાર કરી કારણ કે તેઓ ભાવનગરમાં હતા ત્યારથી ઇતિહાસનું એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ જોઈએ તેટલાં

તેમણે પરિપદ માટે ક્ષેત્ર લીધી હતી અને પરિપદને ફતેહમંદ કરવા તેમણે સ્થલે સ્થલે ભાષણો કર્યા હતાં. ભાવનગરમાં પરિપદની એક પેટાકમીટી નીમી હતી અને તેના મંત્રી તરીકે રણજીતરામભાઈ હતા. તેમને તો પરિપદ કાંઈ રીતે વિજયી નીવડે એવોજ આગ્રહ રહેતો અને તેથી તેમણે જાહેર સૂચનાઓ છાપાકારા કરવા માંડી. સહેજ અસાવધપણાથી, ત્રીજી પરિપદના પ્રમુખ તરીકે નરસિંહરાવભાઈની પસંદગી થવી જોઈએ એમ એમનાથી લખાણું અને તે લખાણુ ઉપર અનેક ખતના પ્રહાર થવા માંડ્યા. વાતાવરણ તદ્દન બદલાઈ ગયું. ભાવનગરની સભાએ દરખાસ્ત પસાર કરી તે પણ જુદી દષ્ટિથી જોવાઈ અને એ પક્ષ પડી ગયા. રણજીતરામભાઈ કયા પક્ષમાં રહેશે તેની કાંઈને શંકા નહોતીજ. પરિપદથી અલગ થવાય તેમ નહોતું. પરિપદના હરકાંઈ કાર્યવાહકો-ગમે તેટલા શાણા અને દીર્ઘદર્શી હોય-તેમને પણ રણજીતરામભાઈની ઉપયોગિતા જણાતી. રાજકોટમાં કાંઈક ન સમજાય તેવા મતભેદથી કવિ પરિપદથી જુદા પડ્યા હતા અને તેવી વિષમ સ્થિતિમાં રણજીતરામભાઈએ પોતાનો ધર્મ બરાબર બજાવ્યો. કવિ સાથે એવોજ સંબંધ રહ્યો અને પરિપદથી પણ પોતે જુદા ન પડ્યા. એ વખતે ઘણી કડવી ચર્ચાઓ ચાલી હતી અને તેજ કલહના પારણામરૂપે આજ પણ હું ઘાંઈ છું કવિ જેવા સાક્ષર પરિપદથી દૂર જ રહ્યા છે. રણજીતરામભાઈને આ કલહ ઘણોજ સાલતો, પરંતુ લાંબી મુદતે ‘સરસ્વ કાદીઆવાડીઓએ’ પરિપદના સુકાનને જે રીતે ચલાવ્યું તે વાજળી હતું એમ લાગેલું. પણ એ માન્યતા થતાં વરસો વીત્યાં હતાં.

કવિનો સ્વભાવ મોજી અને તડકડ કહી દેવાનો એમ છતાં રણજીતરામભાઈ તરફની ચાહના એમને ઘણીજ. તેઓ રણજીતરામભાઈની ઉન્નતિ થાય તેમ હંમેશ ઇચ્છતા અને તેવા યત્નો પણ વારંવાર કરતા. પરિણામ કાંઈ ન આવ્યું તે ખેદની વાત છે. કવિ ભાવનગરમાં હોય ત્યારે વાતોના બહાર ચાલે. રાત્રે સુવાની વાત કેની ? બખ્તે વાગ્યા સુધી એકલા બેસી અનેક પ્રકારની વાતો થાય, અનેક ચર્ચાઓ થાય. તેમાં કવિની પોતાની કવિતાઓ માટે પણ બહુજ સાઈ કહેનાર સૌ ન બેસા હોય. તેમની ખોડ બતાવતાં તેઓ હસે અને એમજ કહે “ત્યારે એમ માનો.” રણજીતરામભાઈ કાવ્યની ખુબી બહુ સારી રીતે સમજતા. ધ્વનિ અને વ્યંગ ઉપર તેઓ બહુ પ્રસન્ન થતા પરંતુ પિંગળ ન જાણતા એટલે તેમને મન તો કવિની અપદ કવિતા, અક્ષરમેળ કે માત્રામેળ છંદ બહુ સરખું હતું. મને

એમ લાગેલું કે કવિની કવિતા શાસ્ત્રીય નથી એ વાતથી તેમને ક્ષોભ નથી થતો તેનું કારણ આ પિંગળનું અજ્ઞાનજ છે. ગમે તેવી મનોહર કલ્પનાઓ ભરી હોય, ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોય પરંતુ જ્યાં ગેય જ નહીં ત્યાં કવિતા તરીકે તે કંઈ રીતે સ્વીકારાય? રણજીતરામભાઈને કવિની કવિતા માટે એટલો પક્ષપાત હતો કે યલવન્તરાય દાદર તેમને કવિના શિષ્ય ગણતા.

ભાવનગરના આ નિવાસનો ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડીસેમ્બરમાં અચાનક અંત આવ્યો. પટ્ટણીસાહેબ મુંબઈના ગવર્નરની કારોબારી કાઉન્સીલમાં નીમ્યા. પટ્ટણીસાહેબ ભાવનગરથી જાય ત્યાર પછી ત્યાં રહેવા રણજીતરામભાઈની ઇચ્છા નહોતી. આટલા વરસના અનુભવ અને અવલોકનથી દેશી રાજ્યો માટે તેમને તિરસ્કાર આવ્યો હતો. માત્ર ભાવનગરનોજ તેમણે અભ્યાસ નહોતો કર્યો. દરેક રાજ્યો તરફથી પ્રકટ થતા વાર્ષિક અહેવાલો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા—તે યદા અહેવાલો ઉપર જતે ટાંચણ પણ કરતા અને તેમને ખાત્રી થઈ હતી કે દેશી રાજ્યો સુધર્મા સિવાય રહેવા યોગ્ય નથી.

પટ્ટણીસાહેબે તો રણજીતરામભાઈ અંગે શી વ્યવસ્થા કરવી તે ધારી મુકેલુંજ હોયું જોઈએ, રણજીતરામભાઈએ સાક્ષવાનું હતું તેના આગલા દિવસ સુધી પોતે હવે શું કરવા ધારે છે તે બાબત પટ્ટણીસાહેબને કે તેમનાં ઘરનાં બીજાં કોઈને જણાવ્યું નહોતું. પરંતુ તેજ રાત્રે પટ્ટણીસાહેબે રણજીતરામભાઈને મુંબઈ પણ સાથેજ આવવા કહ્યું. રણજીતરામભાઈને કાંઈ તૈયારી કરવાની નહોતીજ. ભાવનગર છોડવુંજ હતું તેથી ટ્રેનમાં બીજા દિવસે સાથેજ બેઠા.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ થી માંડી ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ સુધી રણજીતરામભાઈ પટ્ટણીસાહેબ સાથે રહ્યા. મુંબઈના આવા ટુંકા નિવાસમાં તેમણે ઘણું કામ કર્યું. પરિપક્વ અભ્યાસ વિના કોઈ લેખ લખવા તેઓ પ્રવૃત્ત ન થતા. મુંબઈમાં રહ્યા પછી તેમણે લેખો લખવા માંડ્યા. ગુર્જર સભામાં ભાષણો આપવા માંડ્યાં. પુના અને મહાત્મજીનાં રહેવાનું થતું ત્યારે પણ ત્યાં સાહિત્યની ઉપાસના આદરતા. પુનાની ડેક્કન કોલેજની લાયબ્રેરીનો તેમજ ધારાસભાની લાયબ્રેરીનો સારો લાભ લીધો. ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં શીખતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થી સાથે તેઓ બેળાતા. ઐતિહાસિક નોટ્સ તેમણે આ વખતે તૈયાર કરી કારણ કે તેઓ ભાવનગરમાં હતા ત્યારથી ઇતિહાસનું એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ જોઈએ તેટલાં

સાધનો ત્યાં મળ્યાં નહોતાં. તામ્રલેખો, અને શિલાલેખોમાંની અગત્યની સામગ્રી તેમણે ઘણી મહેનતથી નકલ કરી ઉતારી લીધી. એ સામગ્રીનો ઉપયોગ તેમના હાથથી થવા વારો આવ્યો નહીં. હાલ ફાર્બસ સભાએ ઉદારતાથી તે બધી નોટ્સ ખરીદી લીધેલી છે.

ઇતિહાસ ઉપરાંત તેમણે હીંદુસ્થાનની સ્ત્રી કવિઓ ઉપર પુસ્તક લખવા ધાર્યું હતું. સંસ્કૃત, ઉર્દુ, ગંગાળી, મરાઠી સ્ત્રી કવિઓની માહિતી તેમણે મેળવી હતી તે કટકે કટકે લેખરૂપે ‘વસંત’માં પ્રસિદ્ધ કરાવી હતી.

પરંતુ તેમને ખરેખરો શોખ તો વાર્તા-નવલકથાનો હતો. તેમણે જીવનનીથી એક સારી નવલકથા લખવા ધારેલું. હાલ તેમની જે નોટો પડી છે તેમાં અનેક વાર્તાઓનાં બોખાં તૈયાર કરેલાં છે. કોઈની લીંટી, કોઈનું પાનું અને કોઈનાં ચાર પાનાં લખેલ છે. એ બધી વાતો અપૂર્ણ જ છે માત્ર તેમણે પુનામાં હતા ત્યારે “સાહેબરામ” સૌથી મોટી વાત લખવા માંડી. અમુક ભાગ લખાયો, પણ પછીથી અધુરો રહ્યો, અને કદી તે ભાગ પુરો ન થયો. એ વાર્તામાં એમનો અભ્યાસ જણાઇ આવે છે. પાછળથી મિત્રોમાં એ વાર્તા સંબંધે ચર્ચા કરવા માંડી અને હું ધારું છું ભાઇ ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ વસ્તુ ફેરવવા કહેલું. રણજીતરામભાઈને પોતાને પણ આખી લખાઇ છે તે રૂપમાં વાર્તા પસંદ નહોતી આવતી તોપણ તે સહજ રીતેજ લખાઇ ગઈ છે એટલે હવે કાંઈ ફેરવવું નહીં એવા અભિપ્રાયથી તેમણે સુધારો કરવા માંડી વાળેલો. “સાહેબરામ” તથા “સહીયરો”ના પાત્ર આલેખનમાં એમના પરિચયમાં આવેલી ઘણી વ્યક્તિઓની આછી છાપ જણાઈ આવે છે તોપણ ઉપર લખવા પ્રમાણે ભૈરવનાથ શેઠનું પાત્ર ગબ્બરસાહેબ ઉપરથી અને “સહીયરો”માં પ્રો. નરનારાયણનું પાત્ર ભાઇ નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ ઉપરથી યોજેલું દેખાઇ આવે છે. વાર્તાના નાયક સાહેબરામની કલ્પના એકજ વ્યક્તિ ઉપરથી નથી ઉઠેલ પણ બેચાર વ્યક્તિના ચારિત્ર્યની મેળવણી છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં અલકકિશોરી અને નવીનચંદ્રનો પ્રસંગ વર્ણવાયો છે એને મળતો મેનાનો પ્રસંગ આવે છે તે વાત તેમને સાલતી. કેટલાકે એમ પણ હસાવવા ચત્ન કરેલો કે આપણે ભણેલા માણસો વિદ્યાની આની હાંસી કરશું તો કન્યાઓને કેળવણી આપવા તરફ ભણેલા માણસોનું પણ વલણ રહેશે નહીં. તેમણે પોતે આ પ્રસંગનું કદી સમર્થન તો કરેલું નહીં જ એમ મને ખબર છે. માત્ર અનાયાસે લખાયું છે અને મનુષ્યસ્વભાવમાં એવી નિર્બલતા છે એવું અનુભવીએ

છીએ માટે જ ફેરફાર નથી કર્યો. હકીકત તરીકે એક વાત જણાવવી જરૂરની છે. તેઓ કહેતા કે હું બધા સાથે ભેળાઈ એવી પ્રકૃતિનો પહેલેથી જ નહોં, એટલે જીવનમાં ઘરનાં માણસો સિવાય કોઈને જાણુવા કે મળવાનો પ્રસંગ સરખો આવ્યો નથી.

મુંબઈના એમના નિવાસ દરમિયાન તેઓ મોરારજી ગોકુલદાસની નવી ચાલીમાં રહેતા. ત્યાં ભાઈ ચંદ્રશંકર પંડ્યા, કર્નયાલાલ મુનશી, ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક અને ચંબાલાલ જાની સાથે ઘણા પરિચયમાં આવ્યા. ભાઈ ચંદ્રશંકરે તથા રા. મુનશીએ પોતાના રણજીતરામભાઈ સંબંધેના અનુભવો જુદે જુદે રથલે આપ્યા છે. ભાઈ યાજ્ઞિકે પણ ધર્મજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષના ભાષણ પ્રસંગે રણજીતરામભાઈ સંબંધે હાર્દિક ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા.

રણજીતરામભાઈએ લખવાનું ઇ. સ. ૧૯૦૨ થી શરૂ કરેલ. પ્રથમ “વસંતોત્સવ” ઉપરની ટીકા તથા વિક્રમ સંવતના ૧૮ મા સૈકામાં ગુજરાતનું સાંસારિક અને ધાર્મિક દર્શન જે “M” ની સહીથી ‘બુદ્ધિ-પ્રકાશ’માં કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમનું શાળામાં નામ રણજીતરામ હતું પરંતુ કુટુંબમાં સૌ મણિભાઈ કહીને બોલાવતા તેથી “M” એવા એ નામના પ્રથમાક્ષરથી એ નિબંધ છપાવેલ છે.

ઉમરેકના હુંકા નિવાસ દરમિયાન તેમણે લોકગીતો ઘણાં એકઠાં કર્યાં હતાં. એ વરસે દુકાળ હતો અને કાઠીઆવાડ તથા ગુજરાતનાં અનેક નિર્ધન થયેલ કુટુંબો ગામડાણાંથી નીકળી ઉદરનિર્વાહાર્યે શહેરમાં નીકળી પડતાં. રણજીતરામભાઈનાં વહુ આવાં સ્ત્રી પુરુષોને ખાવાનું આપી ગીત ગવરાવે અને ત્યારે જ લખી લે. આ રીતે આ સંગ્રહ પતિપત્ની બન્નેએ એકઠો કરેલો છે. ઘણાં ગીતોની મૂલ નકલ સ્વ. શાન્તાબેનની લખેલી છે.

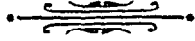
ભાવનગરમાં તેઓ હતા ત્યારે “ઇસુનું વર્ષ ૧૯૦૮” એ નામનો લાંબો લેખ તેમણે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માટે લખ્યો. ગુજરાતની બધી હીલ-ચાલોનું અવલોકન તેમાં કરેલું છે. એ પ્રથા ચાલુ રાખવા તેમને અભિલાષા હતી પણ પાછળથી અનેક વ્યવસાયમાં રહેવાનું થવાથી તે નિયમસર લખી ન શકતા અને એવા નિર્બોધની કીમત અમુક કાલ સુધીની જ હોય છે એ વાત પણ તેઓ માનતા. એમના દાખલાથી ગુજરાત વર્તીકયુલર સોસાયટીએ જે ગૃહસ્થોને જુદાં જુદાં વરસોનું અવલોકન લખવાનું કામ

સોંપ્યું પણ ફક્ત કે' આવી નથી. ગુજરાતની બધી પ્રવૃત્તિઓનું હુંકામાં દિગ્દર્શન કરાવનાર લેખ તરીકે એજ લેખ હાલ માર્ગદર્શક છે.

x x x x x

રાજકોટમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં ત્રીજી પરિષદ મળી તે વખતે સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે પહેલીજવાર રમણભાઈની સાથે પ્રો. આનંદશંકર અને પ્રો. દાકોર નીમાયા. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં વડોદરામાં ચોથી પરિષદ મળી તે વખતે ભાવનગરથી રણજીતરામભાઈ મિત્રમંડલ સાથે ત્યાં ગયા હતા. તે વખતે પરિષદના બંધારણનો ખરડો રચનામાં તેમણે ઘણો અગત્યનો ભાગ લીધો. રાજકોટમાં જે વિસંવાદ ઉભો થયો હતો તે અમુક અંશે શમ્યો હતો—જે કે કવિ તો હાજર નહોતા રહ્યા—અને પરિષદ ઘણી રીતે સફલ થઈ હતી.

પાંચમી પરિષદ ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના મે માસમાં સુરતમાં ભરાઈ. આ પ્રસંગે રણજીતરામભાઈએ ઘણું કામ કર્યું પરિષદના સ્થાનિક મંત્રીઓમાં ભાઈ મનહરરામનો ઉદ્ધોગ ઘણોજ હતો અને તેથી પરિષદ વિજયી નીવડી. પરંતુ રણજીતરામભાઈએ પણ ખાસ એક માસની રજા પરિષદ માટેજ લીધી હતી. અને પરિષદ સંબંધનો ઘણો ભાર પોતાને માથે લીધો હતો.*

* લાલશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ (ગુજરાત જેઠ સં. ૧૯૮૭, વર્ષ ૧, અંક ૩.)

વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ

(બચપણ અને વિદ્યાભ્યાસ)

વા. મો. શાહના વડીલો મૂળ તો અમદાવાદના જ રહીશ હતા, પરંતુ ખેતી અને ધીરધારના ધંધાને ખિલવવા માટે તેઓ ત્યાંથી પાંચ કોશ દૂર આવેલા વિસલપુર નામનાં ગામમાં જઈ રહ્યા હતા. તેમના પિતાની યુવાનીના સમયે જ એ વિસલપુરની નજીકમાં જ વહેતી સાબરમતીમાં જઈ પૂર આવવાથી આસપાસનાં ઘણાં ગામો સાથે એ ગામ પણ તણાઈ જઈ પાંચમાલ થઈ ગયું અને તેથી એ કુટુંબની માલેકીની જમીન, મિલકત તથા વ્યાપારને અંગેની ઉદ્વેગણી એ સઘળું એ જળપ્રલયનો ભોગ થઈ પડ્યું અને પરિણામે જીવનની તડકીછાંચડીના વમળનો અનુભવ લેવાનો પ્રસંગ એ કુટુંબને આવ્યો. લગભગ એ અરસામાં જ ૧૮૭૮ ના જુલાઈની અગિયારમી તારીખે વાડીલાલ શાહનો જન્મ તેના મોસાળમાં વિરમગામ મુકામે થયો હતો અને નાનપણમાં ઘણું ભાગે તેઓ ત્યાં જ રહેતા હતા—માત્ર ગુજરાતી અભ્યાસ માટે થોડાં વર્ષ તેમના પિતાશ્રીની સાથે રહેવા પામ્યા હતા. ગુજરાતી છઠ્ઠું ધોરણ એમણે વિરમગામમાં જ પસાર કર્યા પછી અંગ્રેજી પાંચ ધોરણનો અભ્યાસ પણ ત્યાં જ કરવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે વિરમગામમાં એ સમયે પાંચ જ ધોરણ શિખવાતાં હતાં. એટલે આગળ અભ્યાસ કરવા માટે ચૌદ વર્ષની નાની વયે એ યુવાન વિદ્યાર્થી એકલો અમદાવાદ જઈ રહ્યો અને ‘ખાનગી ટ્યુશન’ માંથી કરાતી આવદાની વડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવી રહ્યો હતો. એ સમયે ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ પૂણે જાહેરજવાલીમાં હતી. તેના મુખ્યશિક્ષક તથા વર્ગશિક્ષકની એ યુવક પર એટલી તો કૃપાદષ્ટિ હતી કે તે જોઈને છઠ્ઠા તેમજ સાતમા ધોરણના ધણીખરા વિદ્યાર્થીઓ તો તેની પાસે શિખવા માટે આવવા લાગ્યા, જેને પરિણામે ભણતરની સાથે સાથે દ્રવ્યોપાર્જન રૂપી માસિક આવદાની વધતાં તેણે પોતાનાં માતૃપિતા તથા બંધુઓને તેમનાં મૂળ વતનમાં પુનઃ આવી વસવાને જોલાવી લીધાં. તાત્પર્ય એટલું જ કે વાડીલાલ શાહનાં જાહેર જીવનમાં સ્વાશ્રય રૂપી સદૃશ્યે જે અનોખો પાઠ ભજવ્યો છે તેનો પાથો આવી રીતે તેના વિદ્યાર્થીજીવન દરમિયાન નંખાયો હતો.

(જાહેર જીવનની શરૂઆત અને ‘જૈનહિતેચ્છુ’)

વાડીલાલ શાહે જાહેર જિંદગીની શરૂઆત ખરૂં કહીએ તો સ્થાવકવાસી

૧. ધર્મ નામના ધર્મપંથના એક અભ્યાસકે તેમજ સુધારક તરિક્કે કરી
૧. તેમના કોલેજ છવન દરમ્યાન એક દિવસે ગુજરાતનાં પાટનગર
મદાવાદમાં ખંભાત સંપ્રદાયના ઉત્સાહી મુનિશ્રી જગનમલજી સ્વામીએ
સમયના વર્તમાન જૈનોની સંકુચિત વૃત્તિ અને સમાજમાં ચાલી રહેલાં
વેર માટે તેમનાં દિલમાં જળહળી રહેલી બળતરા એ યુવાન વાડીલાલ
મક્ષ કાઢીને બળબળતા શબ્દોમાં તેમનો બળાવો રજુ કર્યો, જેને પરિ-
મે વા. મો. શાહને જૈન સમાજમાં ઉદારચિત્ત વિચારોનો ફેલાવો તેમજ
યાર કરવાના ઉચ્ચ આશયથી એક માસિકપત્ર પ્રકટાવવાની ખાએશ
૭ આવી અને તે માટેની મંજૂરી પણ તેમના વડીલ પાસે માગી.
૨-૧૦ કોલેજ છવન દરમ્યાન વિદ્યાભ્યાસ કરતાં સાથે સાથે જાહેર
૧૬ગીમાં પડવા દેવાનું તેઓશ્રીને વાંધાભર્યું લાગ્યું એટલે તેમના પિતા-
નાં સંપાદકપણા નીચે એક માસિક પત્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને
'ને હજુ આજે પણ જૈનો તો દીક, પરંતુ સંખ્યાબંધ જૈનેતર વાંચકો
જુ હોંશભેર યાદ કરે છે એવાં 'જૈન હિતેચ્છુ'ની શરૂઆત એ રીતે
૪. શરૂઆતમાં તો વાડીલાલ શાહે નીતિ અને કેળવણીવિષયક લેખો
ખવામાં તેમની કલમની અજમાયશ કરી જોઈ અને તેમના પિતાએ
રાષ્ટ્રીય વિભાગ મંભાળી લીધો હતો. સહગત વાડીલાલે એ સમયનાં અનેક
ખાણો માટે ધારણ કરેલાં કેટલાંયે તખલ્લુસો માંહેના 'સ્થાનક સ્પેક્ટેટર'
થા 'સમયધર્મ' ને તો 'જૈનહિતેચ્છુ'ના રસમગ્ન વાચકો ભાગ્યે જ ભૂલી
ડક્યા હશે. એ માસિકનું સંચાલન એ પિતાપુત્રની એડલીએ શરૂઆતમાં
તે અત્યંત શાંત શૈલીએ ચલાવવાનું રાખ્યું હતું, છતાં પણ કેટલાંયે
શિથિલાચારીઓએ જનસમાજને તેની સામે ઉશ્કેરી મૂકવામાં કયાશ રાખી
નહોતી અને તેને લઇને, વાંચનના શોખ વગરના તેમજ ધર્મ નિમિત્તે
પણ બદામ સરખીએ ખર્ચવાની ધગશ વગરના તે વખતના સ્થાનકવાસી
જૈન વર્ગમાં એ માસિકને પગલર થતાં એક દશકા જેટલો લાંબો ગાળો
જતો કરવો પડ્યો હતો. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે જૈન સમાજમાં
પ્રવર્તી રહેલી અંધશ્રદ્ધા તેમજ કુરૂદિઓ સામે જ્યારે બોલવા-લખવાનું તો
દીક, પરંતુ એક હરફ વટીક કાઢવા કોઈ તૈયાર નહોતું ત્યારે એ યુવાન
વાડીલાલે નિડરતાપૂર્વક અજબગજબનાં લખાણ રૂપી 'ગોળા' ગળાવીને
સારીયે જૈન આલમનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને એ રીતે અમુક અંશની
બગૃહિત લાવવાને કારણે થવાની પહેલ તેમણે કરી હતી. એ સમયે

સ્થાનકવાસી જૈન કોમ છેક જ અંધારામાં હતી, કેળવણીનો સંચાર નહિ જોવા હતા અને અંધશ્રદ્ધાનું જોર અનહદ હતું, છતાં પણ એ પિતાપુત્ર તો અજબ પ્રકારની બહેર હિંમતથી તેમજ અનેરી વિદ્વતાભરી રીતે એ માસિકનું સંચાલન કર્યું જતા હતા. ત્યારપછી એકાદ વર્ષના ગાળા પછી હિંદી પાશ્વિક ચલાવવાની જોખમદારી પણ તેઓએ માથે લીધી હતી એટલે એ બંને પત્રોનાં સંચાલન માટે થતા નુકસાનને પહેંચી વળવા માટે શ્રીમંતો તરફની મદદની દરકાર કરવાને બદલે જરૂર પૂરતું દ્રવ્યો-પાર્જન કરવા માટે એ વાડીલાલે રંગુન જઈ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવા સાથે એ બંને પત્રોનાં સંચાલનમાં થોડી ઘણી પણ ખામી આવવા દીધી નહોતી.

(‘જૈન સમાચાર’ અને જોડકે જન્મેલી સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ)

‘જૈનહિતેચ્છુ’ના જન્મ પછી એકાદ વરસ રહીને સહગત વાડીલાલે સ્થાનકવાસી જૈનોની એક કોન્ફરન્સ સ્થાપવા માટે જુદી જુદી લેખમાળાઓ તથા તે માટેનો રીતસરનો પત્રવ્યવહાર કરીને ખૂબ ઉઠાપોઠ કર્યો હતો. પરિણામે એ કોન્ફરન્સના જન્મ પહેલાં થોડા રોજ પર પુનાના જૈન પબ્લીક તરફથી આમંત્રણ થવાથી ‘જૈન હિતેચ્છુ’ કાર વાડીલાલ ત્યાં ગયા હતા, જ્યાં લોકમાન્ય આલ ગંગાધર તિળક મહારાજના શુભ હસ્તે એક જંગી સભામાં તેમને માનપત્ર અને ‘પર્સ’ એનાયત કરવામાં આવ્યાં હતાં અને ખુદ લોકમાન્યે એ વાડીલાલની કલમ તેમજ પ્રવૃત્તિ માટે તારીફ કરી હતી. આવાં જખખર માનને લાયક થવા માટે તેમજ લોકકલ્યાણકારી કાર્ય કર્યાં સિવાય એ પ્રકારનાં માનનો જશ ખાટી જોવા એ તાત્વિક દષ્ટિએ દેવું કરવા બરાબર છે એમ સમજીને તેમણે ધેર જમીને એક હિંદી-ગુજરાતી અઠવાડિક શરૂ કરવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞાની બહેરાત એજ સભા સમક્ષ કરી બતાવવાની હામ ભીડી હતી અને વાચકવર્ગ જાણીને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થશે કે મોરખી મુકામે ભરાયેલાં સ્થા. જૈનોની કોન્ફરન્સનાં પ્રથમ અધિવેશનને રોજ એ સેવાત્રતધારી વાડીલાલે ‘જૈન સમાચાર’ને જન્માવ્યું હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે ઉપતંત્રીઓ કે કલાકોની મદદ વગર એકલે હાથે તેમજ એકી સાથે ત્રણ ત્રણ પત્રોનાં સંચાલનનો ભાર તેમને વહેવો પડ્યો તેથી છ વર્ષ જેવા ટૂંકા ગાળાને અંતે એ જોખમભરી પ્રવૃત્તિઓએ સહગત વાડીલાલનું શરીરબળ અને દ્રવ્યબળ એટલી હદ સુધી ચૂસી લીધું કે છેવટે નિરૂપાયે જનસમાજને થોડા સમયને માટે છેલ્લી સલામ કરીને વા. મો. શાહે ‘જૈન સમાચાર’ને

યોગ નિદ્રામાં સુવાડી દીધું અને સમાજ સેવાનો કપરો માર્ગ પોતા માટે સુગમ કરવાને દ્રવ્યોપાર્જન નિમિત્તે ‘સાહિત્ય રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થઈને’ એ સમાજ સેવકે વ્યાપારમાં અંપલાવ્યું.

(સમાજ સુધારકને વેશે)

ત્રણ ત્રણ અખખારોનાં સંચાલનનો ભાર વહેતાં વહેતાં સાથે સાથે સદ્ગત વાડીલાલે પંજબ, માળવા, કાઠિયાવાડ તથા દક્ષિણમાં છેક કોચીન સુધી પોતાના જ ખર્ચે ફરીને લોકજાગૃતિ માટે તથા અંદર અંદરના કુસંપ અટકાવવા માટે ભાષણો આપવાને પર્યટન પણ કર્યું હતું. પંજબમાં એક સમયે હિંદુઓ અને જૈનો વચ્ચે મોટો અંધડો ચાલતો હતો અને વસ્તુસ્થિતિ એવી ગંભીર થઈ પડી હતી કે જંને પક્ષે સામસામા નિંદાનાં હેન્ડબીલો પ્રતિદિન બહાર પાડતા હતા. પરંતુ એ કુસંપ અટકાવવામાં સદ્ગત સદ્ગત નીવડ્યા હતા. એવો જ બીજો પ્રસંગ વરાડ પ્રાંતની રાજધાની અમરાવતીમાં બન્યો હતો ત્યાં જૈનોના બે જુદા જુદા શ્રીરકાઓ વચ્ચે ટોટા-પ્રીસાદ ચાલતી હતી. અંધડાની એ આગ ખુલાવવાને વા. મો. શાહે એક જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. એ ભાષણ સાંભળીને તે સભાના પ્રમુખ સુપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત ખાપરડે મહાશયે તેમને સમ્મળી કોમોના શ્રોતાઓથી બનેલી એક સભા વચ્ચે માનપત્ર આપ્યું હતું. એ સિવાય મુંબઈ, પોરબંદર, માંગરોળ, વેરાવળ ઇત્યાદિ સ્થળોનાં મહાજનો તરફથી પણ માનપત્રો આપાયાં હતાં. અને તેમની સુધારકવૃત્તિ તેમજ સમાજસેવાની ધગશની કદર ખૂબવા નિમિત્તે રચા. જૈનોની કોન્ફરન્સના પંજબનાં અધિવેશન પ્રસંગે ના. મોરખી નરેશના હસ્તે એકં સુવર્ણચંદ્રક તેમને એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. આ બધા માન મળવાના પ્રસંગોમાંથી સદ્ગતને સમાજસેવા તેમજ સંસારસુધારા માટે એવી તો અજબ પ્રેરણા મળવા પામી કે જેને લઈને સને ૧૯૧૪ પછી તો અનેકગણાં જોરપૂર્વક સમાજમાં ઘર કરી બેઠેલી કન્યાવિક્રય, બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, ફરજયાત વૈધવ્ય જેવી અનેક બદીઓને તેમજ ભૂતનાં વળગાડને પણ ભૂલાવે એવાં અજ્ઞાન રૂપી ‘વળગાડ’ ને જડમૂળથી ઉખેડવા માટે તેઓશ્રીએ ભગીરથ પ્રયત્નો સેવ્યા હતા. જાલાવાડ પ્રાંતમાં કન્યાવિક્રય દૂર કરવા માટે, અમુક શહેરના લોકોની ખદ્ગી વહોરી લઈને પણ તનતોડ પ્રયત્નો તેઓએ સફળતાપૂર્વક આદર્યા હતા, અને જૈન સાધુઓનો સડો દૂર કરવાને તેમણે આરંભેલા

જોખમભર્યા પ્રયાસોને પરિણામે તેમને સેંકડો માણસોના શત્રુ પણ બનવું પડ્યું હતું અને પરિણામે ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. પરંતુ આખર સુધી પોતાના સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાના અજબ ગુણોને લધને છેવટે સાધુઓ પૈકીના સુસ્ત વિભાગે તેમના તરફ સંપૂર્ણ માનની લાગણી દર્શાવવા માંડી હતી અને કચ્છમાં પહેલ વહેલી ‘સાધુ પરિપક્વ’ પણ તેમના જ ઉપદેશને પરિણામે લરાવા પામી હતી. એ પરિપક્વમાં સાધુવર્ગે વાડીલાલ શાહને ‘જૈન સાધુઓમાં નવું લોહી રેડનાર ઉપકારી યુરૂપ’ તરીકે સ્વીકારી તેમનો આભાર માનવાનો દરવા પણ કર્યો હતો. ત્યારબાદ મારવાડી સાધુઓએ પણ ‘સાધુ પરિપક્વ’ ભરીને સંગઠન માટે શુભ પ્રયાસો કર્યા એ પણ વા. મો. શાહની જહેમતનાં પરિણામરૂપ હતું. તે ઉપરાંત લીંબડી અને અમદાવાદ ખાતે સાધુસમાજ વચ્ચે હાજર થઈને અમુક દુરાચારી સાધુઓને ખાતલ કરાવવા તેમને બહુ શોષવું પડ્યું હતું, પણ પરિણામ ઉત્તમ આવ્યું હતું.

‘રતલામ જૈન ટ્રેનિંગ કોલેજ’ અને લોહકેળવણી

સહગત વાડીલાલ કહેતા કે વિશ્વધર્મ તરીકે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર દુનિયા કરે એવો સંભવ વિશેષ છે, કારણ કે જગતના કોઈ પણ ખૂણામાં રહેનારને એ જૈન ધર્મમાં ઉપદેશાયલાં તત્ત્વો ગ્રહણ કરવામાં કંઈ પણ વાંધો નડે એવું નથી. આવી વિશાળ દૃષ્ટિએ યોગ્યતા ધર્મનું રહસ્ય અને ઉપદેશકો સાથે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, હિંદી વગેરે ભાષાઓનું જ્ઞાન યુવકોને આપીને ઉપદેશકો તૈયાર કરવા માટે સહગતે ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા હતા અને તેને માટે અનેક લેખો લખીને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પઢરનાં ખર્ચે મુસાફરી કરીને તેઓએ એક ટુંક એકટું કર્યું હતું અને રતલામ ખાતે સને ૧૯૧૧ માં એક ‘જૈન ટ્રેનિંગ કોલેજ’ સ્થાપવામાં તેઓ કૃણાશ્રુત થયા હતા. પરંતુ સમાજના દુર્ભાગ્યે સહગત વાડીલાલની યોજના મુજબ એ કોલેજનું સંચાલન થયું નહિ એટલું જ નહિ પણ ત્રણ વર્ષ સુધી એ અખતરને અજમાવીને તેના સંચાલકોએ ‘બગ્યા ત્યાંથી સવાર’ ગણી એ કામ સમેટી લીધું હતું. એ સઘળી હકીકતનો ઉલ્લેખ વા. મો. શાહે ૧૯૧૪ ના ‘જૈન હિતેચ્છુ’ માં ‘માફ મરવા પડેલું વહાલું બાળક-રતલામ ટ્રેનિંગ કોલેજ’ શીર્ષક લેખમાં પૂરતા વિવેચન પૂર્વક કર્યો હતો.

એ કોલેજના ચાર ચુનંદા વિદ્યાર્થીઓને સાધુ બનાવવા માટે અમુક

મુનિએ પ્રયાસ સેવ્યો ત્યારે સહગત વાડીલાલે જાતે માળવા જઈ, સેંકડો મનુષ્યોના શત્રુ થવાના જોખમે પણ એ વિદ્યાર્થીઓને ફરી પાછા કાલે-જમાં આણ્યા હતા. અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની મહુમની લાગણી માટે તે લખવું જ શું? અમદાવાદ ખાતે મેટ્રિકયુલેશનની તેમજ સ્કુલ દ્વાર-નલની પરીક્ષા આપવા આવતા ત્રણે દીરકાના જૈન વિદ્યાર્થીઓને પોતાના જ ખર્ચે ભોજન-ઉતારાની સગવડ ફરી આપતા એટલુંજ નહિ પણ તે વિદ્યાર્થીઓને માટે દાકતરી મદદ ઉપરાંત જુદા જુદા વિદ્વાનોને રોડીને પરીક્ષાપત્રોના જવાબ સંબંધી જરૂર પૂરતી સમજણ અપાવવાને પણ પ્રયંધ તેઓએ વરસો સુધી કર્યો હતો. વળી તેમની ખરાબમાં ખરાબ સ્થિતિના સમયે પણ સ્ત્રીધન વેચીને મળેલી રકમ સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સને મોકલાવીને ‘વિદ્યોત્તેજક ફંડ’ જોડવાની અરજ કરનાર પણ એ વાડીલાલે શાહ પોતે જ હતા અને એ ફંડના ભંડોળમાં વૃદ્ધિ કરાવવા માટે ફેટલાયે લેખો લખીને તેમજ જાતે જુદે જુદે સ્થળે ફરીને તથા લાપણો આપીને ચારથી પાંચ હજારની રકમ એ ફંડમાં તેઓએ જમા કરાવી હતી. આ બધા ઉપરાંત ‘જૈનસમાચાર ઑફિસ’ માંજ એક ‘પ્રી નાઈટ ક્લાસ’ તેમણે જોડ્યો હતો, જેમાં હરકોઈ જ્ઞાતિ કે ધર્મના યુજ્જ્વલ ઉમરના કોઈ પણ માણસને નીતિ અને સામાન્ય ધર્મનો ઉપદેશ બખખે ત્રણ ત્રણ કલાક સુધી દર રાત્રિએ તેઓ આપતા તેમજ જુદા જુદા ધર્મના મહા-ત્માઓના પુસ્તકો વાંચવાનો જનતાને શોખ જગાડવાને માટે તેમની પોતાની ‘જૈનસમાચાર લાયબ્રેરી’ ને બહાર પુસ્તકાલય તરિકેનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ સૌ કોઈને તેમણે આપી હતી અને દર અઠવાડિયે, એ ‘જૈનસમાચાર હોલ’ માં સારા સારા વિદ્વાનો પાસે ખાસ વિષયો પર લાપણો અને વ્યાખ્યાનો કરાવવાનો પ્રયંધ પણ તેમણે વરસો સુધી કર્યો હતો.

ધર્મ-સેવા કરવા જતાં નડેલી ‘ધાડ’

‘વિદ્યોત્તેજક ફંડ’ માં ચારથી પાંચ લાખની રકમ અપાવવાનો પ્રયાસ કરવા જતાં પત્રકારોને માથે લટકતી ‘ડેમોડિલસની તરવાર’ રૂપી માનહાનિ (ડેફેમેશન) ના સપાટામાં સહગત વાડીલાલ પણ આવી ગયા હતા અને એ બાબત માટે પ્રજાનું તેમજ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવા માટે લખાયેલાં ‘અગ્ર લેખો’ અને નોંધો બદલ માધી માગવાનું કહેવામાં આવતાં તેમ કરવાને બદલે તેમણે પોતાના શિર પર સંકટ વહોરી લીધું હતું.

‘માનદાનિ’ ના એ ખટલામાં સામા શ્રીમંત પક્ષ તરફથી મોટા વફીલ-એસિસ્ટેન્સ અને સોલિસિટરોની ફેજ હોવાથી અને સહગત વાડીલાલે કાયદાનો અભ્યાસ નહિ કરેલો હોવાથી ફેટલાએ જનોએ એમના બચાવ સાફ ધારાશાસ્ત્રી રોકવાને માટે એક ‘પસ’ આપવાનું કહ્યું ત્યારે એ મદદનો પણ સાભાર અસ્વીકાર કરી પોતે જતે કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો હતો અને એ મુકદ્દમામાં પોતાનો બચાવ પોતે જ કર્યો હતો. પરંતુ કાયદાની બારીકીઓ તેમજ ઉલટ તપાસ કરવાના અનુભવની આમીઓને અંગે એ કેસમાં તેમની હાર થઈ અને છેવટે એ લખાણ લખવા બદલ દિલગીરી દર્શાવવાની સામા પક્ષની માગણી રૂપી ઉપકારનો પણ સાભાર અસ્વીકાર કરીને એ માસની સાદી કેદની શિક્ષાનો હસ્તેમુખે સ્વીકાર કર્યો હતો.

(‘સંયુક્ત વિદ્યાર્થી’ ગૃહ ’ ની સ્થાપના)

જાહેર જીવનને તિલાંજલિ આપીને જનસમાજનને છેલ્લી સલામ કરનાર વાડીલાલે સને ૧૯૧૩ ની આખરે ઘડીલર એમ માન્યું કે પોતે સેવાવ્રતથી છૂટા થયા છે. પણ જનસેવાના રંગે રંગાયા હોય તે જ જાણી શકે છે કે એ વ્રતથી દૂર રહેવું બહુ આકર્ષક હોય છે, અને થોડા સમયમાં જ વાડીલાલ શાહ પોતાની વ્યાપાર પ્રવૃત્તિનાં મંચાલનની સાથેસાથ ફરી વાર સમાજસેવક તરિકેનો પાઠ ભજવવામાં પોતાનો ફાજલ પડતો બધો વખત ગાળવા લાગ્યા, અને તે એટલે સુધી કે સને ૧૯૧૭ માં સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સની અમદાવાદ મુકામે ભરાયેલી જનરલ કમીટીની સભામાં પોતાનું સર્વસ્વ કેમને અર્પણ કરવાની તેમજ ત્રણ વર્ષ સુધી કોન્ફરન્સના વગર પગારે-માનદ સેવક તરિકે જનસેવા કરવાની દરખાસ્ત પોતે જ રજૂ હતી. પરંતુ એ દરખાસ્તનો સ્વીકાર કરવામાં ફક્ત એક મતવિરુદ્ધ પડ્યો, તેથી સભાના પ્રમુખે તે દરખાસ્ત પાછી ખેંચી લેવાનો શ્રી. શાહને આગ્રહ કર્યો હતો અને એ રીતે જનસેવા કરવાના પોતાના મનોરથમાં નિષ્ફળ નિવડવાના અવસરનો અનુભવ કર્યો પછી પોતે જુદી જ દિશામાં અંપલાયું. કોન્ફરન્સ સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખીને અમદાવાદ તથા મુંબઈમાં ‘સંયુક્ત વિદ્યાર્થીગૃહ’ ની સ્થાપના કરવા નિમિત્તે તેમણે તનતોડ મહેનત આદરી અને પરિણામે સને ૧૯૧૭ માં મહાત્મા ગાંધી અને ખીજા ફેટલાયે દેશનેતાઓની હાજરી વચ્ચે સહગત શાહે

ટેકલ રીફોર્મ' અને એ કામ માથે લેનારની સર્વદેશીય યોગ્યતાનાં લક્ષણ મતાવી આપ્યાં હતાં. આ પુસ્તક જગતભરના ચિંતકો અને ફિલસૂફોમાં વેના મૂલ્ય પ્રચાર અર્થે ફેલાવો કરવા માટે લેખકે પદરના પાંચેક હજાર રૂપિયા ખર્ચ્યાં હતા અને યુરોપ તથા હિંદના સુનંદા વિચારકોએ તેમજ રાજદારીઓએ એ પુસ્તકની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી હતી.

એ બધાં ઉપરાંત 'મુંઝાઇ પડેલી દુનિયા' શીર્ષક લેખમાળાદ્વારા જનતા સમક્ષ આજની દુનિયાની ખરી મુંઝવણનાં સાચાં કારણોનો ચિતાર રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, અને 'આ બધો પ્રતાપ વેપારનો !' (૧૯૨૭) નામનો લેખ પ્રગટ કરીને, ઉચ્ચતમ જીવનને અનુકૂળ તેમજ જરૂરી એવાં વાતાવરણને અશક્ય બનાવનાર આજના વ્યાપારીયુગ પર લેખકને કેટલો તિરસ્કાર હતો તે બતાવી આપ્યું હતું. આવી જખખર સાહિત્યસેવાને ધ્યાનમાં લેતાં પહેલાં સૌ કોઈએ નોંધી રાખવું ઘટે કે વાડીલાલ શાહે લખવા ખાતર કદિ પણ લખ્યું નહોતું, પરંતુ મનન કરવાની સ્થિતિમાં મૂકાવું પડે એવો બનાવ કે ઘટના જ તેમની પાસે કલમ ઉપડાવી શકતાં. વળી સાહિત્ય કે સાક્ષરિત્વ એ કંઈ તેનાં ધ્યેય નહોતાં. સને ૧૯૨૭ માં સાહિત્ય પરિષદ મારફત મળેલાં ગલીયારા પારિતોષિકનાં અભિનંદનના જવાબમાં તેઓએ કહેલું કે " I am not a 'સાહિત્યકાર'. I do not write for the sake of writing or for adding to or improving literature. I think and feel and when my action of thinking and feeling reaches its zenith it showers in the form of words which people call 'Books' ! " ટૂંકમાં સહગતનું એક પણ પુસ્તક, લાપણ, લેખ એવો નથી કે જેમાં જૈન તેમજ જૈનેતર સિદ્ધાંતને વાણા ને તાણાની માફક ગુંથીને જનતાનાં જીવનને જય તેમજ પ્રકાશનું-કમયોગ અને જ્ઞાનયોગનું ધ્યેય આપવાની તેઓએ જહેમત ન ઉઠાવી હોય.

સમાજ સેવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન અને વિદેશગમન

સમાજસેવાની ઘૂન સહગત વા. મો. શાહને એટલી હદ સુધીની હતી કે શ્વેતાશ્વર અને દિગ્ગમ્જર જૈનો વચ્ચેના ઝગડાના સમાધાન માટે પદરના ખર્ચે તેમણે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને દેખી પ્રતિનિધિત્વનો અવાજ જે વખતે શરૂ થયો તે વખતે તેને દાબી દેવાને એ વાડીલાલ શાહે તનતોડ

મહેનત કરી આકાશ પાતાળ એક કર્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીજીનું ઑઈલિ પેઇન્ટિંગ એક જાહેર સભામાં રાષ્ટ્રીય શાળાનાં ફંડ માટે લીલામ કરવામાં આવતાં ગાંધીજીના ભક્તોની મોટી સંખ્યા જ્યારે પાંચસો રૂપિયાની રકમથી આગળ વધતી અટકી હતી ત્યારે એ સભામાં એક પ્રેક્ષક તરીકે થોડી મિનિટની હાજરી આપવા આવેલા સહગત શાહે ૨૭૦૦ રૂપિયામાં ખરીદી ત્રણસો સુધીની રકમ ખોલનાર એક વૃદ્ધ પણ ભક્તિમાન બાઈને એ જાણી ભેટ તરિકે આપી દઇને ચાલી નીકળ્યા હતા. વળી વિધવાવિવાહનો સુધારો પોતાના ઘેરથી જ શરૂ કર્યો હતો. પરંતુ આ બધા પ્રસંગો સાથે ‘યુદ્ધ’ ખેલવા જતાં જે કપરા અનુભવનો સામનો તેમને કરવો પડ્યો તે અનુભવે જ તેમને જાહેર જીવનમાંથી નિવૃત્ત થવાને પ્રેર્યો અને સને ૧૯૨૧ ની સાલથી તો તેઓ બધી પ્રવૃત્તિઓનો ‘વળગાટ’ છોડી દઇને આધ્યાત્મિક ચિંતન તેમજ મનનમાં જ મસ્ત રહેવા લાગ્યા. પરંતુ સને ૧૯૨૭ ની અધવચ્ચમાં તેઓને ખૂબ આગ્રહ કરીને તેમજ સમાજહિતને લગતી તેમની આકરી માગણીઓને સંતોષવાની ખાત્રી આપીને શ્રે. સ્થાનકવાસી જૈન સમાજે, નિવૃત્તિ લેતા એ દિલસુદને ફરી એક વાર જાહેર જીવનમાં ઘસડ્યો હતો, અને તેને પરિણામે બિકાનેર મુકામે ભરાયેલી સ્થા. જૈન કોમના સભાપતિ તરિકેનું તેમજ તેજ મુકામે ભરાયેલા સમસ્ત જૈન મહામંડળના વીસમા અધિવેશનના પ્રમુખ તરિકેનું તથા તારણ સમાજ દિગમ્બર જૈન સમાજના કુલસરમુખ્યાર તરિકેનું ગૌરવભર્યું પદ તેઓએ એક લોકનેતાને છાજે તેવી કુનેહથી શોભાવ્યું હતું અને સાથેસાથ કોન્ફરન્સના મુખપત્ર “ જૈનપ્રકાશ ” ના સંચાલક તેમજ મુખ્ય લેખક તરિકે સમાજહિતનાં અનેક કાર્યો કરવાં ધાર્યો હતાં; અને સૌ કોઈ જાણે છે કે દશ દશ વર્ષનાં મનન તેમજ ચિંતન પછી એ અરસા દરમ્યાન લખાયેલાં તેમનાં સવળાં લખાણ તત્વજ્ઞાનના નિચોડ રૂપ તેમજ કોઈ અનોખી રીતે ‘ અપૂર્વ ’ હતાં. પરંતુ એ વીર ‘ થોદ્દા ’ ની ‘ આગ ’ સ્થાનકવાસી જૈન સમાજથી જરા પણ જીરવી શકાઈ નહિ અને પરિણામે સમાજનું હિત કરવા જતાં ગજબનું અહિત થવાનો સંભવ વિશેષ છે એમ શ્રીયુત શાહને લગતાં તેમનાં હૃદયને તેમજ શરીર સ્વાસ્થ્યને એવી તો જગજગર ઝોંટ લાગી હતી કે તેઓએ તુરતમાં જ સભાપતિ તરીકેનાં પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું એટલું જ નહિ પણ ડોક્ટરોના અત્યંત આગ્રહને વશ થઈને, શરીરસુધારણા અર્થે તેઓની જર્મની સુધીની વિલાયત યાત્રા કરવાનું સાહસ ખેડ્યું હતું. ત્યાંથી

તેઓ એકાદ વરસ રોકાઈને સ્વદેશ પાછા ફર્યા પછી તદ્દન નિવૃત્તિમય જીવન ગાળતા હતા. પરંતુ એ બધા અરસા દરમિયાન તેમણે સ્નેહીઓ તેમજ જ્ઞાતિઓ પ્રતિ પ્રત્યુત્તર રૂપે કરેલો પત્રવ્યવહાર ઘણો જ હિંમતી તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખો ફાળો આપનારાં સત્વ તરિકે શોભે એવો છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાતની ભૂમિ પર એવું અનોખું જીવન જીવનાર એ વાડીલાલ શાહનાં જીવનની આછી રૂપરેખા આંહિ પૂરી થાય છે. પરંતુ એમના સ્વર્ગવાસની આ બીજી સંવત્સરીના રોજ એમનાં જીવનનો સરવાળો સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમણે આપણને અજ્ઞાનને દૂર કરી જ્ઞાનનો પ્રાદર્શીવ કરવાની ગ્રેરણા વારસામાં આપી છે; તેમણે આખાં જીવન દરમિયાન ‘મિથ્યાત્વ’ અને ‘સમકિત’ (Right knowledge) વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવા તનતોડ પ્રયાસ સેવ્યો હતો; જનતાનાં હૃદયમાંથી ધર્મધુતારાપણાંને દેશવટો અપાવી ખરાં ધાર્મિકપણાંની સ્થાપના કરવાની એમને ઉમેદ હતી; જનતા ‘મુડદાંની ચુપકી’ ને તિલાંજલિ આપી યોગીની-ફિલસુફીની ચુપકી ધારણા કરે એમ તેઓએ ઉપદેશ્યું હતું; ચાહે તેવાં સારાં-નરસાં કાર્ય કરવાનો ‘મોહ’ દૂર કરી એ કાર્ય કરવાનો ‘શોખ’ પ્રકટાવવાનું જીવનભર એમણે શીખવ્યું હતું; વ્યક્તિગત લાભોને બાજુ પર રાખી સામાજિક લાભોની દૃષ્ટિ ફેળવતી થવાના પ્રયાસો સેવતી જનતા થાય એવી એમને ખાએશ હતી. ટુંકમાં એવી એક પણ પ્રવૃત્તિ એમણે આદરી નહોતી કે જેના મૂળમાં સમજિલાવની ગ્રેરણા સિવાય બીજું કંઈ હોય; એવી એક પણ અપીલ એમણે કરી નથી કે જે લખવા પહેલાં પોતા તરફનો ફાળો તેમણે આપ્યો ન હોય. એટલે આપણે એમની ખરી સંવત્સરી ત્યારે જ ઉજવી કહેવાય જ્યારે તેઓએ ઉપદેશોલા તત્વને અપનાવી લઈને, ભવિષ્યમાં પાંચ પચીસ કે તે કરતાં પણ વધારે વરસો પછી સદ્ગત શાહનો આત્મા નૂતન દેહ ધારણ કરીને તેઓનું અધૂરું રહેલું ‘મિશન’ પૂરું કરવા ‘અવતરે’ ત્યારે તેને ખેલવા માટે યોગ્ય ભૂમિકા આપણે તૈયાર કરી શકીએ. અને એ વાતની સૌ કોઈ ખાતરી રાખે કે એવું ક્ષેત્ર તૈયાર થશે તો એ નૂતનદેહધારી વાડીલાલ આ જીવનમાં ઘૂમેલ છે તેના કરતાં પણ દશ ગણાં જોરથી અને શૌર્યથી તેમજ એટલી જ હિંમતથી ઘૂમશે અને તેનાં અધુરાં રહેલાં મિશનને પાર પાડશે.

ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

હરગોવિંદદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખ

જન્મ તા. ૩૦-૧૨-૧૮૭૯

મરણ તા. ૨૨-૧-૧૯૩૪

ગુજરાત અને હિંદી કલામાં અપૂર્વ રસ લેનાર, જર્જરિત થયેલી, ગુંગળાઈ ગયેલી હિંદી કલાને પોતાના પ્રાણને ભોગે સજીવન કરનાર શ્રી. હરગોવિંદદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખનો જન્મ તા. ૩૦-૧૨-૧૮૭૯ ને દિને થયો હતો. એમની બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા સંબંધી વિગતો મેળવવા લેખકે પ્રયાસ કરવા છતાં આવા ભેખધારી રસાત્માના સંબંધી બહુજ અલ્પ વિગતો મેળવી શકાઈ છે એ આપણી કંઈક દશા છે.

સ્વ. હરગોવિંદદાસે અંગ્રેજી સાત ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો, અને પછી બેંકીંગમાં રસ પડવાથી બેંકીંગનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. આ અભ્યાસના પરિણામે તેઓએ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ બેંક સુરતમાં સ્થાપી હતી. આ સમય દરમિયાન એમને કલાની લગની લાગી હતી. પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોવાથી જુદી જુદી જગ્યાઓમાંથી કલાના સુંદર નમૂનાઓ પુષ્કળ પૈસા ખરીદીને તેઓએ એકઠા કરવા માંડ્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સ્વ. હરગોવિંદદાસનું ઘર સ્વ. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના ઘરની માફક કલામંદિર થઈ રહ્યું. આ સમય દરમિયાન તેઓ ગાડીઘોડે ફરતા, જાતે ગાડી હાંકતા અને કોઈ રસિક આત્માની માફક કલામય જીવન જીવતા.

પણ આવી રીતે કલાના નમૂનાઓ એકઠા કરવામાં હરગોવિંદદાસે ખરચ તરફ બીજકુલ લક્ષ આપ્યું જ નહીં. ભોજરાગની માફક કલાના નમૂનાઓ મેળવવા એમણે ધન વેરતી વખતે પાછું ફરીને જોયું નહીં. પરિણામ એ આવ્યું કે એમની આર્થિક સ્થિતિ બગડતી ગઈ, ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ બેંક બંધ કરવી પડી, ગાડીઘોડો કાઢી નાંખ્યા, આર્થિક વિમાસણ વધી અને કલાને માટે હરગોવિંદદાસ ફકીર બન્યા. ગાડીઘોડે ફરનાર હરગોવિંદદાસને જેમણે પૂર્વાવસ્થામાં જોયા હોય અને સાધન વિનાના, ગરીબાઈમાં સડતા, પગે ધસડાતા હરગોવિંદદાસને પાછલી અવસ્થામાં જોયા હોય તેમને આઘાત થયા વિના રહે નહીં.

આવી ઉંચ વિમાસણ હોવા છતાં કલાના અપાર પ્રેમ અને ધગશને ક્ષીણે હરગોવિંદદાસનો રસાત્મા સૂકાયો નહીં અને એમણે તો કલાને અર્થે ગુજરાતમાં પ્રચાર કામ શરૂ કર્યું. એ પ્રચાર અર્થે તેઓ ત્રણ ચાર વાર

અમદાવાદ આવેલા. ૧૯૨૯-૩૦ માં સર ચિત્રભાઈના દેસાઈની પોળમાં આવેલા મકાનમાં ભારત કલા સમાજ તરફથી પ્રદર્શન ભરવામાં આવેલું. તે પ્રદર્શનમાં તેઓ પોતાના નમૂનાઓ લઈને ગતે આવેલા. એ નમૂનાઓ એવી ઉત્તમ કોટીના હતા કે મીલના ચુનંદા કારીગરો ખારીકાઈથી તેનો અભ્યાસ કરતા હતા અને સ્વ. હરગોવિંદદાસ તેઓને આ નમૂનાઓ ખરાબર સમજાવી રસ જમાવતા હતા. ખીજવાર ૧૯૩૧ માં અમદાવાદમાં આદી પ્રદર્શન ભરાયું ત્યારે એમને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું અને તેઓ હોંસથી અમદાવાદ આવ્યા હતા. ત્રીજવાર લાલદરવાજા સ્વદેશી પ્રદર્શનમાં એમના નમૂનાઓ મૂકવામાં આવ્યા હતા. ચોથી વાર ૧૯૩૩ માં દિવાળીની રમ્મ દરમ્યાન સ્વદેશી બજાર મંડળ તરફથી હંસરાજ પ્રાગલ્હ હોલમાં ત્રણ દિવસ પ્રદર્શન ભરાયું હતું તેમાં પણ એમના નમૂનાઓ મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ નમૂનાઓ એવા વિવિધ પ્રકારના હતા કે ફરીથી બેનારને પણ નિરસ લાગતા નહીં. આ નમૂનાઓ એવી ઉત્તમ કોટીના હતા કે ગાયકવાડ સરકારે એ ખરીદી લેવા પોતાની ઇચ્છા દર્શાવેલી; કેટલીક પરદેશી કંપનીઓએ પણ એવી ઇચ્છા દર્શાવેલી પણ આ નમૂનાઓ પ્રાણુ સમાન હોવાથી પૈસાના મૂલે આપવાની હરગોવિંદદાસે ના જ પાડી. જ્યાં સુધી પ્રાણુ હતો ત્યાં સુધી આ નમૂનાઓ જનેતાની માફક છાતી સરસા તેઓએ દાખી રાખ્યા. આજે એ નમૂનાઓ રસિકજનના હૃદયસ્પર્શ વિના એકલવાયા થઈ ગયાં છે અને સ્વ. હરગોવિંદદાસના ભાઈ છોટાલાલને ત્યાં મુંબઈમાં પડેલાં છે. ગુજરાતનો કોઈ રસિકજન પોતાના ઉલ્લાસથી આ નમૂનાઓ સાચવી ઉદ્ધાર કરે તો હરગોવિંદદાસની ફકીરીનું સાક્ષ્ય અને ગુજરાતનું અહોભાગ્ય.

ગુજરાતનો એક રસિક આત્મા આર્થિક મુંઝવણોને લીધે શરીરે સંપત્ત હોવા છતાં ફક્ત ૫૫ વર્ષની ઉંમરે પોતાની પાછળ પત્ની મૂકી સ્વર્ગે સીધાવ્યા. આર્થિક મુંઝવણો ઓછી હોત તો એમનું આયુષ્ય લગભગ અને પોતાનાં સ્વપ્નાનું સેવન કરી ગુજરાત સમક્ષ પોતાનો કલાપ્રેમ અને ભાવના ધરી શકત. એ સમય રહ્યો નથી અને આજે એક ઉલ્લંગ્ગળ હિરો ગુજરાતના કમભાગ્યથી જમીનમાં દટાઈ ગયો છે.

૧૯૩૪ ની કવિતા

૧૯૩૪ની કવિતા

૧૯૩૪ ની કવિતાનો પ્રવાહ સરવાળે ગયા વર્ષ જેવો ચાલુ રહ્યો છે. ફેટલાક જૂના લખનારાઓએ કલમને થોભાવી છે ત્યારે ફેટલાયે નવા લેખકોએ કંઈ નહિ તો એકેક કૃતિ લખને પણ કવિતાને મંદિરે પોતાની પૂજા નોંધાવી છે. આવા લેખકોમાં સ્વપ્નસ્થ, રમણીક અરાલવાળા, ઉપવાસી, પ્ર૦ વગેરે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સામાન્ય રીતે એકમે કાવ્યો દ્વારા દેખા દેતા લેખકો તો લખ્યે જ નય છે. સંખ્યાબંધ કૃતિઓ સાથે દર્શન દેતા રમેશ્વરસ્મિ, પૂજાલાલ, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, પતીલ, અને થોડુંક પણ નિયમિત રીતે લખતાં જણાતાં ખેટાઇ, જ્યોત્સ્ના શુક્લ, પ્રદ્લાદ પારેખ, પ્રેમશંકર ભટ્ટ, રમણલાલ સોની, સુરેશ ગાંધી, રમણ ન. વઝીલ, આદિએ પોતાનો પ્રવાહ સમવેગે વહેવડાવ્યા કીધો છે. ઊર્મિમાં વિશેષતઃ દેખા દેતા જનમેજય, રાજશેખર, નીલકંઠ આદિ લખનારા સાથે જ જુદા જુદા માણસો હોય તો પણ તેમની કૃતિઓ ચમક દાખવે છે. પરંતુ એ ઊર્મિના એક વખતના તંત્રી શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી વીસેક ઉપનામોથી લખતા એમ જણ્યા પછી આ નામો ધારણ કરનાર પણ એક જ વ્યક્તિ કેમ ન હોય એમ શંકા પ્રગટે છે. નાગરદાસ અ. પંડ્યા, દુર્ગેશ, જેઠાલાલ ત્રિવેદી, પ્રતાપરાય પંડ્યા, હરિશ્ચંદ્ર ભ. ભટ્ટ, રાજશેખર, શિરીષ શેલત, ભારકર વોરા, આદિ નામો પણ પદ્યમાં લખાએલી કૃતિઓની નીચે નજરે પડે છે.

આપણાં અગ્રગણ્ય માસિકો કવિતાને પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે સ્થાન આપતાં નય છે. પ્રસ્થાન, કુમાર, ઊર્મિ અને કૌમુદીનાં કાવ્યો એમની ગુણવત્તાથી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, જો કે આ વર્ષે કૌમુદીનાં કાવ્યોની શ્રેષ્ઠતા સાય ધટી ગઈ છે. કુમાર અને ઊર્મિએ ઉછરતી કવિતાને વ્યવસ્થિત રીતે પોપણ મળે એ માટે યોજનાપૂર્વકના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. કુમારમાં કાવ્યોની નીચે આવતી નોંધટિપ્પણો તથા ઊર્મિમાં પ્રયોગદશાનાં કાવ્યોની એક કે બીજી રીતે ચાલુ ચર્ચા એ માસિકોની આ દિશામાં પ્રથમ પગલું ભરવાની ઇતેન્દ્રી બતાવે છે.

ઊર્મિએ જે વરસથી કાવ્યાંક કાઢવાની શરૂઆત કરી છે એ સાહિત્ય-પ્રકાશનમાં કવિતાના માહાત્મ્યને વધારે છે. એ શુભ આશયવાળી પ્રવૃત્તિમાં

હજી જોઈએ તેવા પ્રાણુ નથી પુરાતો લાગતો. છતાં આપણી કાવ્ય અને વિવેચનપ્રવૃત્તિની મર્યાદા અને શક્તિ એમાં જોવાનાં મળે છે.

આ વર્ષે સાપ્તાહિકોએ પણ કવિતાઓ પ્રકટ કરવા માંડી છે. ‘ગુજરાતી’ પહેલાં કાવ્યો છાપતું હતું અને પ્રજ્ઞાંધુમાં ‘સાહિત્યપ્રિય’ વર્ષોથી ‘સાહિત્યચર્યા’ માં કાવ્યચર્યાને સ્થાન આપતા આવ્યા છે. કવિતાના વહેતા વહેણ સાથે તેઓ હંમેશા વહેતા આવ્યા છે. તેમની આ ચર્યાએ કવિતાને અને કવિતાનાં તત્ત્વોને લોકગમ્ય થવામાં સારી મદદ કરી છે. એ ઉપરાંત ‘પ્રજ્ઞાંધુ’એ મૌલિક રચનાઓ મેળવવાના પ્રયત્નો પણ આ સાલમાં કર્યા છે. સૂરતના ‘લોકવાણી’એ ‘શરૂઆતથીજ કાવ્યોને પોતાનું અંગ બનાવી લીધું છે. એમાં ઘણીવાર દેખા દેતા સોમાલોઠ ભાવસાર, ચિમનલાલ ભટ્ટ, ચંપકલાલ વ્યાસ, ‘પ્ર૦’ વગેરેમાં ‘પ્ર૦’ની કવિતા પ્રાસંગિક કે રંજનાત્મક કરતાં વિશેષ ગુણ ધરાવતી માલુમ પડી છે. સ્ત્રીલેખકોમાં ન્યોત્તરના શુક્લ અને પુષ્પા ર. વક્રીલ જે જ નામો દેખા દે છે.

લાંબા અર્થપ્રવાહને અનુકૂળ થવા ચોખ્ખાએલી છંદોની અગેયતા હમણાં હમણાં અત્યંત વ્યાપક થયા છતાં લાંબાં સફળ કાવ્યો થોડાં જ થયાં છે. કેટલાક લેખકો લાંબું લખે છે, પણ તેમાં ભાવનિરૂપણની આવશ્યકતા કરતાં લાંબું લખવાની ટેવ જ કારણરૂપ લાગે છે. લાંબી રચનાઓમાં કેટલાક અનુવાદો થયા છે; પણ કાવ્યમાં ગણતરી કરી શકાય તેવા નથી થયા.

પૃથ્વી છંદની પેઠે શિખરિણી, શાર્દૂલ, મન્દાકાન્તા વગેરે છંદો પણ અગેયતા અને પ્રવાહી રચનાઓનું વાહન બન્યા છે. પણ એમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો છંદ ઉપજ્ઞાતિ-મિશ્ર છે. એની લાઘવભરી પ્રવાહિતા અને મુલાયમ દેહબંધને લીધે તે પૃથ્વી છંદ કરતાં વધુ પ્રચારમાં આવતો જાય છે. લિન્નલિન્ન ભાવોને ઝીલવાની તેણે શક્તિ ખતાવી છે.

એક કાવ્યમાં અને પછી એક જ શ્લોકમાં છંદોની વિવિધતા મૂકવાની રીત પ્રચારમાંથી હટતી જાય છે. એક જ છંદમાં સળંગ રીતે ઘણી રચનાઓ થાય છે. પણ તેમાં પ્રયોગ કરવાની વૃત્તિ વિશેષ ગોચર થતી જાય છે. સંસ્કૃત વૃત્તો ૩૬ થઈ ગએલાં જ વપરાયા કરે છે. માત્રામેળ રચનાઓમાં નવીનતા આણવાના ન જેવા જ પ્રયાસો થાય છે. આ બંને

દિશામાં 'પતીલ'ની રચનાઓ અગ્રેસર થવા જાય છે. તેમણે વળી ઉર્દુમાં વપરાતા છંદો પણ અજમાવ્યા છે. પણ તે છંદો વ્યાપક અને તે પહેલાં તેની ચર્ચા થવાની જરૂર જાણી છે.

કવિતાના વિષયોની બાબતમાં ઘણી અવ્યવસ્થા દેખાય છે. બોધપ્રધાન કવિતા તો ક્યારની શુભ રીતે વિદાય થઇ ચૂકી છે. પરંતુ ૩૧-૩૨-૩૩ માં દેખાતી ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવા જીજ્ઞાસી આવેશભરી રચનાઓ પણ હવે અદૃશ્ય થઇ છે અને હવેનું કાવ્ય ચિંતનશીલ થતું ગયું છે. તે ઘણીવાર નાનાં મોટાં આત્મસંવેદનો રજુ કરે છે; જીવનને પલટનાર કોઈ ભાવ નિરૂપવાની તેની ઇચ્છા થાય છે તો તે તેવી પરિસ્થિતિ જાણી કરી તેમાંથી જ ભાવ ધ્વનિત થવા દે છે, અથવા તેને તેની સાથે સાંકળી દે છે. આ વર્ષની ઉત્તમ કવિતા એવી કૃતિઓની બનેલી છે. ફૂલ કવિતાનો અર્ધોએક ભાગ તો એકેકબળે કૃતિવાળા અનેક નવા લેખકોના પરચુરણ વિષયોના છે. પણ તેઓ જૂના ચીલામાંથી વિષયે કે શૈલીએ જુદા નથી પડતા. તો જે આજના શક્તિશાળી કવિનું માનસ વિષયની કે નિરૂપણની રૂઢિને વળગી રહેતું નથી. છંદોમાં, વિષયોમાં અને તેમના નિરૂપણમાં નાવીન્ય સરજવા પ્રયત્નો થાય છે. ભાવ અને તેના વહનનાં સાધનોની કસોટી કરી તેમાં સંશોધન કે સંવર્ધન કરનાર ઘણા થોડા છે. નવીન લખનારા તો કેવળ આકર્ષણથી જ નવીનતાની પાછળ પડે છે, અને તેમની કાચી કૃતિઓથી જનસમાજને કવિતા અજાણભણી પણ થતી જાય છે. આ દિશામાં વિવેચકો ધ્યાન દોરવા પ્રયત્ન કરે છે. તોપણ આ પ્રયોગો અને તેમની દિશાની યોગ્યોગ્યતાની ચર્ચા હજી વધુ તલસ્પર્શી થવાની જરૂર છે.

નવીન છંદોવિધાનનાં કે વિષયની નવીનતાનાં લક્ષણો ધરાવતી બધી કૃતિઓ રસ, નિરૂપણપ્રકાર કે અર્થ પ્રસાદની દૃષ્ટિએ સફળ નથી બનતી. આમાં કઈ વસ્તુ દોષપાત્ર છે તેની તરફ થોડાનું જ ધ્યાન ખેંચાય છે. કાવ્યના આવા પ્રકારોની ટીકા કરતાં એક તત્ત્વના દોષ બીજા તત્ત્વને માથે ચડાવવામાં આવે છે. ઉછરતા કવિની કલમની કચાશને માટે તેણે હાથ લીધેલાં અજેયતા, પ્રવાહિતા વગેરેને ટીકવામાં આવે છે. છંદોની અજેયતા કે પ્રવાહિતામાં કાવ્યને હાનિ કરે તેવું કશું નથી એ આપણે હંથોટીવાળા કવિઓની કૃતિઓમાં જોઇ શક્યા છીએ. નવીનોની કૃતિઓમાં જે રસનો અભાવ, વિચારોની સંદિગ્ધતા, અર્થની દુર્બોધતા અને લાગણીનો

શુષ્કતા મળી આવે છે તે તેમના પ્રયોગ તરફના વધારે પડતા ઉત્સાહને લીધે અને કાવ્યનાં સાચાં તત્ત્વોના જ્ઞાનને અભાવે છે.

છન્દ, ભાષા અને કાવ્યનો વિષય એ સૌ ભાવસંવેદનનાં સાધનો છે. એ ત્રણેની સિદ્ધિ ભાવની સિદ્ધિને મુકાબલે ઘણી સરળ છે. થોડા પ્રયત્ને માણસ છંદો, ભાષાભંડોળ કે નવા વિષયો મેળવી શકે છે. પણ ભાવસંવેદનો જગાવવાને તેણે ભાવસમૃદ્ધિ મેળવવાની રહે છે, અને તેને સંવેદિત કરવાને માટે છંદ અને ભાષાને પ્રયોજવાનું, અને વિષયને યોગ્ય ઉદાવ આપવાનું કૌશલ કેળવવાનું રહે છે. ભાવસમૃદ્ધિ, કલ્પનાબળ અને વિશ્વવ્યાપી ભૂમિઓનાં સ્પન્દનાનુભવની શક્તિ એ કુદરતી બક્ષિશ છે. પણ તેને નિરૂપવા માટે જરૂરનું કૌશલ શીખી શકાય છે. શાસ્ત્ર અહીં મદદ કરે છે. આપણા વિવેચને આ શાસ્ત્ર ભિગતી કવિતાને શીખવવાનું છે. નવાઓમાં આ કૌશલનો અભાવ જ તેમની કૃતિઓના દોષનું કારણ છે.

આજકાલની કવિતા ચિંતનભારથી વધારે દબાતી લાગે છે. મનુષ્ય-જાતિના પ્રારંભના અદ્ભુત, ભયાનક ભાવો અનુભવવાને તે ઘણી મોટી થઇ ગઈ લાગે છે. હસવાની શક્તિ તેણે તદ્દન ગુમાવી લાગે છે. અને તે કદી હસે છે તો તે બાળકને હસાવવાને માટે જ. જીવનમાં અદ્ભુત, ભયાનક અને હસનીય તત્ત્વો કાંઈ ઓછાં નથી થઈ પડ્યાં, પણ માણસની પુદ્ધિ એ સૌના એક કે અન્ય પ્રકારે ખુલાસા રજૂ કરે છે, એટલે તેને ભાગે આ પરિસ્થિતિ અનિષ્ટ હોય તો તેની કરુણતા ગાવાનું, તેને ઇષ્ટ દશાએ પહોંચાડવાને જીવનમાં સામર્થ્ય પ્રકટાવવાનું અને એ દિશામાં કાંઈ કરી શકાય તો તેનો ઉત્સાહ અનુભવવાનું રહે છે.

સુંગારનું સેવન બહુ જ મર્યાદાથી ડરીને થતું જાય છે. પ્રેમની ઉન્મત્તતાને બદલે તેની વિપાદધેરી ચિંતનભરી દશા જ ચીતરાય છે. સૌથી વધુ જેની ઉપાસના થાય છે તે વીરની. જીવનની કરુણાભરી સ્થિતિ, અતૃપ્તિ, દૈન્ય, સેવા એ બધાં સ્થાથી ઉત્સાહ જેનો આત્મા છે એવા વીરત્વને જીવનમાં બતાવવા ઉપાસાય છે. કવિતા સ્વેર્ગમિંકથનથી આત્મસંતુષ્ટ રહેવાને બદલે અસંતોષની જવાલાઓ ફેલાવવા મથે છે. તે વિલોપાતા ગૃહ-જીવન તરફ, રડતી પ્રિયા તરફ, મરેલા બાળક તરફ ધડીભર નજર નાખી લે છે, પણ એ જે વસ્તુ ઉપર વળાવળાને જાય છે તે તો જીવનનો પુરુષાર્થમંચ કરવાની તમન્ના છે. આખી પ્રજામાં એ ભાવના વ્યાપેલી છે. કવિતાએ તેને ઉચિત ઉચ્ચારણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

પરંતુ આ ઉત્સાહ જન્માવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ જન્મતાં બધાં કાવ્યો ભાગ્યે જ ઉત્સાહ જન્માવવામાં સફળ નીવડે છે. સાચી લાગણી અને તેનું કુશલ નિરૂપણ એ બે આવાં કાવ્યોને સફળ કરવાને જરૂરનાં છે. જીવનનો ઉત્કર્ષ અને ઉત્સાહ ગાવા નીકળતા નવા કવિઓ આ બંને નથી સાધી શકેલા. સાચું ભાવસંવેદન અને તેનું કૌશલભર્યું નિરૂપણ બધાં કાવ્યમાં ખૂટતું લાગે છે. આ કૌશલ ભાવનાં આલંબનોને વર્તમાન પરિસ્થિતિમાંથી ઉપજાવવામાં રહેલું છે. હૃદયના સનાતન ભાવો નવાંનવાં પાત્રો દર વેળા મેળવે છે. તે જ પ્રમાણે કવિતાએ આ ભાવો માટે નવાં આલંબનો-નવી સામગ્રી મેળવવાની છે. નવી સામગ્રી, નવાં વાહનો અને નવીન દૃષ્ટિકોણ ઉપજાવવામાં જ આજના કવિની કસોટી રહી છે, અને એ કસોટી આકરી છે એ આપણા અનુભવ પરથી આપણે સમજી શકીએ તેમ છે. એને માટે પૃથ્વી કરતાં યે વ્યાપક સમભાવ, ઊંડી તત્ત્વદૃષ્ટિ, સાચી વિવેકશક્તિ, ઉગ્ર માનવકલ્યાણભાવના અને વર્ચસ્વી કાવ્યકલા તેણે કળવવાનાં રહેશે.

નવા પ્રાણનું આકૃષ્ટન કરતી આ કવિતા બે સફળ થશે તો મંત્રદૃષ્ટાની શક્તિ ધરાવશે, પ્રજા હૃદયના સૂક્ષ્મતમ ધ્વજકારા ઝીલતું સિરમોગ્રાફ બનશે, શોખીનોની અને આશ્રયદાતાઓની ડુંગમાં તે લપાઈ નહિ રહે, પણ પ્રાણવાયુ પેઠે સર્વત્ર વ્યાપશે, અને સૂર્યકિરણ પેઠે કેટલાંયે મૂર્છિત જીવન-બીજોને અંકુરિત કરશે.

આ સામર્થ્ય મેળવવાને તેણે મહાન સાહસો ખેડવાનાં છે. કવિઓએ પ્રયોગવૃત્તિ સાથે પ્રયોગદૃષ્ટિ પણ મેળવવી પડશે. વહાલી લાગતી અનેક વસ્તુઓને તે બંધનરૂપ લાગે તો છોડવી પડશે અને નવીન આવશ્યકતાઓને સંતોષવા જરૂરની જણાતી કોઈ પણ વસ્તુ સ્વીકારવાની તૈયારી રાખવી પડશે. આવું મુક્ત અને સાહસશીલ ચિત્ત કવિતાનાં નવાં સાહસોને પવનવેગે ધપાવશે.

તેવે વખતે જરૂર પડશે માત્ર કુશલ સારથિની. આપણો દૃષ્ટિસંપન્ન વિવેચક વર્ગ એ ખોટ પૂરી પાડશે. નવીન તત્ત્વોની તટસ્થ સમાલોચના, અને કાવ્યનાં તત્ત્વોની લોકગમ્ય વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ એવી કવિતાને યોગ્ય દિશાદર્શન કરાવશે. ગૂંજરાતમાં આવા સાહસશીલ કવિઓ અને સમભાવી વિવેચકોની ખોટ નહિ જ પડે.

ત્રિભુવનઘાસ લુહાર

યૌવન

(અનુક્રમ)

રૂઝે જગના જખ્ખો,
આદર્શો ને પુરાં કરે;
ચલાવે સૃષ્ટિ તન્નુ,
નમું તે નવયૌવન.

(ભામિ)

શેષ

નમું

. મિત્ર .

નમું તને, પથ્થરને? નહીં નહીં
શ્રદ્ધાતણા આસનને નમું નમું:

જ્યાં માનવીનાં શિશુ અંતરોની
શ્રદ્ધાભરી પાવન અર્ચના ઠરી,
કે મુક્ત તલ્લીન પ્રભુપ્રમત્તની
આંખો જહીં પ્રેમળતા ઝરીઝરી.

તું માનવીના મનમાં વસ્યો અને
તને ય આ માનવ માનવે કયો;
મનુષ્યની માનવતાની છત આ
ચમ્પેલ ભાળી અહીં તેહને નમું.

તું કાષ્ઠમાં પથ્થર વૃક્ષ સર્વમાં,
શ્રદ્ધા ઠરી જ્યાં જઈ ત્યાં બધે જ તું.
તને નમું, પથ્થરને ય હું નમું,
શ્રદ્ધાતણું આસન જ્યાં નમું તહીં.

(કુમાર)

સુન્દરમ

સંસારબોધે ઉડણોત્સુક નવજીવાનને

સોનેટ

પૃથ્વી

વિહંગ, ઉડ ! જો લસે અખુટ બોમ આશાભર્યાં !
ચડે નયન જે દિશા, નભ નવીન તે દાખવે;
ચહે હૃદય રંગ જે, સુરકમાન^૧ તે ખીલવે;
વહંગ, ઉડ ઉડ રે ! ઉડણુ ધન્ય હો તારાં !
યશે ઉડણુ જાતિએ જન્મવ જોમ તે માપનાં:
હશે દગ-ઉદારતા મતિવિકાસ, તેવાં બલ;
વિકાસ, દિલનાં રતિઝરણુ જેમ ઊંડાં વિમલ:
રતીઝરણુ, ઝીલશે કિરણુ જેહવાં આત્મનાં.
ભવે ઉડણુ માટ આ નિયતિ:^૨ જ્યોતિ એ બૂલ મા.
-યશે ભુલ, ફરી ફરી શ્રમ વિપાદ તો તાવશે:
કુસંગતિ ફરી ફરી રતિસુધા ય દૂણાવશે:
જશે કથળિ લોહિમાં કસ બધા ય ઉત્સાહના.
પરન્તુ નિયતિ સ્થિર ક્રુપ પ્રબોધ કે પાત્રને;
વિહંગ નિયતિસ, ઉડ ! અપનાવ આનન્ત્યને !

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

દીવાળી

પૃથ્વી

અરે વરસ આંતરે અહીં ધરે જ, દીપાવલિ !
અર્નત જડ દીપમાળ શીદ આ ભૂંડી ભોમમાં ?
અહીં મનુજને ઉરે બડલડે જુદી શ્રામમાં
સદા વિષજીભો સમી ભલુકતી મશાલો બળી
બળી જીવન સીઝતી; નયનમાં બળે રે વળી
અખંડ ધરખા તણી વિષમજ્વાળ; એ હોમમાં

૧. ઉદ્દમજુષ્ય

૨ સનાતન સૃષ્ટિકર્મ

૧૫૩

વહે અગનધાર, ને ફગવતી હજી બ્યોમમાં
શિખા તણી જાયે વિશાળ વિકરાળ ધૂમ્રાવલિ.
તને પ્રગટવું, ભલે પ્રગટ; મા ધરી દીવડા
સુકોમલ સરપના વિહિન શક્તિના જીવડા;
અરે ફક્ત એક વર્ષ પ્રગટી રહે તું બની
પ્રચંડ રૂપની મહાનલ સરપનાં આગની
વિરાટ નવશક્તિ, ભસ્મ કર પાપબાલા ભૂંડી:
પછી અહીં પધારજે બનીહતી રૂડી દીવડી.

(કુમાર)

ચન્દ્રવદન મહેતા

ઉદ્બોધન

• મિત્ર •

રે ! તું સદા સુક્ત સ્વતંત્ર પ્રાણ !
ધોરી રહો ત્યાં શિદ કાલઉપરે ?
મંકોચતો તારી વિશાલ કાય
બેસી રહો ત્યાં શિદ કુદ્ર ઝૂંપડે ?
પૃથ્વી તણા બીતરમાં દબેલો
અધારના ગાદ નિસ્તીમ ભારથી
યુગોતણી નિદ્રે ફેડી, જો ! આ
જગી જિંદગી આજ રૂપે જ કાલસો !
પૃથ્વી-ઉરે પાય પ્રચંડ ખૂંપી
જિભાં અહીં વૃક્ષ; કદીક હોડલી
બની જશે એ સફરે સમુદ્રે;
લાગે છ જે સુખ પડ્યાં જળાશયો
તે ના સૂતાં; દુર્બલ વારિખિન્દુ
નભે ચડી દંગલ-મસ્તી માંડશે,
અને પસારી શતલક્ષ બાહુ
ઉલ્લેલ હિલ્લેલત ભૂમિ ભેટશે.

તું મૂક ના, મંત્રદ દિવ્ય વાચા
પ્રચ્છન્ન તારે ઉર, ઊઠ ગજતો;
કંગાલ તું ? કોણ કહે ? સમૃદ્ધિ
પ્રસુપ્ત તારે ઉર સપ્તસિધુની.
ના પંથુ તું, દુર્બલ ના, ન હીન;
પૃથ્વી તણી ધારણશક્તિ, ને વળા
હિમાચલોની અચલા ધૃતિ ચે
તારે વિષે; હાં, ઊઠ કાલમર્દન !

(કુમાર)

રમણલાલ સોની

હીરો

પૃથ્વી

અધીર ઉર ! ચોદિશે તિમિર ધોરને દેખતાં,
અને કડકડાટ સાથ નભને સુણી તૂટતાં
અશાન્ત શીદ તું ભમે ? ભયથી શે નમે ? રુદ્ર ચે
મહો નહિ શકે ડરાવી તુજ પ્રાણને તોડવે !
ન વા અખિલ વિશ્વના અતિ કરાલ અંઝાનિલો
બુઝાવી શકશે કદી હૃદયદીપ તે તાહરો !
નિહાળ-! અતિ ધોર તે તમપ્રશાન્ત ભૂગર્ભમાં,
ન આજની, ન કાલની, અવર વા ન ચિન્તા વ્યથા
ઉરે ઉડતી જેહને, યુગયુગો તણાં જે પરે
મહાત્મ રથચક્ર ભવ્ય જયનાદ સાથે પળે,
ન લાં-તિમિરમાં-શૂરી વ્યથિત તે થતો હીરલો.
અરે ! તિમિર અન્ધને ય નયતો શ્મિતે અર્પતો !
પડયો જગખાણુ તું માનવહીરો ભલે આજ હો.
જરૂર તવ તેજથી દિવસ કો થશે ઊજળો

(કુમાર)

‘સ્નેહરશ્મિ’

આત્મહીનો ભવ

તું તારા દિલનો દીવો થાને,
 ઓરે, ઓરે, ઓ ભાયા !-તું તારા.
 રખે કદી તું ઉછીનાં લેતો પારકાં તેજ ને છાયા,
 એ રે ઉછીનાં ખૂટી જશે ને ભડી જશે પડછાયા !-તું તારા.
 કોડિયું તારું કાચી માટીતું તેલ, દીવેલ છુપાયાં,
 નાની શી સળી, અડી ન અડી પરગટશે રંગ-માયા !-તું તારા.
 આભના સૂરજ, ચંદ્ર ને તારા મોટામોટા તેજ-રાયા,
 આત્મનો તારો દીવો પ્રગટાવી, તું વિણ સર્વ પરાયા !-તું તારા.
 (લોકવાણી)

ઉપવાસી

દ્વિધા

(પૃથ્વી - સોનેટ)

પણે ઉભરતા મહા ઉદ્ધિઅશ્વ પીઠે ચડી,
 અપાર પૃથિવિ તણા સકળ પાર લેવા લડી:
 ભડી ગગન ફૂંકે ફૂંકે નભદીપ હોલાવવા:
 સરૂં વિતલ નાગપુત્રી વરમાળ ધારી થવા:
 અને અહીં ખળંત આ ઝરણ, ને ભલા ફુંગરા,
 વચાળ નવ પક્ષવે લચિત ઝૂંપડી, સુંદરા
 પ્રતિક્ષણ પ્રતિક્ષતી-નીતરતી પીળાં પોપચે;
 મૂકી સકળ કૂચવું? હૃદય જીલ્લ ભારી મચે !

અજંપ મુજ અંગમાં: હૃદય રાગભારે ભર્યું:
 નતલંત મુજ વાંછના-રૂધિર ક્યાંક થોડું ઠર્યું:
 અપ્રાપ્ય સહુ પામવું: નહિ ય મેળવ્યું છોડવું:
 વિરાટહૃદયી થવું!—સકળ વિશ્વ જેમાં જડ્યું;
 ભડીશ પુલકી કદિક જગ મૃત્યુનાં ખોળવા !
 વિપાદ પણ વ્યાપશે જીવનવિશ્વ છોડી જવા !

(કુમાર)

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

બળતાં પાણી

• શિખરિણી •

નદી દોડે, સોડે ભડભડ બળે કુંગર વનો,
પડે ઝાળા પાણી મહીં, સરિત હૈયે સળગતી;
ઘણું દાઝે દેહે, તપીતપી ભડે બિંદુ જળનાં,
વરાળો હૈયાની, પણ મદદ કેં ના દધ શકે.

જરી થંભી જૈને ઉછળી દધ છોળો તટ પરે
પહાડોને છાંટી શીતળ કરવાનું નવ બને;
અરે ! જે પહાડોએ નિજ સહુ નિચોવી અરપિયું
નવાણામાં, તેને સમય પર દે બુદ્ધ ન શકે !

કિનારાની આંકી જડ કઠણ માઝા ક્યમ કરી
ઉથાપી લોપીને સ્વજનદુઃખને શાંત કરવું ?
નદીને પાસેનાં સળગી મરતાંને અવગણી
જવું સિન્ધુ કેરા અદીક વડવાગ્રિ શમવવા !

પછી ત્યાંથી કેા દિ' જળભર લલે વાદળ બની
વહી આવી આંહી ગિરિદવ શમાવાનું થઈ રૂહે !
અરે ! એ તે ક્યારે ? ભસમ સહુ થૈ જય પછીથી ?

દવાગ્રિની ઝાળો ઉર ભરીભરીને અણુદરી
વધુ વેગે દોડે તરસી સરિતા સિન્ધુની લણી.

(કુમાર)

ઉમાશંકર જોષી

યાચના

મોરલા હો ! મુને થોડી ધડી તારો આપ આપાઢીલો કંઈ;
ખોવાએલી વાદળોને હું, છેલ્લી વાર સાદ પાડી લઉં.

ઇન્દ્રધનુ ! તારા રંગ-ધોધોમાંથી એક માગું લીલું બુદ્ધ;
સાંભરતાંને, આંકવા કાળે, પીછી એક બોળવા દેજે.

મેઘમાલા ! તારા લાખ તારોમાંથી ખેંચવા દે એક તાર;
જેસાડીને સૂર બાકીના, પાછી સોંપી દૈશ હું વીણા.

રાતરાણી ! તારા આકર્ષમાળાનું કોઈ નથી મારે કામ;
ગાઠા અંધકાર પછેડા, ઝોઢાડી દે ! ભંધની વેળા.
કાળસિંધુ ! તારા વીંઝણાનું નાનું એક તો આપ કલ્પેલ;
હૈંડું એક નીંદવિહોણું, ભાલે એને વાયરો ઢાળું.

(ગન્નમભૂમિ)

અવેરચંદ્ર મેઘાણી

શિખરો

[ઉપજાતિ]

આકર્ષતાં એ શિખરો અનેરાં;
પાતાળદેશે દઢ પાય સ્થાપી,
પૃથ્વીતણાં વળૂપડો. ઉથાપી,
શૃંગે વિંધે આભ અથાગ ઘેરાં.

અને અનામી અકલા અનંતે,
આશ્ચર્યથી મુગ્ધ પ્રશાંત ભાવ
ભૂભાં ભૂભાં મૌનરુચ્યા ગળવે;
એના પડે આ પડધા દિગંતે.

ના કાળની પહોંચત ત્યાંહિ કાળ,
દિગંખરો થે સરકી પડે ત્યાં,
ત્યાં નગ્ન સૌન્દર્ય સ્વરૂપ શોભા—
લસે ધરી કંઠ અનંતમાળા.

ના વાદળાં કાળજરંગ કુડાં,
તોફાનના ગર્જન, મેલ છાયા
સ્વપ્ને ય આવે ન, મેમોહમાયા;
ત્યાં વિસ્તરે મુક્ત પ્રકાશ ફેડા.

અસહ્ય વેગે શુચિ ન્યોતિ—પાંખે
પ્રદક્ષિણા શાશ્વતની કરંતા,
માધા નિશાની સહજે હરંતા
તારા, નરી, પાવકદીપ્ત આંખે.

એકાગ્રતાનાં પ્રખરાસો સાધી
ભેદોત્પન્નું અંતર ભેદનારા,
વિશ્રામ લે ત્યાં, શ્રમખેદભારા
ભિતારી પાછા ઉડતા ત્વરાથી.

ત્યાં અંતરંગી ખની આત્મમિત્ર
અમેય સદાનો અવિનાશ—હેરો
વાસો ચહું, નિત્ય નવીન ચીત્ર
નિહાળતો અક્ષય નંદનોનાં.

અનંદની લહેર પરે તરંગો,
શાંતિતણા ગર્ભમહીં ગરંતો;
આજન્મ સેવ્યાં લહું સ્વપ્નસોનાં.

પૂજાલાલ

મુજ પ્રદીપ

કરાલ તમ તાંડવે પવન ! છો હવે સૂસવો;
ભલે ધસમસી રહો જલધિમોજ ! પૂરી રહી
અદ્રાટ નભની ગુહા તમનિનાદ કંકાલથી;
બધું તિમિર, શૂન્યતા જગતકેરી ભૂખાળવી
મથી સહુ રહો ભલે : સહુ મથે ભલે ઠારવા :
છતાં નહિ નહીં શમે મુજ પ્રદીપકેરી પ્રભા,
પ્રકુલ મુજ પ્રાણની નહિ શમે કદી ગ્રેરણા !

થનગની, થનકી, હમકી, સરી
મલપતે પદ નીર પરે જશે;
અણપૂર્યા ઉરના અભિલાષો
ભિલડતી જહીં યૌવન પાંખડી,
લલિત લોચનમાં જવ ગ્રેરણા
પ્રખળ કલ્પનનો રસ આંજતી,
ફફડતી પુરુષાર્થની પાંખ જ્યાં.

૩૫૯

વિલસતો મુજ પૂર્ણ પ્રદીપ એ
નિરખશે તટનાં તરુવૃન્દ સૌ
ગલિત નેણુ ભરી નિજ વિસ્મયે;
સમયના શિશિરે હણી જેમની
પમરતી, પમરી સહુ કલ્પના;
પ્રખળ જીવનનાં જળ થલિયાં
જરહ જાડય થકી અવ જેમનાં.

શુચિ અતીવ પ્રભામય દીપ એ
સુલગ કૈં સરતો સરતો જશે,
જહીં સનાતન સાગર સ્ફોટમાં
વિવશતા સરિતાની વિરામતી;
નયનો મદ, યૌવન અંગતું,
ઉર તણો અભિરામ વિલસ જ્યાં,
ત્રિયવિલીન રસે પળમાં બને.

મુજ પ્રદીપની સ્વર્ણશિખા તાણું
તિલક ત્યાં ધરશે જળસુન્દરી,
લહરીને ઠમકે અવિરામ જે
રમઝટે મયની રહી રાસની
અમર એ વિભળા વિધુલેખશું.
મુજ પ્રદીપ તહીં શુચિ સોહતાં
સફળ સર્વ થશે મુજ સાધનો.

અને પમરશે તદા સુલગ પુણ્યની મંજરી !
પરંતુ હરિ ! આશું ? આશું ? ક્યમ ઉત્પાત આ ?
પ્રદીપ સુકુમારનો ક્યમ જ દેહ ડોળી રહ્યો ?
પ્રદીપ મુજ અંખવાઈ સહસાજ શેણે રહ્યો ?
મનોરથ કુળી જશે અતળ એક નૈરાશ્યમાં ?
અને અવ શમી જશે મૃદુ પરાગ એ પ્રાણનો,
પ્રદીપ મુજ - ના, પિતા ! તુજ પ્રદીપ ? હું માનવી !

મ ન : સુ ખ લા લ ઝ વે રી

અંતરૂપ

—: મંદાકાન્ત :—

છાયા ઝાંખી નજર પડતી તત્પલે જાય ઉડી
આશા જેવી તુજ દરસના ભાવ સૌ થાય મિથ્યા;
આંખો આડે વમળ રસજે વાદળોના અચિંત્યા,
વૃત્તિ મારી જગતરણુમાં જેમ કૈં હોય ખુડી:
જાતું ના કાં હૃદય નળળું દુઃખમાં છેક તુટી,
શાને ઘેરે દિનનિશ મને અંતરે અંધ છાયા;
કેવી આ તે નરકસરણિ-શ્વાસની ઘોર માયા,
જાશે શું ના કદિ વિકળ આ ઉણુ ઉચ્છ્વાસ છૂટી ?

ના, ના, મારા પ્રિય હૃદય ! મૃત્યુ થશે નેત્ર પુટી.
તે જે તીણું કિરણુ ઝગશે, છોડશે અંધ છાયા;
ફેડી શંકા મન મુંઝવતી ઊગશે દિવ્ય આશા.
ત્યારે રૂપે મધુરવદના નિર્મળા પ્રાણમૂર્તિ,
જોશે તું તે પુનરપિ સદા મંગિની જોગ માયા:
ભાવો ઘેરા અમર સઘળા ચૂમજે અમૃતાના.

દેશળ છં પરમાર

ભમરી

—: શિખરિણી :—

પ્રકાશે દીવાના ભમતી ભમરી આ પજવતી,
ઉરાડે ઝપાટે ઝબકી જરી મહેં ડાખડરથી;
જવું તહેણે ચાલું નવ પ્રણયી સાન્નિધ્ય વિસરી,
ભરાએલી રીતે અસહ અટકો એક દૈ ગૈ.
અચિંત્યો ઉઠ્યો હું રગ રગ બદલ્યો ક્રોધ અદકો,
સીસાપેને દાખી શબ્દવત કરી એક પલમાં.

૧૬૧

પીતો હાવાં હું કો કવિવરતણી વ્યોમરમણા,
નિહાળું એને ત્યાં મમ સુકુમ હૈયું દ્રવી જતું.
'અરે મહે' શેં મારી?' પાણુ પળ મહીં એ પરિમણી,
અનેરા ઉલ્લાસે પરિશીલન નિષ્કંટક થયું.
ગણી; કાલીદાસે સભર ભરિયો મેઘહૂતનો.
મધુરાં મોનનો પુલકિત બની સિન્ધુ ભરતું.

ન કો ઇષ્ટાનિષ્ટે જરીય અણુબાણ્યું જન જગે
છતાં સાધ્યા સ્વાર્થે સહય મલકી વિશ્વ વિસરે ?

રમણીકલાલ અરાલવાળા

પૂ. નરસિંહરાવને

: પૃથ્વી :

મહા ગિરિસમા તહમે નયનસંસુખે છો ઉભા;
કૃતાર્થ તમ દર્શને અમ ઉરે થતાં, વન્દતાં,
અખોલ બનતાં હજે અરણુમાં તહમારાં, પીતાં
વિશદ્ધ ઉરથીવહન્ત જલં ગૂઢ વાત્સલ્યનાં.

પડ્યા જખમ વજના શિરપરે ઘણા કારમા,
છતાં સહુ ગણી પ્રતીક વિભુના જ સંકેતના-
અભંગ ઉર-આશથી સકલ ધા વધાવી લીધા
નહીં રુધિર-દુઝતા જગતને પ્રણો દાખવ્યા.

દવે અતલ અન્તરે અનલ-જ્વાલા, જે આવરી
તહમે શિખર ઉપરે કદી થવા ન દીધી છતી.
બળે ઉદ્ધિ અન્તરે જ વડવાગ્નિથી સર્વદા,
છતાં જગત પામતું અનિલ શીત આનન્દદા.

શિરે વરસતી અગણ્ય જલની ઝડીઓ લતી
કદી દવ- ન હોલવ્યા હૃદયનાદ ઉરોલ્લાસથી
જગે અવરનાં દુખો શમવવા વહાવી નદી
સદાશિવ પ્રવાહની પુનિત માત ગંગાંસમી.

વિરાટ ઉર આપનું સકલ તાપને આવરે,
તવી ઉર તણા ઝરા ગગન-ચિત્તને છાવરે:
જગે વરસતી ઝડી ઉદક જ્ઞાનનું સીંચતી
અને ઉર-વરાળથી તરસ લોકની છીપતી.

પડી વિપદ એકલા સહન શાન્ત ચિત્તે કરો,
અને હૃદયવાદના કરુણ ભાવમાંથી વણો—
કલા, રસિકતા ભરી, ઉરવિવેક ભાવે ભિનાં,
તહમે અવર કાજ-ગીત, રસ, ભાવનાથી ભર્યો.

મથો વિસરવા સદા હૃદયભાર, સંવેદના,
દર્ધ જગતને તહમે મધુર ગીત આનંદનાં.
ઉન્હાં નયનનીરથી પ્રજલતાં ઉરો દારતાઃ
ન શું અમિત આ દિસે જીવનદહાણની લવ્યતા ?
ક્ષણે અડગતા તહમે નવ કદીય મૂકી છતાંઃ
ઉભા સ્થિર મહનુભાવ ! અણુસહ્ય આપત્તમાં.

ધરી પ્રગટ મૂર્તિ શું અહીં ગભીરતા ઉભી ?
વસી નીરવતા હૃદે સભર મૌનેથી ગાજતી !

કૃતાર્થ થઈ દર્શને ઉભયનાં ઉરો વન્દતાં,
અખોલ ખનતાં ઢળે ચરણમાં તહમારા સદા.

રમણ ન. વકીલ

‘ ખારી ખહાર ’

વર્ષોની ખંધ ખારીને આજ જ્યારે ઉઘાડતો
‘આવ’ ‘આવ’ દિશાઓથી સૂર એકણું આવતો.

આવે વાયુ પ્રથમ ભિતરે સિંધુના મોજ ચૂમી
ધૂમી ધૂમી વન વન વિષે પુષ્પની ગંધને લે;
માળે માળે જઈ જઈ લઈ પંખીના ગાન સૂર
લાવે હૈયે નિકટ મુજ જે આંખથી હોય દૂર.

આકાશથી કિરણ ઉતરી સર્વ એ વાત કે'તાં
નાચ્યાં કેવાં જલ ઉપર ને કેમ પુષ્પો ઉઘાડ્યાં
પેહા છાનાં ક્યમ કરી સહુ પંખીના વાસમાંહી
વીણ્યા બિન્દુ શબ્દનમ તણા ઘાસ માંહી છુપાઈ.

પુષ્પો અને પર્ણ તણી પિછેથી,

પંખી તણાં ગાન અનેક આવતાં.

સંદેશ એનો સમજું નહિ ને

કાં હર્ષના અંતર ધોધ છૂટતા ?

નમાવી ડાળીઓ સર્વ માર્ગમાં પુષ્પ પાથરી
'આવ' 'આવ' બધા વૃક્ષો સાદ દે છે ઘડી ઘડી.

પાસેથી કો ઝરણુ વહતું વાત એ જાય, કે'તું
કેવું આભે ભ્રમણ કરતી વાદળામાંહી રે'તું,
કેવું છુપ્યું ગિરિવર તણી ગહવરે ચૈ અશબ્દ,
કેવું છૂટ્યું જલધિ જલનો સાંભળી 'આવ' શબ્દ.

આલિંગે છે પથ ઉપરની આવીને ધૂળ અંગે
ને લાવે છે અખૂટ કથની માર્ગની સર્વ સંગઃ
કેવાંકેવા પથિક દધને પાય એ માર્ગ જતા
કેવાં ગીતો-અનુવલ તણાં જાય એ સર્વ ગાતા !

ને ખેતરે લાખ ઉભેલ કુંડાં,

લળી, લળીને સહુ સાદ પાડતાં.

અનેકની હાર ખડી રહી ત્યાં,

છતાંય કાંએ મુજ સાથ મારગતા ?

ઉચ્ચે જોવું અંસીમ નલમાં વાદળા એક જતી
સામ્રાજી શી મૃદુલ પગલે માર્ગ એ કાપતી'તી
વાતો કે'તી ધડીક વીજની, મેઘ કેરા ધનુની,
યાત્રા કેરી વિજનવનની, પર્વતોની રણોની.

નીચે ક્રોધ ચલિત પગલે જાય છે આળાં ચાંદ્યુ,
પુષ્પો પર્ણો તણુ સકલમાં સાંભળે હર્ષગાણું,
એ ચે ગાતું કિસુમ તણુમાં જગતો હર્ષ કિંપ,
જાય નીચે ડગપુલ જેતે ઝીલવાને પર્તંગ.

શું એ આંખે મૃદુલ ડગલે શું ભર્યું હાથનાને,
 તૂટેલા એ શબ્દ મહીં શું ? સર્વ શું એ ક્રિયામાં,
 બારી બંધે કદિય નવ જે લાવનાને પિછાની,
 તેવી ઉરે નયન મહીં છે આર્દ્રતા આજ બાણી.
 અંગાંગે છે પરમ ભરતી મસ્ત સિંધુ સમીને,
 લગ્ન કેરી નયન ભર છે એક મર્યાદ રેખ,
 હર્ષ થાતી પુલકિત ધરા પાયના સ્પર્શથી જે,
 બચે કોઇ યુવતિ નયનો ધન્ય મારાં કરીને.
 ઉચ્ચરીને અહાલ્લેક કોઈ સાધુ જતો વહી,
 સંદેશે સર્વ સંતોનો બારણે બારણે દબ,
 બચે લક્ષ્મી પ્રણયી પથમાં જ્ઞાનના કો પિપાસુ,
 કોઇ બતા શ્રમિત જનકો' દીન કોઇ દરિદ્ર,
 બ્યોતિ કોઇ વદન ઝળકે સ્મિત કેરી અખંડ,
 અશ્રુધારા નયન થકી કો બચ ચાલી અભંગ.
 સર્વને બારીએ ઉભો નેનથી નિરખી રહું,
 એક એ સાદ 'આવ' નો ઉર સાંભળું.
 પળે પાછાં અન્તે રવિ કિરણ સૌ અસ્ત નભમાં,
 અને આવે પાછા દ્વિજગણ સહુ વૃક્ષ ગૃહમાં,
 ઝગી બેઠે નાની સકલ ઘરમાં એક દીવડી,
 શરૂ શાંતિ કેરી પરમ ઘડીઓ યાય જગતી.

સુધા ભરી તારક ખાલીઓને,
 કેરે ધરીને રજની પધારે,
 પંખી, વનો, નિર્ઝર, માનવીને,
 પાઈ દઈ એ સઘળું ભુલાવે.

મેં પીધી રજની કરથી લેધને એક ખાલી,
 અંગાંગે એ મદ ચડી ગયો, આંખડી બંધ થાતી,
 તોયે સૌનો ઉર મહી સુણું 'આવ' નો એક સાદ,
 ના બારી, ના ઘર મહીં, રહું જાઉં એ સર્વ સાથ.

પ્રહલાદ પારેખ

૧૬૫

ફલકુને

—: શિખરિણી :—

નથી તારાં તીરે દ્રુમ શીતળ છાયા પ્રસરતાં,
ન વહેતાં પાણીયે શ્રવણપુર સંગીત ભરતાં;
ન મોંઘાં સૌન્દર્યા, નગરવધુનું હાસ્ય છુપતું;
કીડ-તી કન્યા કો' જલલહરી સંગે ન, ડુલકુ.

અરે, તારું હૈયું રણપટસમું શુષ્ક કહીને
જતા શાપો દેતા પથિકજનને હૈયું બળતું;
હુંયે બાણું છું કે નવ તું' મહીં આકર્ષણ ઉઠાં;
છતાં સ્વાને સ્વપ્ને સુભગ રુપ તારાં ઉઘડતાં.

રમ્યો આ વેળુમાં શિશુ સમયમાં સંગ શિશુનાં
જહીં તાપે થાણી કર વીરડી' ખોદત પટમાં;
તહીં સુકે હૈયે અમીસરણી ધીમે ઝબકતી
ભૂલી જતાં, માતા, રમતશ્રમ પીતાં જલઅમી.

ન મેં દીકી માતા જગત મહીં જેના અમી ખૂટ્યાં
શિશુ માને એવું કદીય ગણવી વ્યર્થ ભ્રમણા.
પછી વર્ષો વીત્યાં ઘણું ઘણું ક્યો દેશ નવલા:
દીકી સિન્ધુને મેં જયદ્રથભૂમિને રસળતી;

પુનિતા ગંગાયે શિવ જુથજટા વીંધી વહતી
પીધાં પ્રેમેભાવે, જનસમક્ષયકારી જલ મીઠાં.
જહીં કાલિ નાથ્યો મરદન કરી કૃષ્ણ કીડતા
યમુનાનાં કાળાં ભમરજલ દીઠાં છલકતાં.

દીકી ખીંછ કૈયે પણ નવ ભૂલ્યો, માત, કદીયે
કૃષ્ણાંગી કાયા આ ખરબચડી તાપે સળગતી;
ભર્યું બાણું હૈયે અમૃત શિશુ માટે અખુટ, શે'
જવું બીજે મારે, અવર કદી થાશે શું જનની ?

જનમેજય

વસંત

એઠો હતો ન્યારે મહારા સ્વપ્ન તણી મોજમહી
સાધનામાં પરાવીને કૃશઃપ્રાય પ્રાણુ;
કોણ ત્યારે આવી ? મારી પગદંડી છંટા એવી
કુસુમશી નોંધ હતી દિવ્યતણું ગાન !

પાછું ફરી નોંધું, અહો ! નૃપુરના રમ્ય રવે
દિશદિશ નાચી રહે ભાવનાના સ્પન્દ !
કોમલ એ પગલાંમાં જીવનનો ધ્વનિ વહે
ભૂમિતલે ઉઠે જાણે ગ્રેરણા કદંબ !

અને એના કુશુડાનાં રંગભીના જાયલમાં
ઉજળતા યૌવનના દીદા સ્વૈર હાસ !
પ્રણયની ભિમિ જેમ ઉડત એ છેડલામાં
ઉડતા કો મેઘધનુ તણો થયો હાસ !

‘કોણ એ ?’ કહ્યું અને એ મૃદુ પાય થંભી ગયા
નૃપુરનું નૃત્ય ગયું—ભાવનાનું કાવ્ય !
પ્રકૃત્ત્વ એ મૂખ ફર્યું મધુરિમત પાથરતું
‘વસંત હું વિશ્વતણું યૌવનનું કાવ્ય !’

‘વસંત ! વસંત ! આ !’ કહી હું છેક પાસે ગયો
‘અહો ! તું તો રંગે બધા કુસુમના પ્રાણુ !
વિહંગતી પીચ્છકલા મહી નવા પીચ્છ પૂરી
મંજુ એના કંઠમહી ધરે મૃદુ ગાન !’

‘વસંત આ ! આવ મારું જીવન તું રંગવાને
ઉતરીને ધન્ય કોઈ સ્વપ્ન જેમ આવ !
હસંત કો કુસુમની કલીકાશી ભવ્ય બની
ઉઘડવા પ્રકૃત્ત્વવા ઉર મારે આવ !’

સુરેશ ગાંધી

ફલકુને

—: શિખરિણી :—

નથી તારાં તીરે દ્રુમ શીતળ છાયા પ્રસરતાં,
ન વહેતાં પાણીયે શ્રવણપુર સંગીત ભરતાં:
ન મોંઘાં સૌન્દર્યા, નગરવધુતું હાસ્ય છુપતું;
ક્રીડન્તી કન્યા કો' જલલહરી સંગે ન, ધ્રુલકુ.

અરે, તારું હૈયું રણપટસમું શુષ્ક કહીને
જતા શાપો દેતા પથિકજનને હૈયું બળતું:
હુંયે જાણું છું કે નવ તું' મહીં આકર્ષણ ઉડાં;
છતા સ્વપ્ને સ્વપ્ને સુલભ રૂપ તારાં ઉધડતાં.

રમ્યો આ વેળામાં શિશુ સમયમાં સંગ શિશુનાં
જહીં તાપે થાકી કર વીરડી' ખોદતં પટમાં;
તહીં સુકે હૈયે અમીસરણી ધીમે અબકતી
ભૂલી જતાં, માતા, રમતશ્રમ પીતાં જલઅમી.

ન મેં દીડી માતા જગત મહીં જેના અમી ખૂટયાં
શિશુ માને એવું કદીય ગણવી વ્યર્થ ભ્રમણા.
પછી વર્ષો વીત્યાં ઘણું ઘણું દ્રવ્યો દેશ નવલા:
દીડી સિન્ધુને મેં જ્યદ્રથભૂમિને રસળતી;

પુનિતા ગંગાયે શિવ જુથજટા વીંધી વહતી
પીધાં પ્રેમેલાવે જનસમક્ષયકારી જલ મીઠાં.
જહીં કાલિ નાથ્યો મરદન કરી કૃષ્ણ ક્રીડતા
યમુનાનાં કાળાં ભમરજલ દીઠાં જલકતાં.

દીડી બીજી દેયે પણ નવ ભૂલ્યો, માત, કદીયે
કૃષ્ણાંગી કાયા આ ખરબચડી તાપે સળગતી;
ભર્યું જાણું હૈયે અમૃત શિશુ માટે અખુટ, શે'
જવું બીજે મારે, અવર કદી થાશે શું જનતી ?

જનમેજય

વસંત

ઝેઠો હતો જ્યારે મહારા સ્વપ્ન તણી મોજમહી
સાધનામાં પરોવીને કૃશઃપ્રાય પ્રાણુ;
કોણ ત્યારે આવી ? મારી પગદંડી છટા એવી
કુસુમશી જોઈ હતી દિવ્યતાણું ગાન !

પાછું ફરી જોયું, અહો ! નૃપુરના રમ્ય રવે
દિશદિશ નાચી રહે ભાવનાના સ્પન્દ !
કોમલ એ પગલાંમાં જીવનનો ધ્વનિ વહે
ભૂમિતલે ઉઠે જાણે પ્રેરણા કદંબ !

અને એના કૃશુડાનાં રંગભીના ઝાયલમાં
ઉછળતા યૌવનના દીદા સ્વૈર હાસ !
પ્રણયની ઊર્મિ જેમ ઉડત એ છેડલામાં
ઉડતા કો મેઘધતુ તણે થયો ભાસ !

‘કોણ એ ?’ કહ્યું અને એ મૃદુ પાય થંભી ગયા
નૃપુરનું નૃત્ય ગયું—ભાવનાનું કાવ્ય !
પ્રકુલ એ મૂખ ફર્યું મધુસ્મિત પાથરતું
‘વસંત હું વિશ્વતણું યૌવનનું કાવ્ય !’

‘વસંત ! વસંત ! ઓ !’ કહી હું છેક પાસે ગયો
‘અહો ! તું તો રંગે બધા કુસુમના પ્રાણુ !
વિહંગની પીચ્છકલા મહી નવા પીચ્છ પૂરી
મંજુ એના કંઠમહી ધરે મૃદુ ગાન !’

‘વસંત ઓ ! આવ માફ જીવન તું રંગવાને
ઉતરીને ધન્ય કોઈ સ્વપ્ન જેમ આવ !
હસંત કો કુસુમની કલીકાશી ભવ્ય બની
ઉઘડવા પ્રકુલવા ઉર મારે આવ !’

સુરેશ ગાંધી

‘આંખ મળે નહિ’

ઝીલ્લીના ઝમકાર થયાને
જાગી માઝમ રાત
આંખ મળે નહિ.

ખા'રે ખારણે કોઈ નથી ને
કોની જોવી વાટ ?
આંખ મળે નહિ.

મનનો કાંઈ ઉકેલ ન સુઝે
જોડી જાતી રાત
આંખ મળે નહિ.

પળપળના ભણુકાર આવતા
ક્યાંથી આવે સાદ ?
આંખ મળે નહિ.

પ્રેમશંકર ભટ્ટ

મોહપાશ

હું શું જાણું સરલ શિશુદગે આવડો મોહપાશ ?
યન્ત્રે થાતાં ટનટન દશના એક દા'ડો ટકોર,
ટોપી હાથે, છતરી બગલમાં, કોટને ખાંધ માથે
મૂકીને હું ધમધમ કરતો આવીઓ રાજમાર્ગે;
પહોંચું ત્યાં તો, ફટફટ કરતી દોડી ગૈ દ્રામ મારી,
કોથે થાતાં અણુ નયનથી શાપતો ભાવિને હું
બીલે મોઢે, પરિભવ મુજનો કલ્પતો શિષ્ય-સાક્ષ્યે,
રસ્તા વચ્ચે વિકળ થઈ ઉભો દ્રામની વાટ જોતો.

“કાંઈ દેને, પ્રભુ તુજ કરશે, ભાઈ! સાંઝે જરૂર,”
એવા શબ્દે જગતનું કણ્ણા, પાસમાં કોઈ થાયે.

“આગે જાઓ, પતિત તમસમાં માટ આંહી ન આશ.”

“ને” જાયે જા,” મધુર કલરવો, માત નિશ્વાસ બેગા,
કાનો વાટે સરી જઈ, પડીઆ અંતરોના ઉડાણે.
પાછું વાળી નજર હું કરું તો અંકમાં બાળ દીકો,
સાક્ષાત્ જાણે દિવસ દશ પરે રેતીમાં જે સુવાડયો,
એને જોતાં કરમ ધરમ સહુ ભૂલીને દ્રામ જાતી,
વીધી વચ્ચે સ્મરણમય થઈ ભાનને ભૂલી ઉભો.

રાજશેખર

ખોજ

— સ્વધરા —

મૃષ્ટિકાચરે આશુમાં અમીરસ વરસી, સંહરી ઝેર એનાં,
ચૂસી ચૂસી સમૂળું અખિલ ભૂમિતણું જાજ, સ્ફુર્લિગ આપી,
ધાન્યો ક્ષેત્રો ઝરા ને કળકૂલ સહુમાં ચેતનાઓ વહાવી,
આત્માએ ઊજળો તું નભભર વિલસી શોધતો કોક તત્ત્વ
જૂએ છે શું ધરામાં નયન કરી ઝીણું દીર્ઘ વીત્યા યુગોથી ?
તો યે તારી હજુ યે પૂરી થઈ નથી એ શોધઃ શું એ અનન્ત ?
તારી એ શોધમાંહી જીવન વીતી જતું, તો પછી તારું સ્થાન
ખીલે આવી લઈ લેઃ રજનિદિન ઘણું એમ વીતે અભંગ !
ક્યારે પૂરી થશે એ ? પ્રિય મુજ કહી દે તારલા આલ જગ્યા !
કે એનો અન્ત રહાવા સરરર સરતો ભૂમિપે તું ઉમંગે,
તેજનો ધોધ ઢોળા ?

હું યે છું જે અહીંઆં અટુલ રખડતો માનવી કોક પંથી,
ના જાણું શું મહારૂં જગત ધર થકી લુપ્તઃ તો યે હું શોધું,
ને તેથી આ મહારો જીવનજળઝરો ખૂટતો વ્યોમઝંખીઃ
હું જાઉં તો પછીથી અવર જન લીએ માહરૂં સ્થાનઃ ક્યારે
મારી આ ખોજ પૂરી થઈ જ વિરમશે ? અજ હું મૂઢ બાલઃ
કે એનો અન્ત રહાવા ખગ થઈ ઊડશે વ્યોમમાં પ્રાણ મારો,
માટીનો દેહ મૂકી ?

(કુમાર)

‘મોહિનીચન્દ્ર’

૧૬૬

માનવ

નિસર્ગની નિર્મલ તારતંત્રીથી
છૂટો પડી કો રવ ગુંજતો ગયો,
પ્રમાણ એ તાલ તણું તણ દર્ધ
અહંત્વમાં એકલ માનવી થયો.

(કુમાર)

‘જટિલ’

ન જાને

[પૃથ્વી]

દૌડાં જલધિનાં જલો ઉછળતાં મહાકર્ષણે
પ્રસન્નકર ચન્દ્રના, ગજવતાં મહા ગાન કો.

પ્રસુપ્ત મમ અન્તરે જલ હતાં, ઉગ્યો ચંદ્ર ત્યાં
વહ્યા વિવિધ ગાનના નવતરંગ, એ ચન્દ્રને
મથન્ત ઉર સ્પર્શવા; ત્યહિં વિલીન થાવા ચઢ્યાં.
પડ્યા કદિ વિશીર્ણુ નીર-અવકાશ માંહે શમ્યા.

અચાનક ત્યહિં વધે અનિલવેગને વાદળો
પ્રચંડ ધસતા શશાંક ગ્રસવા; જગે પાથર્યો
પ્રકાશ સહુ લુપ્ત થાય; જલ ધારતાં કાલિમા
તરંગગણ શોક લગ્ન ઉર ઊછળે ને પડે.

સદાય જગ અન્ધકાર ગ્રસિયું રહેશે, -અને
સદાય રડશે તરંગદલ કારમું, -ચંદ્રનાં
ફરી ફિરણ વારિનાં ઉર ન સ્પર્શશે ક્રામળાં ?
અગમ્ય ઘટના દિસે વિધિ રચી, ન જાને કશું.

બાદરાયણ

એ અપ્રકટને

મધ્યાહ્ન તણાં કિરણો તપતાં,
બળતી ધરતીનાં મૃગજળમાં,
આ નિર્જન ઉજ્જડ પાદરમાં,
તુજ ખંડિત સ્વપ્ન મને દિસતાં.

નભ ઘેરાતાં વાદળદળમાં,
વૃક્ષોનાં મંદ વિકંપનમાં,
નિષ્પદ ભિભેલાં સરજળમાં,
તુજ અંતર દુઃખ ભર્યા દિસતાં.

ઢળતી સંધ્યાનાં કિરણોમાં,
ગમગીન નિસ્તબ્ધ સમીરનમાં,
આ સ્યામલ અંધ નિશાતલમાં,
તુજ જીવન તેજ હતાં દિસતાં.

મમ અંતરમાં સઘળાં દુઃખમાં,
નસતારકનાં નયને જલ ત્યાં,
ક્ષત ચંદ્ર રેખનાં દર્શનમાં,
તુજ એ નયનો રડતાં દિસતાં.

સ્વપ્નસ્થ

વિરાટની લટો

ખબર મન! પથની શી રીત પડશે?—ધ્રુવ

યોગિનીનો જટા કલપની

લટો ઉડ્ડનત હશે;

સાચી કુંકુમ-સેથી ક્યાંથી

ખાળકને જડશે?

ખબર મન! પથની શી રીતે પડશે?

પન્થો સધળા ઉડતી લટકો
વિરાટની જ હશે ?
એ સધળા લટ જો ગુંથવાઈ
પંથ ક્યાંથી જડશે ?

ખબર મન ! પથની શી રીતે પડશે ?
નટવર. મ. પટેલ.

એવી તે રાણી રંગે કેમ કાળી ?

ચાંદ સૂરજના પૂજન કાળે ન એટલા દીવા બળે રે,
રાત્રિરાણીના પૂજન કાળે કે લાખ લાખ દીવા બળે રે.
આદા જેવા કો તા તા તેજે જગતમાં માતા ફેરે રે,
એવા ય રજનીને અંકે પોદીને મીઠી નિદ્રા કરે રે.
સૂરજ જેવા કો છેડલો રહાવા સૃષ્ટિમાં ફેરા ફેરે રે,
રજની રાણી ન કિંતુ કોડ-કેં એમના પૂરા કરે રે.
પાસે આવી પવનરાજ દોડેથી ધીમે પંખો કરે રે,
તોય ના રાત્રિરાણીના પાલવનો છેડલો ઝોલે ચડે રે.
રાત્રિ રાણીના બોલે બોલે કે મુખથી ફૂલડાં ઝરે રે,
એવાં તેજે ભરેલ ફૂલ લાખો કે આલમાં આછા ચગે રે.
ટંકાય ધરતી ને આલ બે ફૂલે રાત્રિ જો બોલ્યા કરે રે,
એથી શાણી રે રાત્રિ-સમજતે મનથી મૂંગી રહે રે.
રાત્રિરાણીનાં હસવાં મોંધાં કે કોઈ દિ પલકા પડે રે,
પલકે ત્યારે અંધારા આભે કો નવરંગ રેખા ચગે રે.
'એવી તે રાણી રંગે કેમ કાળી' ઘૂવડ મન શોચ્યા કરે રે,
જનગતો આરે પ્રહર રહી ફૂટ એ કોણડો ઉઠેલ્યા કરે રે.

(કુમાર)

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

દશરથનો અંતકાળ

'તે સમે ય સખી આવી જ રજની, દારણુ તે દિ' નિદાધ,
 દક્ષિણુ વહ્નિથી કિંશુકે કિંશુકે લાગી હતી તે દિ' આગ.
 શિરીષ આલલાની નીલિમા ધરી ફૂટી ફૂટી મલકાય,
 માધવીકુંજમાં માધવીને એની ફેરમ ના સહેવાય.
 તે દિ' હતી પ્રિયા માધવી પુષ્પ સમી તું ય, પિતાનું પન,
 ફેરમે ભરતી; હું યુવરાજ; ને નિર્મળ તે દિ' ગગન.
 તે રજનીમાં હતા આ જ તારલા મુક્ત આકાશને ઉર;
 આલિકા શી તે દિ' હતી આ સરણુ, નહોતાં આ યૌવનપૂર.
 તે દિન—જે દિનની કંઈ વાત હું—હતો જરીક ગરમ,
 મેં ધાર્યું કે લાવ સરણુતટનું આપણું મૃગયા-વન
 જોઈ આવું જરી; મૃગલાં કેરા મળશે કોઈ શિકાર
 કરીશ તો, નહિ તો બેસી સૂણીશ અંતરના ધમકાર
 સરણુ કેરા; એમ વિચારીને તીર ધનુષની સાથ,
 પગપાળો સરણુતીર પહોંચ્યો, વા મહીં વીંઝતો હાથ.
 ગભીર સરણુનીરમાં અરધો ફૂળતો રક્ત તપન
 દેખાય, અંધારે ઝાંખાં પડી જતાં આમલી પીંપળા વન.
 આલલાની સામે મૂકી ઉઘાડાં ગોપન અંતરદ્વાર,
 ધીરધીરે નદીનીર વહી જતાં; દક્ષિણે દૂરનો પહાડ
 તાલતમાલનું વીંઝે જટાન્મૂથ, પંખીતણા ટહુકાર
 થાતા અચાનક એક પળે; કદિ અન્ય અવાજ લગાર
 આવતો ના જરી ભંગ કરાવવા તીણાં તમરાંનાં ગાન;
 સરણુનીરમાં રાખી નજર હું ચાલતો'તો; કરી દાન
 તિમિરથી અકળાતા આકાશને તારાન, સરણુનીર—
 —માંહી લગ્યા રવિદેવ સમસ્ત; ત્યાં સંકારી શ્વેત શરીર
 વનનાં ઝાડ ઝાંખરાંથી આવ્યો શશિ અચાનક બહાર,
 નદિના નીરમાં તેજ દોડ્યું એનું કોકીલ ને ટહુકાર.

મુખમહોં જરી પાણી રેડ પ્રિયા, અંધારે ઘેરું ગગન,
તે દિ' હતો મધુ ચંદ્રમા આલમાં, વાયુથી વ્યાકુળ વન.
ધારેધારે મેં કર્યો પ્રવેશ એ નીરવ વનની માંય,
કાંઈ અતિથિને કારણ વનડે ઢાળી'તી શીતળ છાંય.
ચંદ્ર વિચિત્ર ત્યાં સાથીઆ દોરતો, તમરાં ધરતાં ગાન,
માધવી ફૂલનાં છાંયડાં ઠાલવી કરતી ફેરમદાન.
પાંદડેપાંદડે નાચતાં કિરણ, ફૂલે ફૂલે જીડે ગંધ,
છાયા-પ્રકાશના સંજોગમાં જાણે વનડું હૃદયથી અંધ.
દોડી આવે કદિ રહેજ અચાનક ઉત્તરા સમીર દહેર,
ખર ખર કરી પાન ખરી પડે નાચતી છાયાની સેર.
આનંત અનુભવી ખેડો ચઢી એક વડલાની જોંચી ડાળ,
સામી દેખાતી'તી શ્વેતતરંગને ભેટતી સરજીપાળ.
આકાશમાં એક વાદળી ના જડે, આંખું તારાકેરું તેજ;
એક પછી એક પહોર વીતી જતા, લાગતું જાણે 'સહેજ.'
આભનો અરધો પંથ પૂરો કરી પશ્ચિમે ઢળતો ચંદ,
વનના છાંયડા પૂર્વ દિશમાં ધસતા સૂંઘીને ગંધ
ફૂટતાં ફૂલની. એવામાં સરજીતીર પે રહેજ અવાજ
'ભડ ભડ' કરી થયો અચાનક, ને મેં શિકારને કાજ
ધનુષની પર તીર ચઢાવી કાનપે તાણી કમાન,
મૃગહું ધારીને બાણ ફગાવ્યું, ને—અને-હાયરે! રામ!

(કુમાર)

ગણપતલાલ ભાવસાર

અન્તિમ તંતુ

(પૃથ્વી-અનુષ્ટુપ)

અનેક ઉરવાઇના સુભગ તાર તૂટી ગયા,
પરંતુ રણકારશેષ નવ શન્યમાં ફૂળિયા;
અખંડ અવશિષ્ટ તંતુ તણું ગાન જે ગૂંજતું
સદાય ધ્વનિ મૂક એ કરુણાના રહે ધારતું.

અનેક રજની વિશે પરમ શાન્ત એકાન્તમાં,
હૃદયવાદ્યમાં ધ્વનિ નવા સ્વયં ઊઠતા;
વિરાટ સ્વશ્ન્યતા મહિં સમસ્તયોગે કરી
ધરે. હૃદય મૂકતા;—અરવ ગાન વાદ્યે ત્યહિં.

પરંતુ આણુચિન્તવ્યું હૃદયવાદ્ય શું થાંભિયું ?
ગયું કરુણા ગાનના ધ્વનિ વિશે હવે રાગયું ?
રહેલ અવશિષ્ટ તન્તુ પણ ગૂઢ હસ્તે તૂટ્યો,
નિગૂઢતર અશ્રુ—શ્રોત્ર પણ નેત્રમાં ઊભર્યો.

સૂક્ષ્મ સંવાદો જે તન્તુ આત્મવાદ્ય તણો ગ્રહે—
વિશ્વવાદ્ય તણું, છિન્ન એ ન થેશો અરે !

સુન્દરજી ગા. બેટાઈ

ગત બાલકોને

સુકોમળ સુપુષ્પ કે ખીલી સવાર સાંજે ખરે,
ઉગી ગગન તારલા ક્ષણ રહી કંઈ આથમે,
દીધાં સ્વપન દશ્ય તે નહિ સવારનાં સાંપડે,
બન્યાં જીવન એ સમાં તમ તણાં અહીં ભૂપરે.

ગયાં: સહુ ગયાં: પળ્યાં સ્વપય સૌ: ન એકે રહ્યાં
રહ્યાં સ્મરણ પાત્રને સ્મરણ દુઃખ જે જે સહ્યાં;
હસ્યાં, કંઈ રડ્યાં, કવિ નયમ હસે રડે કાવ્યમાં,
સ્મરું હું તમ જીવનો સરલ-કાવ્ય-ઝરણાં સમાં.

હરિહર ભટ્ટ

વસિષ્ઠ અરુન્ધતીને

પ્રભાનિકર હામટે અમિત વ્યોમ સિન્ધુ તટે,
સહસ્રશત ડૂળતા તરલ તારકે, આથમે
શશિ પ્રખરશ્મિ, શુક્ર વળી ધૂમકેતુ સમા
પ્રચંડ ગ્રહચૂળ તેજ કિરણાવલિ વેરતા.

અન્નેડ ત્યાંદિ બેડહું તમ ઉભૂં ત્રણે લોકમાં
પ્રદાશ-કર વેરતું પ્રણય-બ્રહ્મ સિદ્ધિ તણા.

યુવા પ્રણય પૂરમાં ડૂળતી સ્નેહમંત્રો પઢી
તમે ન પલ વિસ્મયી પ્રણવમંત્ર કલ્યાણના
વર્ષા દ્વિપથગામિની પ્રણયબ્રહ્મ સિદ્ધિસટે
વિમૂળ, કરી ભાવના પ્રણવ ગ્રેમ વૈષમ્યની.

અરુન્ધતી સહે વસિષ્ઠ ઝગતો તને તેજના
વિશાલ નલસાગરે નિરખું ને નમે શિર્ષ આ
અને સ્વપ્નશીલ આત્મ ચદતો કંઈ દેડીએ
પ્રભો ! વિરલ સ્વપ્નની પ્રણવ ગ્રેમે અદ્વૈતના.

પ્રહલાદ પાઠક

વહદત^૧

ગઝલ

જતો હતો હું મદ્રેસાની મહીં જ્યારે,
'બની કિતાબ સાથ આવતી તું ત્યારે.

થયો ખલાસી હું ત્યારે બની તું નીકા-
ન જાણ્યું દે'કશે મને ક્યા કિનારે !

મળ્યાં આપણે એકાંત મહીં પહેલાં,
તને યાદ છે, થયું શું- તે સવારે ?

હજાર આકૃતાબ્દ^૨ શુદ્ધ થયા પછી તે,
કરી સદા^૪ મેં ચડી પ્રેમના મિનારે.
બની તું સાબ બન્યો ન્યાહરે તું ગાયક,
બની મેહરાબ,^૫ મુન્નવર^૬ હું બન્યો ત્યારે.
નિહાળી ગુલ તેને, ખુલખુલ હું બની બેઠો,
દીધું ચિરાવા હેંશયી તેં જિગર પ્યારે !
થયો જાહરે હું મયકશોની^૭ મહીં ત્યારે,
બનાવી જામ તને ચૂમી વારવારે:
મકરબ્દ^૮ ગયો પતીલના ભાગ્ય તણો
નાસી-લગામ ! તું જ રહી માત્ર હાથ મારે !

પતીલ.

ચિત્રકારની કથા.

[ઉપનતિ વંશસ્થ]

કો ચિત્રકારે ગ્રહી હાથ પીછી
ને વિશ્વમૂર્તિ તણું ચિત્ર આદ્યું.
આનંદ ઘેરાં નયનો ઉપાનાં,
ને ઈન્દ્ર કેરાં ધનુ-શી ભૃ-લીલા;
વર્ષા તણા બિન્દુ સમાન મીઠાં
ત્યાં—નેત્રમાં પ્રેમજ અશ્રુ મૂક્યાં.
ને કેશ ગુચ્છ રચી કૃષ્ણ મેઘશા
વેણી મહીં તારક સર્વ ગૂંથ્યા;
અગમ્ય રંગો વળી સંધિકાના
મૂક્યા કપોલે મધુમૂર્તિ કેરા,
ને વ્યોમ શા ભવ્ય લલાટ મધ્યે
ચન્દ્રી સમી કુમકુમ ટીલડી યે.

૨. સૂર્ય ૪. સાદા. ૫. મરિજદમાં કામાની તરફ પશ્ચિમ દિશાનો એક
કમાન હોય છે તે ૬. દરગાહમાં કામ કરનાર ૭. દારૂપીનાર ૮. થોડો.

૧૭૭

સ્વર્ગગશી શીર્ષ વહન્ત-ધેરી,
રચી વળી શ્વેત સુગંધી સેંથી,
ને અંગમાં અન્ય અનંત કુંક
લાવી બધું તેજ પૂર્યું ચિતારે.
કટિપરે કેવલ એક આછી,
સિન્ધુ તણી મંદ-સુમંદ ગુંજ
શૃંગારમાં એકલ મેખલા રચી!
કિન્તુ હજી તૂપ તૂપા થઈ ના,
ને મૂર્તિનું અન્તર મૂકવાના
જાગી ઉઠ્યા કોડ, થતાં જ વાંચ્યા,
ગૂંથી દીધું ચિત્ત સ્વકલ્પનામાં.
એ કલ્પના કિન્તુ થઈ ન પૂરી,
ને ચિત્રણા એ રહી ગઈ અધુરી
થંભી ગઈ લેખીની ચિત્રકારની,
લાગી ગઈ પ્રેમ તણી સમાધિ!

‘નીલકંઠ’

ટાંકની તરડ

ટાંકને તરડ કેમ? એવો પ્રશ્ન હૃદયે થતાં
પુરાણી કો ગાથા માટે જોયાં જુના પત્ર;
શિલાલેખો, લોખપત્રો, જોતાં જોતાં,
પોકળ પત્રમાં જડ્યું લખ્યું છે તે અત્ર.
એકદા કો નવોઢાએ વિયોગથી દુઃખ પામી,
પ્રીતમને લખ્યાં દુઃખો સંભારી તમામ;
લખાતાં નિહાળીને એ હૈયું ફાટવાને, લાગ્યું,
ટાંક તણું તુરત ત્યાં હારી ગેઠી હામ.
“જહેની મારી ફાટ મા તું, ફાટશે તું ત્યારે પછી,
કવિઓ ને કોવિદોનાં કાવ્યો થશે કેમ?

ટીકાકારો રૂડી ટીકા લેખકો રસિક લેખો,
વિયોગિની પ્રેમ પત્રો લખી શકે કેમ ?
તારા વિના જગતમાં અંધકાર વ્યાપે માટે
હૈયું કરી કહીન તું રહે મારી જાહેન,
ટાંક કાટતી રહી સતીની આશિષથી પણ,
હજીયે તરક રહી પડી જેમ તેમ.

રસનિધિ.

સત્ સ્વભાવ

રેલાઈ આવતી છે ને બધી ખારાશ પૃથ્વીની,
સિંધુના ઉરમાંથી તો બહારે અમી વાદળી.

(પ્રસ્થાન)

પૂજાલાલ.

॥ सधत्त १४ परे वर्षे काचित् शुद्धिः सोमेयत्त गढजू
 नाम ध्ये लिपितं कंशा राशे रसीया समस्त रात वधमा
 मत्तया रात धन की तपरात ॥ १ ॥ रात धत्त मशी तपरा
 त कल्याण तपरात जहा वत तपरात जे सम तपरात जी
 कान्ता रात की रात परात वरा रात मत्त रात जी तातया
 त देवरी तपरा त देवाले तपरात दरजी तपरात कोही
 जात परात पांचा तपरात ॥ २ ॥ त्रिदत्त रात मवरा क पतपरा
 त वीर रात तपरात मेघात परात खमात परात मेघजी तप
 रात माधव तपरात मही आतया रात नूपत्य तपरात शो
 मजी तपरात पोथी रात ॥ ३ ॥ मत्त मत्त तपरात कापडी
 तपरात ॥ ४ ॥ बीजात रात देवी रात तपरात यवराज तपरात
 वाछा तपरात गाढा वतया रात जीधातया रात ॥ ५ ॥ घडी तप
 रात हीरजी तया रात जे रात तपरात जे सम तपरात शी
 मस्त तपरात जीकमत परात राघव तपरात येरांगत रात
 गोपास्त तपरात दामोदर रात ॥ ६ ॥ रात देवजी रात वरा रात
 परात मोरारि तपरात मन्मथ रात ॥ ७ ॥ रात लख
 मण तपरात ॥ ८ ॥ रात ॥ ९ ॥ रात ॥ १० ॥ रात ॥

પ્રકીર્ણ દેખો

કવિ દયારામ વિષે કંઈક

અર્થાત્

કવિનું પૂર્વજીવન

જન્મતારીખ

દયારામભાઈના જન્મકાલ સંબંધમાં બે મતો પ્રવર્તે છે. કોઈ તેનો જન્મ સંવત્ ૧૮૨૩ માં થયેલો માને છે, તો કોઈ સંવત્ ૧૮૩૩ માં. રા. શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવજે રચેલા અને નારણદાસ ડભોધવાળાએ છપાવેલા દયારામના જીવનચરિત્રમાં કવિની જન્મપત્રિકા આપેલી છે, તે ઉપરથી સંવત્ ૧૮૩૩ નો સ્વીકાર થાય એમ છે.

હવે દયારામના ગ્રંથો ઉપરથી શું મળે છે તે જોઈએ. દયારામભાઈની આરંભની કૃતિ ભાગવતનો દ્વાદશ સ્કંધ છે. તેને અંતે સંવત્ ૧૮૫૦ ની સાલ આપેલી છે, એટલે જો એઓ સં. ૧૮૨૩ માં જન્મ્યા હોય તો તે ૨૭ વર્ષે લખેલું અને ૧૮૩૩ માં જન્મ્યા હોય તો ૧૭ વર્ષે લખેલું ગણાય.

દ્વાદશ સ્કંધની સમાપ્તિ કરતાં કવિ શું કહે છે, તે જુઓ.
એ કયું સાહસ કર્મ શ્રીવંત દ્વિજ દયાશંકરે.
અપરાધ શો ? અંતર્ગતે ઉપદેશ કીધો રંક રે.
એ ગુણ રસ પ્રકાશ કીધો, ગમ પંડિતની ન્યાંય.
તે કૃપા કીધી કૃષ્ણજી નિજને કળિજીગ માંજ.
ધર્મ જાણે જગત એવી બુદ્ધિ થઈ મુજને સહી.
ક્ષમા કરજો, પરમ પંડિત ! વાંક માહારો છે નહીં.
સંવત્સર પચ્ચાસ, શ્રાવણ, શુકલ દશમીને દિને
શુભાવસરે કયેઈ પૂરણ સ્કંધ દ્વાદશ સ્થિર મને†.

વળી દયારામની ગીતા જુઓ.

* દી. બા. કેશવલાલ દ્રુવે સં. ૧૯૮૧ના વૈશાખ સુદી ૬. સુધવારના રોજ શ્રી. કૃષ્ણસ ગુજરાતી સભા તરફથી આપેલા ભાષણની ગુજરાતી પત્રમાં આપેલી નોંધ.

† છેલ્લી પંક્તિમાં 'શુભાવસર' બદલે 'શુકવાસર' પાઠ હોવાનું દી. બા. કેશવલાલભાઈ સુચોગ્ય રીતે ધારે છે.

ગુર્જરગિરામાં પદ્યંધ બાળપણે કીધો મતિમંદ.

× × × ×

ગીતા કથી કથા પાવન સ્વપરકાજ રચી હરિજન.

પ્રભુરામ પિતાનું નામ, નર્મદાતટ વિપ્ર દયારામ.

રાજકેર મહાલક્ષ્મી માત, જેની કીર્તિ સ્વપુર વિખ્યાત.

ગીતા પ્રબોધી પ્રભુએ બ્યારે હું બાળવેષ હતો ત્યારે.

એ ઉપરથી જાણી શકાશે કે તેમણે ઉપલા એ પ્રબંધો બાળવયમાં કર્યો હશે; અને તેથી, તે સાહસકર્મ કહેવાશે. એ ઉલ્લેખથી કવિનો જન્મ સંવત ૧૮૩૩ હોવાનું માની શકાય છે.

આ પ્રમાણે કવિ દયારામ ચાંદોદમાં સં. ૧૮૩૩ ના ભાદરવા સુદિ અગિયારશે સાઠોદરા નાગર કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ પ્રભુરામ અને માતાનું નામ રાજકેર હતું, મહાલક્ષ્મી નહોં. એમના પિતા કારકુની કરતા હતા. ન્હાનપણમાં તેમને સામાન્ય વ્યવહાર શિક્ષણ મળેલું; સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મળેલું નહોં. તે નીચેની નોંધ વાંચતાં જણાઈ આવશે.

સામાન્ય વ્યવહાર જ્ઞાન

હિંદી વૈદકનો જિતારો કવિએ ભર્યમાં મામા સૂરજરામને ઘેર કરેલો. એ હાથપ્રતની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છે:—

શ્રી શેસપાઘણી કૃપાથી અંથ પુરણ કરો છે ॥ સંવત ૧૮૫૧ ના માહા વદી એકાદશી વાર રવીએ બ્રહ્મક્ષેત્ર માંહાં અંથ પુરણ કરો છે ॥ ઇદં પુસ્તકં લિખીતં ભટ પ્રભુરામ સુત દયાશંકર જાતિ બ્રામણ સાઠોદરા નાગર ॥ પુસ્તક જેવી પ્રત્ય હતી તે પ્રમાણે લખું છે ॥ લખનારને દોસ ન દેસો ॥ અધીક નુન્ય સંભાલી વાંચજો ॥ જે કોઈ વાંચે તા. લખે તા. ભણે તેને નમસ્કાર તા. જે શ્રીકૃષ્ણ છે ॥ ઇ ચોપડી કોઇ ચોરી લેસે તેહમને પરમેસ્વર પુછસે ॥ નિશ્ચે ॥

પ્રાથમિક હિંદી કૃતિ.

આ સમયની પ્રાથમિક હિંદી કૃતિ રેવાસ્તુતિનું ૫૬ આ પ્રમાણે છે:

રેવાસ્તુતિ

તિહારે સરન મેં તો આયો રી રેવાજી !

ભવતનયા સુખદાયક સરિતા ! તિહારો દાસ કહાયો રી, રેવાજી !

પતિતપાવની, અધમઝધારની, તારની નામ મોહી પાયો રી, રેવાજી !

ઉત્તરવાહની દ્વય તટ પાવની, વિધિ તેરો પારન પાયો રી, રેવાજી !
નિર્મલ જલ જોડ સ્નાન કરત આય સકલ પદારથ પાયો રી, રેવાજી !
દાસ દયો માઈ ! દીન તિહારો પ્રેમ સહિત પદ પાયો રી, રેવાજી !

આ સ્તુતિ બોતાં બજાશે કે કવિનું હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન તે સમયે બહુ સાધારણ હતું. ગુજરાતમાં હિંદી સાહિત્યનો પ્રસાર જુના વખતથી આવ્યો આવે છે. બજનો અને પદોની પ્રતિઓમાં ગુજરાતી પદો સાથે હિંદી પદો પણ ઉતારેલાં હોય છે. કેટલાક ગુજરાતી કવિઓએ પરિચયથી સામાન્ય રીતે હિંદી પદો રચેલાં સુવિદિત છે.

નામનિવેદન સંસ્કાર

કવિને ૮ વરસે ઉપનયન સંસ્કાર થાય છે. તે ૪ વરસમાં તેમના પિતા સ્વર્ગવાસી થાય છે; તે પછી બીજા વર્ષે દેવકીનંદન મહારાજને હાથે નામનિવેદન સંસ્કાર તેમને થાય છે. આ સંબંધમાં ભક્તિવિધાનના ઉતારા જુઓ:

જાનકીજીકે ગર્ભતે પ્રગટે અતિ સુખકંદ	
દાસકુ મોદ આનંદ હિત દેવકીનંદન સુચંદ.	૭૩
અતિસુંદર આજાનભુજ; ડર વિશાલ; કમનીય	
છબી; વિશાલ નયન; હરે શ્રીગોકુલકે જીય.	૭૪
ગુરુપદપંકજ સેવહી; હરિકીર્તન ગુનગાન.	
વે પુનિત મોહે કિયો અનુભવ પ્રગટ પ્રમાન.	૭૫
x x x x	
દેવકીનંદન દેવકીનંદન હિય હી આઈ.	
શ્રુતિસિચ્છાકે પંડિત ઉપમા અન્ય ન જાહિ.	૮૬
પતિતપાવનકે લિયે કર દરસનકો વ્યાજ	
ગમન કરત પરદેસકો વિરદ વહેકી લાજ.	૮૭
દરસ અપૂરવ જીવનકો, પાપ સંપૂરન જાય,	
દરસ દિયો માદા પતિતકો અપનો વિરદ સુભાય.	૮૮
કૃપાવંત ભય નામ દે કીનો અપનો દાસ.	
વાલભાવ વૃદ્ધ્યો ન તવ; હૃઓ નાંહિ પ્રકાશ.	૮૯
x x x x	

ગુજરાતી અને હિંદી સાહિત્યનો દેવમંદિરમાં પરિચય.

૧૨ વર્ષની વયે કવિનાં માતૃશ્રી મરણ પામે છે. તે પહેલાં દેવકી-નંદન રાજકોરને ગીતાનો બોધ કરે છે અને બાળક કવિ દયારામ ઉપર તેની છાપ પડે છે. માતાના મરી જવા પછી કાકાની દીકરી ધનગવરી ખાવા પીવાની સવડ સાચવે છે. માની ફેર્મની દીકરીની દીકરી ખચર લે છે. મામા સૂરજરામ રઘુનાથરામ સંભાળ લેવા વખતોવખત આવ્યા કરે છે. બાળક દયારામ મામાને ત્યાં પણ જાય છે.

કવિ દયારામભાઈને ગુજરાતી અને હિંદી સાહિત્યનો દેવમંદિરમાં પરિચય થાય છે. કીર્તન સાંભળવાં, જૂનાં ગાવાં, નવાં કરવાં, તેમ જ જૂનાંને મળતી નવાંની રચના રચવી, એ તેમનો તે સમયનો વ્યાપાર જણાય છે, જુઓ ‘સાંભળ રે તું, સજની માહારી ! રજની ક્યાં રમી આવીછ ?’ એ ગરબી ભાલણના ભાગવત દશમ સ્કંધના પદ ૧૬૮, ‘કહે રે મુજને, કમિની ! તું કાં શ્વાસે ભરાણી છ ?’ ઉપરથી, દ્વાદશ માસ રત્નેશ્વરના દ્વાદશ માસ ઉપરથી, બોડાણા આખ્યાન સામળ ભટ્ટના રણુછોડણના શ્લોકો ઉપરથી. વળી ભાગવત દ્વાદશ સ્કંધ તથા ગીતા પણ પહેલાંની પદઅંધકૃતિઓ ઉપરથી રચેલ લાગે છે.

ધન્ધારામ ભટ્ટજીનો સમાગમ,

આ અરસામાં ધનગવરીનો સ્વર્ગવાસ થાય છે. વ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના અણુભાષ્યની પ્રદીપ ટીકા લખનાર પેટલાદના ધન્ધારામ ભટ્ટજી શેપશાયીના દરસને ચાંદોદ જતાં તેનતળાવે થોભે છે. ત્યાં ચાંદોદથી ડબોઈ આવતા બાળકવિને તેમનો સમાગમ થાય છે. કવિ તેમને ‘પૂર્વ’ કૃતિ સંભળાવે છે. ભટ્ટજી પ્રસન્ન થાય છે. દયારામ તેમને શંકાઓ પૂછે છે, તેનું તેઓ સમાધાન કરે છે. ચિત્તની સ્થિરતા મેળવવા ભટ્ટજી બાળકવિને યાત્રાએ જવાનો ઉપદેશ કરે છે તથા બ્રહ્મસંબંધનો પણ ઇશારો કરે છે.

કવિની આર્થિક સ્થિતિ.

કવિની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી; કારણ કે તેમણે યાત્રાએ જવા માટે પોતા પાસે નાણું નથી, એમ ભટ્ટજીને જણાવ્યું હતું. ગુરુશિષ્યસંવાદના નીચે આપેલા ઊતારાઓમાં એ વાતનો ઉલ્લેખ કરેલો જણાશે.

સર્વ શંકાનો નિર્ધાર કીધો, મળ્યા ભક્તિનિષ્ઠ;
ભટ્ટ મહારાજ કહાવે ડાકોરધીશ જેના ઇષ્ટ;
ભગવદ્ભક્ત દયાનિધિ, સાક્ષાત શ્રીજી જેને,
અથઘટિ વૃત્તાંત સહુ ભાખિયું મેં તેને.
પૃથક્કરણ કરી સર્વના સમજાવ્યા સિદ્ધાંત;
ઉરગ્રંથી ભાજી તેમણે, તવ થયો અબ્રાંત,
કર્મજ્ઞાન ઉપાસના વેદના ત્રણ કાંડ,
મર્મ તેનો સ્વરૂપમાં કહી ભાખ્યાં વિવિધ બ્રહ્માંડ.

x x x x

અવળચંડી વાણી માહારી, તદપિ મહાત્મા શાંત.
મેં સુણેલું તે નિવેદન કરી ભાખ્યો સર્વ વૃત્તાંત.
ત્રિકલદર્શી મહાત્માએ દીધો આશીર્વાદ,
પૂર્વ કૃતિ માહારી કહી સુણી પરમ આહ્વાદ.

મળ્યાયાત્રા કરી આવ તું, બ્રહ્મસંબંધ તુજને થાશે.
મેં કહ્યું, નથી દ્રવ્ય તેટલું, શી પેરે મેં જવાશે ?
કૃપા કરાક્ષે અવલોકી દીધી પ્રસાદી વસ્ત્ર.
તેણે કરી મેં કીધી યાત્રા ખરચ્યે ન થાય તે સ્વસ્થ.

x x x x

અષ્ટાક્ષર જપવા આજ્ઞા કરી. ન વસી બ્રાંતિ અંતર જરી.
મહદાત્મા મેં ચિત્તમાં ધરી, તેણે સહુ ચિંતા પરહરી.
મંત્ર સ્મરીને ડબ્બી ભરી, કહી 'અમૂલ્ય' આપી તે ખરી.
સર્વધામની યાત્રા કરી મહદ પાસે આવ્યો ફરી.
ડબ્બી ખોલી પાસે ધરી બચત મુદ્રા અર્પણ કરી.
જેણે માહારી ગરજ સહુ સરી જિજ્ઞાસતત શ્રીકૃષ્ણ ઉચ્ચરી,
અતુલિત નામ પ્રભાવ અપાર. પ્રીતિ-પ્રતીતિ ધન્ય તે સાર !

આ પ્રમાણે સાધન વગરના દયારામભાઈએ ભટ્ટજીની પ્રસાદીથી
'અષ્ટાક્ષર મંત્ર'ની સહાયતાથી તીર્થયાત્રા કરી.

દયારામભાઈનો કુલધર્મ વૈષ્ણવ હતો ને જ્ઞાતિ ધર્મ શૈવ હતો; એટલે
હરિહરની એકતા તેઓ માનતા. પછી દેવકીનંદનાચાર્યે તેમને નામનિવેદન
સંસ્કાર કર્યો, હચ્છારામ ભટ્ટજીએ તેમના મંશયો ટાળ્યા અને મળ્યાયાત્રા

કરવાનું ઉપદેશી અષ્ટાક્ષર મંત્ર આપ્યો અને શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજે અણ્ણસંબંધ આપ્યો.

કવિએ યુવાન વયમાં જૂના કવિઓનો અભ્યાસ કરેલો. સંસ્કૃતનું તેમને જ્ઞાન નહોતું, તે વાત તો ઉપર આવી ગઈ છે. એટલે બીજા કવિઓને આધારે તેમણે લઘુ વયે બધું લખેલું. દેવમંદિરમાં ગવાતાં કીર્તનોને લીધે મળભાષા પ્રત્યે પ્રીતિ અને પૂજ્ય બુદ્ધિ આ લઘુ વયમાં જ બંધાય છે.

પદલાલિત્ય અને પ્રતિભાનું દર્શન.

બાળપણની પ્રાથમિક ગૂજરાતી કૃતિઓમાં શેષશાયીની ગરબીમાં પદલાલિત્ય છે અને પ્રભાતિયામાં પ્રતિભાનું દર્શન થાય છે.

શેષશાયીની ગરબી પહેલી બુઝો.

પ્રથમ પ્રણય શ્રીગુરના પાય રે શેષશાયી છોગાળા.

શ્રીવલ્લભ વિઠ્ઠલ મળરાય રે , ,

સદા શાભાવે વૈકુંઠ ધામ રે શેષશાયી સુખસિંધુ.

નિત્ય લીલા નૂતન અલિરામ રે , ,

મોહું મનહર મંદિર ભાસે રે શ્રીપતિ શેષશાયી.

દરસનથી પાપતાપ નાસે રે , ,

વ્હાલો આનંદ-મંગલ-રૂપ રે શાંત શેષશાયીજી.

વિભુ અખિલ ભુવનના ભૂપ રે , ,

હવે પ્રભાતિયું બુઝો:

માતા જગાડે:-જગ્ય કાનુકા ! ગોંદરે બિભી ગાય;

રહામારહામી સાદ કરે, કે માવામેળા થાય. વિઠ્ઠલ ! વ્હેલા રે જગો.

વ્હાલા ! વ્હેલા વ્હેલા, જગો, જગો, નંદ કુમાર !

જીવણુ ! વનના મોરલા બોલ્યા, સુખનાં થયાં રે રહવાર. વિઠ્ઠલ ! વ્હેલા રે જગો.

ગીર્વાણ વાણી આજણ વાંચે, શાસ્ત્રી પુરાણી, પ્રભાત.

વેદધુની વેદિયાઓ કરે ને હરિજન કીર્તન ગાત. વિઠ્ઠલ ! વ્હેલા રે જગો.

ચકચક કરવા ચરકલાં લાગ્યાં, જન ચકલે ભેળા થાય.

વેણુ વગડે, ઘેન બરાડે, ગોપીઓ મંગળ ગાય. વિઠ્ઠલ ! વ્હેલા રે જગો.

દાતણ કરી અંગોળણુ કરિયે, જમિયે શર્કરા ભાત.

તાહારે કારણુ બિભો, કાન્હુડા, ગોવાળાંનો સાથ. વિઠ્ઠલ ! વ્હેલા રે જગો.

દાસ દયો ભૂતળ ભક્તિ રે માગે. દાસમાં એ હું દાસ.

દરસન દેજો, દિલમાં રહેજો, આપજો વૈકુંઠવાસ. વિઠ્ઠલ ! વ્હાલા રે જગો.

શ્રીનાથજીના દર્શનનો પ્રસંગ.

દયારામભાઈ વ્રજની યાત્રાએ ગયા ત્યારે નાથદ્વારમાં શ્રીજી આગળ ભેટ
ધરવા પોતાની પાસે કાંઈ ન હોવાથી દર્શનની બંધી થાય છે. આ પ્રસંગે
કવિ કહે છે:

શરણ પડ્યો છું રે શ્રીહરિ ! નથી મારે અવર આશ વિશ્વાસ.
શ્રીવલ્લભના રે લાડીલા ! અનન્ય આપ તણો હું દાસ. ૧
નથી કોઈ દેવી રે દેવનો, એક છે આપ તણો આધાર
ગુલામ ધરનો રે રાવણો મનકર્મ વચને, નંદકુમાર ! ૨
નથી સાધન બળ રે; ધર્મનું નથી બળ ભક્તિજ્ઞાનવિવેક.
સેવા સમરણ રે ના મળે; નથી સતસંગ કયો ક્ષણ એક. ૩
આનું તમારું રે ભેદને મુજને જગત કહે હરિભક્ત.
જીવણુજી ! જૂઠો રે હું છઉં; મુજમન નથી તમમાં આસક્ત. ૪
તે અંતે ભિલડી રે વાગશે, પાસું દેશે ભો મહારાજ.
બળવંત ! આનું રે લાજશે; હું નિર્લજને શાની લાજ ? ૫

x x x x

જેહેવો તેહેવો રે રાજનો દીન લહી કરિયે કરુણાદાન.
દાસ દયાનીરે વીનતી કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ! ધરજો દાન. ૬

દરસન દો ની રે દાસને, માહરા ગુણનિધિ ગિરિધરલાલ !
નાથ ! નિવારો રે ત્રાસને. આણો આપનાં ઉપર વ્હાલ. ૧
નટવર નંદન રે નંદના ! ભાવો મદનમનોહર રૂપ.
ચિત્ત ન ચોટે રે માહરું અનુભવ વ્યાપક અહરવરૂપ. ૨
ન જપું અજપા રે જપને, ન ગમે સુણવો અનહદનાદ;
યજ્ઞ સમાધિ રે ના ગમે, ન ગમે સ્વર્ગ, મુક્તિના સ્વાદ. ૩
અન્ય-ઉપાસના રે ના ગમે વણ એક પૂરણ પુરુષોત્તમ.
સહુ શીકાં લાગે રે સાધનો. પડી મને પ્રેમભક્તિમાં ગમ. ૪
મુને શ્રીવલ્લભ રે ગુરુ ગમ્યા સહુવિધ શ્રીકૃષ્ણજી સમાન.
જીવની સાધના રે ના જુએ, વ્હાલો કરે નિગ્ગનંદ દાન. ૫

x x x x

વૃંદાવનની રે કુંજમાં જ્યાં કરે જુગલકિશોર વિલાસ,
દાસ દયાની રે વીનતી; દાસી કરી રાખો મુને પાસ.

કરવાનું ઉપદેશી અષ્ટાક્ષર મંત્ર આપ્યો અને શ્રીવલ્લભલાલજી ગહારાજે અલ્પસંબંધ આપ્યો.

કવિએ યુવાન વયમાં જૂના કવિઓનો અભ્યાસ કરેલો. સંસ્કૃતનું તેમને જ્ઞાન નહોતું, તે વાત તો ઉપર આવી ગઈ છે. એટલે બીજા કવિઓને આધારે તેમણે લઘુ વયે બધું લખેલું. દેવમંદિરમાં ગવાતાં કીર્તનોને લીધે મળ્યાપા પ્રત્યે પ્રીતિ અને પૂજ્ય બુદ્ધિ આ લઘુ વયમાં જ અધાય છે.

પદલાલિત્ય અને પ્રતિભાનું દર્શન.

આળપણની પ્રાથમિક ગૂજરાતી કૃતિઓમાં શેષશાયીની ગરબીમાં પદલાલિત્ય છે અને પ્રભાતિયામાં પ્રતિભાનું દર્શન થાય છે.

શેષશાયીની ગરબી પહેલી જુઓ.

પ્રથમ પ્રણયું શ્રીગુરના પાય રે શેષશાયી છોગાળા.
શ્રીવલ્લભ વિઠ્ઠલ મળરાય રે „ „
સદા શોભાવે વૈકુંઠ ધામ રે શેષશાયી સુખસિંધુ.
નિત્ય લીલા વૃત્તન અભિરામ રે „ „
મોડું મનહર મંદિર ભાસે રે શ્રીપતિ શેષશાયી.
દરસનથી પાપતાપ નાસે રે „ „
વ્હાલો આનંદ-મંગલ-રૂપ રે શાંત શેષશાયીજી.
વિભુ અખિલ ભુવનના ભૂપ રે „ „

હવે પ્રભાતિયું જુઓ:

માતા જગાડે:-જગ્ય કાનુડા ! ગોંદરે બિભી ગાય;
રહામારહામી સાદ કરે, કે માવામેજો થાય. વિઠ્ઠલ ! વ્હેલા રે જગો.
વ્હાલા ! વ્હેલા વ્હેલા, જગો, જગો, નંદ કુમાર !
જીવણ ! વનના મોરલા બેઠ્યા, સુખનાં થયાં રે રહવાર. વિઠ્ઠલ ! વ્હેલા રે જગો.
ગીર્વાણ વાણી આહ્વાણ વાંચે, શાસ્ત્રી પુરાણી, પ્રભાત.
વેદધુની વેદિયાઓ કરે ને હરિજન કીર્તન ગાત. વિઠ્ઠલ ! વ્હેલા રે જગો.
ચક્રચક્ર કરવા ચરકલાં લાગ્યાં, જન ચક્રે ભેળા થાય.
વેણુ વન્નડે, ઘેન બરાડે, ગોપીઓ મંગળ ગાય. વિઠ્ઠલ ! વ્હેલા રે જગો.
દાતણ કરી અંગોળણ કરિયે, જમિયે ચક્રરા ભાત.
તાહારે કારણ બિભો, કાન્દુડા, ગોવાળાંનો સાથ. વિઠ્ઠલ ! વ્હેલા રે જગો.
દાસ દયો ભૂતળ ભક્તિ રે માગે. દાસમાં એ હું દાસ.
દરસન દેજો, દિલમાં રહેજો, આપજો વૈકુંઠવાસ. વિઠ્ઠલ ! વ્હાલા રે જગો.

શ્રીનાથજીના દર્શનનો પ્રસંગ.

દયારામભાઈ પ્રજ્ઞની યાત્રાએ ગયા ત્યારે નાથદ્વારમાં શ્રીજી આગળ ભેટ ધરવા પોતાની પાસે કાંઈ ન હોવાથી દર્શનની બંધી થાય છે. આ પ્રસંગે કવિ કહે છે:

શરણુ પડ્યો છું રે શ્રીહરિ ! નથી મારે અવર આશ વિશ્વાસ.
શ્રીવલ્લભના રે લાડીલા ! અનન્ય આપ તણો હું દાસ. ૧
નથી કોઈ દેવી રે દેવનો, એક છે આપ તણો આધાર
શુભામ ધરનો રે રાવજો મનકર્મ વચને, નંદકુમાર ! ૨
નથી સાધન બળ રે; ધર્મનું નથી બળ ભક્તિજ્ઞાનવિવેક.
સેવા સમરણુ રે ના મળે; નથી સત્સંગ કર્યો ક્ષણ એક. ૩
આનું તમારું રે જોઈને મુજને જગત કહે હરિભક્ત.
જીવણુજી ! જૂઠું રે હું જીઉં; મુજમન નથી તમમાં આસક્ત. ૪
તે અંતે બિઘડી રે વાગશે, પાસું દેશે જો મહારાજ.
બળવંત ! આનું રે લાજશે; હું નિર્લજને શાની લાજ ? ૫

x x x x
જેહેવો તેહેવો રે રાજનો દીન લહી કરિયે કરુણાદાન.
દાસ દયાનીરે વીનતી કૃણુ કૃપાનિધિ ! ધરજો કાન. ૬

દરસન દો ની રે દાસને, માહરા ગુણનિધિ ગિરિધરલાલ !
નાથ ! નિવારો રે ત્રાસને. આણો આપના ઉપર વ્હાલ. ૧
નટવર નંદન રે નંદના ! લાવો મદનમનોહર રૂપ.
ચિત્ત ન ચોટે રે માહરું અનુભવ વ્યાપક બ્રહ્મસ્વરૂપ. ૨
ન જપું અજપા રે બપને, ન ગમે સુણવો અનહદનાદ;
યસ સમાધિ રે ના ગમે, ન ગમે સ્વર્ગ, મુક્તિના સ્વાદ. ૩
અન્ય-ઉપાસના રે ના ગમે વણુ એક પૂરણુ પુરુષોત્તમ.
સહુ પ્રીકાં લાગે રે સાધનો. પડી મને પ્રેમભક્તિમાં ગમ. ૪
મુને શ્રીવલ્લભ રે ગુરુ ગમ્યા સહુવિધ શ્રીકૃણુજી સમાન.
જીવની સાધના રે ના જુએ, વ્હાલો કરે નિગ્મનંદ દાન. ૫

x x x x
વૃંદાવનની રે કુંજમાં જ્યાં કરે જીગલકિશોર વિલાસ,
દાસ દયાની રે વીનતી, દાસી કરી રાખો મુને પાસ. ૭

નરસેરામનાં પદ સાથે સરખામણી

તે પછી દર્શનની છૂટી થાય છે. ત્રજ પછી દયારામભાઈ કાશીની યાત્રા કરે છે. દયારામની શ્રીનાથજીની ઉપરની વિનતિ સાથે સમકાલીન નરસેરામનાં ગોમતીમાં રનાન કરવાની ના પાડવા વખતનાં પદ સરખાવવા જેવાં હોઈ અત્રે આપ્યાં છે.

(રાગ કાશી)

સરસ્વતી વસો છલે રે; વેહેવારની વાતે વહવું છે.

ખાંતીલે ન્હાવું આપ્યું રે, તાતની હેડીએ ચઢવું છે. ટેક.

ગોમતી ન્હાયાનું નાણું આપું, ત્યારે મારે તમારે શી પ્રીત ?

પિતા યદ્ય પુત્ર પાસે માગો છો એ ક્રિયા તે દેશની રીત ?

મારી કે ઉત્તર આપો રે ત્યાં સુધી રહામા અડવું છે. સરસ્વતી-૧

કેટલું નાણું આપ્યું દુર્વાસાએ ? બળિદાર આવ્યા, જદુવીર,

તેમના પ્રેમ તમે બાણ્યા સુવર્ણના ? બીજના બાણ્યા કથીર ?

વિચારી જુઓ, વ્હાલા રે ! પછી પાચે પડવું છે. સરસ્વતી-૨

કાંચનદારિકા પિતાને દેખાડી છાપ મોકલી, નાથ !

શું બેઠ મોકલી, શું બેઠ આળી ? વ્હાલા ! કહો મુને વાત.

ચુર પ્રતાપે કહે નરભો રે, એ ઓસડ કડવું છે.

નાણું આપે નરભો રે, વાવરબે, છોગાળા !

ગાંઠ આંધળે તાણી રે, ઘોળી ધમવાળા !

કપટી કેશવ બાણત, તો શાને આવત પચાસ બેજન !

સાંભળ્યું શ્રવણે જે સાધુને છાપે છે; માટે મળવા ધર્યું મન.

દરશન ઘોને રે દૂર કરી પાળા. નાણું આપે-૧

દેખી ભેખ અજર નથી કરતા, છાપ આપો છો, હરિ !

પાગ ભાળી આળી છાપ ! જમીલા. પરખ તો એવી કરી !

સમરયા લેને સમજ રે જે કહી, કાન્હડ કાળા ! નાણું આપે-૨

હારે છે તું, નથી જ દરવતો. માટે હરિ ! હદ મેલ.

કહે નરભો છોટાલાલ પ્રતાપે, નથી આ તલમાં તેલ.

લેવાનું મુજ પાસે રે હરિહરિ-જપમાળા. નાણું આપે-૩

આ પ્રમાણે દયારામનું પૂર્વજીવન સમાપ્ત થાય છે.

અનુલેખ—પ્રસ્તુત લેખમાં ‘નામનિદેશ સંસ્કાર’ના પ્રસ્તાવમાં આપેલા અવતરણનો કડી ૭૪ સિવાયનો બધો એ ભાગ સોમાચંદ કૃત મંક્તિવિધાન (રચના સં. ૧૬૮૧; હાથપ્રત સં. ૧૮૩૦)માં આપેલો છે, એમ દયારામકાવ્યમણિમાળા, ભાગ ૫ ના આરંભે આપેલા લેખમાં શાસ્ત્રી વસંતરામ હરિકૃષ્ણ જણાવે છે. સોમાચંદની કૃતિની હાથપ્રત બિતાર્યા પછી ત્રણ વર્ષે સં. ૧૮૩૩માં દયારામ જનમે છે. તે જોતાં ‘નામનિદેશ સંસ્કાર’ના પ્રસ્તાવમાં જે અવતરણ આપ્યું છે, તે અગ્રાણ દરે છે. પરંતુ, કવિને એમના ૧૦ મા વર્ષમાં દેવકીનંદન મહારાજને હાથે નામનિદેશ સંસ્કાર થયેલો, તે તો ગ્રાણ જ રહે છે. દયારામના દેવકીનંદન સોમાચંદના દેવકીનંદની બિન્ન અને અર્વાચીન. જેમણે કવિનાં માતૃશ્રીને ગીતાનો ગોષ્ઠ કર્યો હતો, તે જ એ દેવકીનંદન મહારાજ.

નાટકની પ્રાચીનતાનું દિગ્દર્શન^૧

આજનો ઉત્સવ નટસંમેલનનો છે. એ સમારંભમાં, જે વ્યક્તિ નટ નથી તે નાટકકાર નથી તેને આગળ ધરી પ્રવર્તક મંડળે મુશ્કેલી ઊભી કરી છે. નથી તેનામાં અપૂર્વ પ્રતિભા કે તેના બળે રસિકમંડળને આનંદ ઊપજાવે. નથી અભિનયકળાનું આકર્ષણ કે તે વડે પણ એ રંજિત કરે. વિખ્યાત નટોની કળાના પ્રદર્શનને પડછે અભિનયના અબળ પુરુષનું વિવેચન કેવું ? સાહિત્યની પરિભાષામાં બોલું, તો નાટકના પડછે પૂર્વરંગના જેવું. અરે નહિ નહિ, રસમય અંકના પડછે સૂચ્ય વસ્તુ સૂચવી જતા વિષ્કંભકના જેવું, અથવા તો અનેક અંકની વચ્ચે પ્રવેશકના જેવું જ કહેવાય. ત્યારે તો વિશ્વવિખ્યાત કાલિદાસના અને મહાકવિ ભાસના પ્રત્યેના માનને લીધે તેમના ઉપાસકને પ્રવર્તક મંડળે પ્રમુખસ્થાન આપ્યું હોય, એમ સમજવું; અને પ્રાચીન નાટક વિશે તેણે કંઈ કહેવું. એજ આશય હોય, તો તેને અનુસરી હું ચર્ચિચિત્ કહું છું: શ્રોતાજનો તે વય પ્રત્યેના વિનયથી કે પુરાતનકથા પ્રત્યેના કૌતુકથી કાને ધરશે, એવી સમજથી કહું છું.

નાટકને પડછે પૂર્વરંગનો મેં ધારા કર્યો તે બાબતમાં કોઈ પૂછશે, કે પૂર્વરંગ વળી શું ? હાલની નાટકશાળામાં તો, પડદો ઊપડે છે, કે નાટક શરૂ થાય છે. પૂર્વરંગ જેવું કંઈ જોવામાં આવતું નથી. સદ્ગત રણુછોડભાઈ ઉદયરામના જયકુમારીવિજયમાં અને સંસ્કૃત વિક્રમોર્વશીયના અનુવાદમાં પ્રસ્તાવના વાંચી છે, પણ તેમાં પૂર્વરંગ નજરે પડતો નથી. પ્રસ્તુત પ્રશ્ન નાટકનાં અનેક પ્રસ્થાનની ચર્ચા માગી લે છે. સાંપ્રત કાળમાં ભજવાતાં નાટકનાં ગાયનની ચોપડીઓ બહાર પાડવામાં આવે છે, તેમાં ઉવસ્તુની રૂપરેખા અંક અને પ્રવેશ વાર આપી હોય છે; એટલે તેમાં પ્રસ્તાવનાની જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વકાળનાં નાટકોમાં આવા સ્વતંત્ર સાધનના અભાવે પ્રસ્તાવના નાટકનું આવશ્યક અંગ મનાતું હતું. જો ભાસનાં નાટકના અનુવાદમાં તમે જોયું હશે, કે સૂત્રધાર રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરી મંગળાચરણ ઉચ્ચારે છે. પછી તે નાટકકારની ઓળખાણ આપે છે. ત્યારપછી નાટકનો પ્રસ્તાવ યુક્તિપૂર્વક ઉપસ્થિત^૨ કરવામાં આવે છે. એ કાર્યમાં નટી

૧ આ લેખ ઇ. સ. ૧૯૨૪ના કલાપ્રદર્શનને અંગે તૈયાર કર્યો હતો. ૨ માર્ગ.
૩ Plot. ૪ જુઓ પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા, સ્વપ્નની સુંદરી અને મધ્યમ
૫ આરંભક પ્રસંગ. ૬ રજૂ.

અને પારિપાર્શ્વિક^૭ સૂત્રધારના સહાયક થાય છે. નાટકના પ્રસ્તાવનું એટલે આરંભક પ્રસંગનું આ નિર્ણય, તે જ પ્રસ્તાવના. નાટકના દેશકાળ કહી સૂત્રધાર નિવૃત્ત થાય છે; અને નાટક શરૂ થાય છે. પહેલાંના વખતમાં ન્યારે સાહિત્ય હસ્તલિખિત હતું, ત્યારે પ્રસ્તાવના પ્રેક્ષકને માર્ગદર્શક થઈ પ્રયોગમાં તેનો પ્રવેશ કરાવતી હતી.

નાટકનું મુખ તે પ્રસ્તાવના. આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં એ મુખ ઉપર મુખવટો પણ હતો, એ કદાચ તમે નહિ જાણતા હો. મહાકવિ કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયની છાયા જે પરાક્રમની પ્રસાદી, તે જોમણે જોઈ હશે તેમને યાદ હશે, કે નાંદી થઈ રહ્યા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે એવું તેના આરંભમાં જણાવ્યું છે. એ નાંદી તે પ્રાચીનતર પૂર્વરંગનાં અનેક અંગમાંનું પ્રધાન અંગ છે. રંગનું એટલે સંગીતના જલસાનું પૂર્વ પ્રદર્શન તે પૂર્વરંગ^૮. એમાં યજ્ઞવૈયા અને નયવૈયા બંને ભાગ લે છે. વાદિત્રો ગોઠવ્યાં મિલાવ્યાં, હાઠ જમાવવો, એ સંબંધી પ્રત્યાહારાદિ દશ વિધાન, તે યજ્ઞવૈયાના અધિકારનાં છે. રંગમંડપમાં પ્રવેશ કરી નમસ્કારોત્તર આશીર્વાદપૂર્વક સંગીતની ચીજનો ઉપલેખ કરવો, એ સંબંધી નાંદી પ્રણયના આદિ નવ અંગ^{૧૦} વર્ધમાનકના^{૧૧} પ્રયોગ સહિત નયવૈયાના

૭ સૂત્રધાર સાથે રહેનાર નટ. ૮ જુઓ ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ૧૫. ૭-૮।
યસ્માદ્ રક્ષપ્રયોગોડયં પૂર્વમેવ પ્રયુજ્યતે । તસ્માદયં પૂર્વરક્ષો વિજ્ઞેયો
દ્વિજસત્તમાઃ ॥ અસ્પાઙ્ગાનિ તુ કાર્યાણિ યથાવદ્નુપૂર્વશઃ । તન્ત્રી-
ભાણ્ડસમાયોગૈઃ પાઠ્યયોગૈસ્તથૈવ ચ ॥ ૯ જુઓ મ.ના.શા. ૧૫।
૧૭-૨૧ । કુતપસ્ય તુ વિન્યાસઃ ^૧પ્રત્યાહાર इति स्मृतः । તથા-
વતરણ^૨ પ્રોક્તં ગાયનાનાં નિવેશશનમ્ ॥ પરિગીતક્રિયારમ્ભ
^૩આરમ્ભ इति कीर्तितः । આતોચરજ્ઞનાર્થ ચ ભવેદાસાવળા-
વિધિઃ^૪ ॥ વાચવૃત્તિવિભાગાર્થ ^૫વક્રપાણિવિધીયતે । તન્ત્રીજઃ-
કરણાર્થ ચ ભવેદ્ધિ ^૬પરિવદ્વના ॥ તથા પાણિવિભાગાર્થ ભવેત્
સંસ્વદનાવિધિઃ^૭ । તન્ત્રીભાણ્ડસમાયોગ-^૮ન્માર્ગાસારિતમિષ્યતે ॥
કાલપાતવિભાગાર્થ ભવેદાસારિતક્રિયા^૯ । કીર્તનાદ્ દેવતાનાં
ચ જ્ઞેયો ^{૧૦}ગીતવિધિસ્તથા ॥ ૧૦ જુઓ મ. ના. શા. ૧૫।
૨૩-૨૦ । યસ્માદુત્થાપયન્ત્યત્ર પ્રયોગં નાન્દિપાઠકાઃ ।
પૂર્વમેવ તુ રક્ષેડ્ઽસ્મિન્સ્તસ્માદુત્થાપનં^૧ સ્મૃતમ્ ॥ યસ્માચ્છ લોક-

આધિકારનાં છે. નાટકના વસ્તુને પ્રસ્તાવનાની જરૂર જણાઈ, તેવી રીતે સંગીતની ઓળખને પૂર્વરંગની જરૂર મનાઈ હશે. એ પ્રસ્તાવક પ્રકરણનાં અનેક વિધાન અને અંગ સંગીતના રસિયાને આનંદ ઊપજાવતાં હશે. પરંતુ નાટકની પૂર્વે તો એ અકાંડતાં^{૧૨} રસભંગ જ કરે, તે સહજ સમજાય એવું છે. આ કારણથી બીજો વિસ્તાર તથા દેઈ સંગીતના પૂર્વરંગનું એકલું નાદી^{૧૩} અંગ જ નાટકના પ્રયોગના આરંભે સ્વીકારવામાં આવ્યું. પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર મધ્યમ સ્વરથી નાદીના મંગલશ્લોક બોલતો. તે વખતે તેના બે પારિપાર્શ્વિક પ્રત્યેક ચરણને અંતે ભરતક નમાવતા અને ‘આર્ય! તથાસ્તુ’

પાલાનાં પરિવૃત્ય ચતુર્દિશમ્ । વન્દનાનિ પ્રકુર્વન્તિ તસ્માન્ન
પરિવર્તનમ્ ॥ આશીર્વચનસંયુક્તા સ્તુતિર્યસ્માત્ પ્રયુજ્યતે । દેવ-
દ્વિજનૃપાદીનાં તસ્માન્નાન્દીતિ સંજ્ઞિતા ॥ અત્ર શુષ્કાક્ષરૈરેવ
હ્યવકૃષ્ટા ધ્રુવા યતઃ । તસ્માન્ચલુષ્કાવકૃષ્ટેયં જર્જરશ્લોકદર્શિકા ॥
યસ્માદભિનયસ્ત્વત્ર પ્રથમં હ્યવતાર્યતે । ^૫રઙ્ગદ્વારમતો હ્યેયં વાંગઙ્ગા-
ભિનયાત્મકમ્ ॥ શૃંગારસ્ય પ્રચરણાચ્ચારી સંપરિકીર્તિતા । રૌદ્ર-
પ્રચરણાચ્ચાપિ ^૬મહાચારીતિ કીર્તિતા ॥ વિદૂષકઃ સૂત્રધારસ્તથા વૈ
પારિપાર્શ્વિકઃ । યત્ર કુર્વન્તિ સંજલ્પં તત્રાપિ ^૭ત્રિગતં મતમ્ ॥
ઉપક્ષેપેણ કાવ્યસ્ય હેતુયુક્તિવ્યુપક્રિયા । સિદ્ધેનામન્વ્રણા યા તુ
વિજ્ઞેયા સા ^૮પ્રરોચના ॥ ૧૧ બુઓ. મ. ના. શા. ૧૫. ૧૩ ।
વર્ધમાનમથાપીહ તાણ્ડવં યત્ર યુજ્યતે ॥

૧૨ નકામો વિસ્તાર. ૧૩ નાન્દીના ઉદાહરણ માટે બુઓ. મ. ના. શા. ૧૫. ૧૮-૧૦૩ । સૂત્રધારઃ પઠેત્ તત્ર મધ્યમં સ્વરમાશ્રિતઃ । નાન્દીં પદૈર્દ્વાદશભિરષ્ટભિર્વાપ્યલંકૃતામ્ ॥ નમોઽસ્તુ સર્વદેવેભ્યો દ્વિજાતિભ્યઃ શુભં તથા । જિતં સોમેન વૈ રાજ્ઞા શિવં ગોત્રાહ્વણાય ચ ॥ બ્રહ્મોત્તરં તથૈવાસ્તુ હતા બ્રહ્મદ્વિષસ્તથા । પ્રજાસ્તિવર્મા મહારાજઃ પૃથિવીં ચ સસાગરામ્ ॥ રાષ્ટ્રં પ્રવર્ધતાં ચૈવ રદ્ધે સ્યોના સમૃદ્ધ્યતુ । પ્રેક્ષાકર્તુર્મેહાન્ ધર્મો ભવતુ બ્રહ્મભાવિતઃ ॥ કાવ્યકર્તુર્યશ્ચાસ્તુ ધર્મશ્રાપિ પ્રવર્ધતામ્ । ઇડ્યયા ચાનયા નિત્યં પ્રીયન્તાં દેવતા ઇતિ ॥ નાન્દીપદાન્તરેષ્વેષુ હ્યેવમાર્યેતિ નિત્યશઃ । ચન્દેતાં સમ્યયુક્તાભિર્વાગ્મિર્દ્વાં પારિપાર્શ્વિકી ॥ एवं નાન્દી વિધાતવ્યા ।

એવો અસ્તુવાદ^{૧૪} કર્યા જતા. નાંદી બોલાઈ રહ્યા પછી પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર પારિપાર્શ્વિક સાથે ચાલ્યો જતો અને નાટકનો સૂત્રધાર એના મદદનીશ લેઈ રંગભૂમિ ઉપર દર્શન દેતો.

પૂર્વરંગના આ એકલ અંગ નાંદીનો પડછાયો ઈસવી સન પૂર્વે ણીઝ-શતકથી ઈસવી સનના છઠ્ઠા શતક સુધી નાટકસાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારપછી તો તે પણ વીસરાય છે; અને નાટકની પ્રસ્તાવનાના મંગલ-શ્લોકને નાંદી સંજ્ઞા મળે છે. પૂર્વરંગનું પ્રચોચના અંગ પ્રસ્તાવનામાં ચિરકાળ દેખા દીધા કરે છે.

પૂર્વરંગનું સવિસ્તર નિરૂપણ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પાંચમા અધ્યાયમાં છે. એ નાટ્યશાસ્ત્રની રચના ઈસવી ત્રીજીથી ચોથા શતક સુધીના ગાળામાં મૂકાય છે. તેના પહેલાં ભાસ કવિના આચિમારક નાટકમાં પ્રાચીનતર નાટ્યશાસ્ત્રનો નિર્દેશ^{૧૫} છે. એ જો ઉપલબ્ધ હોત, તો પૂર્વરંગના સંબંધમાં વિશેષ પ્રકાશ પડત. નાટકકાર ભાસના પૂર્વે એ નાટ્યશાસ્ત્રનું અસ્તિત્વ પ્રાચીનતર કાળમાં નાટકસાહિત્ય સારી રીતે ખેડાયલું હોવાનું પ્રમાણ પૂરું પાડે છે.

પૂર્વરંગને છોડી દેઈ હવે આપણે આ પ્રાચીનતર નાટકસાહિત્ય ભણી વળિયે. અલખત, એ સાહિત્ય અત્યારે તો નષ્ટ જ છે. પરંતુ શુભ મંત્રોગે તેમાંના એક નાટકનું નામ થોડા વખત ઉપર જાણવામાં આવ્યું છે. એ પ્રાચીનતર પ્રયોગઅંધ તે સુઅંધુકૃત ઘાસવદ્તાનાટ્યધારા છે. આત્યાર્થ અભિનયગુપ્તે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરની અભિનવભારતી ટીકામાં નાટ્યાચિત્રનું^{૧૬} લક્ષણ સમજાવતાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ પ્રસંગે વિદ્વાન ટીકાકાર એ નાટક સાથે સંબંધ ધરાવતા યિદુસારનું નામ પણ નોંધે છે. ઉપરાંત પ્રસ્તુત નાટ્યધારામાંથી ટૂંકું અવતરણ પણ તે આપે છે^{૧૭}. આ-

૧૪ પ્રાર્થનાની પુષ્ટિ. ૧૫ જુઓ આચિ. । અતિથિ x x જનદૃસત્યં ।. ૧૬ જુઓ મ.ના. શા. ।૨૨।૬દ્દા. ૧૭ જુઓ વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર । ૧૯૨૩, ઓગસ્ટ । પૃ. ૩૬૬ । x યાવદિતિ સ્વપ્ને (મૂળ ૫ાઠ સ્વપ્ન) સ્વપ્નાન્તરં તત્રાપ્યન્યત્ સ્વપ્નાન્તરમિતિ (મૂળ ૫ાઠ૦ મિત્યાદિ) ન્યાયેન વા ભવતિ (મૂળ ૫ાઠ ભવતુ) પક્કસ્વપ્નાયિતવૃત્તયા વા, સર્વથા તન્ના-દ્યાયિતમ્ । તત્રાસ્ય વહુતરવ્યાપિનો વહુગર્ભ(મૂળ ૫ાઠ ગર્ભઃ)--

અધિકારનાં છે. નાટકના વસ્તુને પ્રસ્તાવનાની જરૂર જણાઈ, તેવી રીતે સંગીતની સીજને પૂર્વરંગની જરૂર મનાઈ હશે. એ પ્રસ્તાવક પ્રકરણનાં અનેક વિધાન અને અંગ સંગીતના રસિયાને આનંદ ઊપજાવતાં હશે. પરંતુ નાટકની પૂર્વે તો એ અકાંડતાંડવ^{૧૨} રસભંગ જ કરે, તે સહજ સમજાય એવું છે. આ કારણથી બીજો વિસ્તાર તથા દેઈ સંગીતના પૂર્વરંગનું એકલું નાંદી^{૧૩} અંગ જ નાટકના પ્રયોગના આરંભે સ્વીકારવામાં આવ્યું. પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર મધ્યમ સ્વરથી નાંદીના મંગલશ્લોક બોલતો. તે વખતે તેના બે પારિપાર્શ્વિક પ્રત્યેક ચરણને અંતે ભરતક નમાવતા અને ‘આર્ય! તથાસ્તુ’

પાલાનાં પરિવૃત્ય ચતુર્દિશમ્ । વન્દનાનિ પ્રકુર્વન્તિ તસ્માન્ન
૨પરિવર્તનમ્ ॥ આશીર્વચનસંયુક્તા સ્તુતિર્યસ્માત્ પ્રયુજ્યતે । દેવ-
દ્વિજનૃપાદીનાં તસ્માન્નાન્દીતિ સંજ્ઞિતા ॥ અત્ર શુષ્કાક્ષરૈરેવ
હ્યવકૃષ્ટા ધ્રુવા યતઃ । તસ્માન્ચ્છુષ્કાવકૃષ્ટેયં જર્જરશ્લોકદર્શિકા ॥
યસ્માદભિનયસ્ત્વત્ર પ્રથમં હ્યવતાર્યતે । ૫રજ્ઞદ્વારમતો જ્ઞેયં વાગજ્ઞા-
ભિનયાત્મકમ્ ॥ શૃંગારસ્ય પ્રચરણાચ્ચારી સંપરિકીર્તિતા । રૌદ્ર-
પ્રચરણાચ્ચાપિ ૭મહાચારીતિ કીર્તિતા ॥ વિદૂષકઃ સૂત્રધારસ્તથા વૈ
પારિપાર્શ્વિકઃ । યત્ર કુર્વન્તિ સંજલ્પં તત્રાપિ ૮ત્રિગતં મતમ્ ॥
ઉપક્ષેપેણ કાવ્યસ્ય હેતુયુક્તિવ્યુપક્રિયા । સિદ્ધેનામન્ત્રણા યા તુ
વિજ્ઞેયા સા ૯પ્રોચના ॥ ૧૧ બુઓ ભ. ના. શા. ૧૫. ૧૩.
વર્ધમાનમથાપીહ તાણ્ડવં યત્ર યુજ્યતે ॥

. ૧૨ નકામો વિસ્તાર. ૧૩ નાન્દીના ઉદાહરણ માટે બુઓ ભ. ના. શા. ૧૫. ૧૮-૧૦૩. સૂત્રધાર: પઠેત્ તત્ર મધ્યમં સ્વરમાશ્રિતઃ । નાન્દીં પદૈર્દ્વાદશભિરષ્ટભિર્વાપ્યલંકૃતામ્ ॥ નમોઽસ્તુ સર્વદેવેભ્યો દ્વિજાતિભ્યઃ શુભં તથા । જિતં સોમેન વૈ રાજા શિવં ગોત્રાહ્વાણાય ચ ॥ વ્રહ્મોત્તરં તથૈવાસ્તુ હતા વ્રહ્મદ્વિપસ્તથા । પ્રશાસ્તિવર્મા મહારાજઃ પૃથિર્વી ચ સસાગરામ્ ॥ રાષ્ટ્રં પ્રવર્ધતાં ચૈવ રદ્ધે સ્યોના સમૃદ્ધયતુ । પ્રેક્ષાકર્તુર્મેહાન્ ધર્મો ભવતુ વ્રહ્મભાવિતઃ ॥ કાવ્યકર્તુર્યશશ્ચાસ્તુ ધર્મશ્ચાપિ પ્રવર્ધતામ્ । હૃદયયા ચાનયા નિત્યં પ્રીયન્તાં દેવતા ઇતિ ॥ નાન્દીપદાન્તરેષ્વેષુ હ્યેવમાર્યેતિ નિત્યશઃ । વન્દેતાં સમ્યગુક્તાભિર્વાગ્મિદ્વૈ પારિપાર્શ્વિકી ॥ एवं નાન્દી વિધાતવ્યા ।

એવો અસ્તુવાદ^{૧૪} કર્યો જતા. નાંદી બોલાઈ રહ્યા પછી પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર પારિપાર્શ્વિક સાથે આવ્યો જતો અને નાટકનો સૂત્રધાર એના મદદનીશ લેઈ રંગભૂમિ ઉપર દર્શન દેતો.

પૂર્વરંગના આ એકલ અંગ નાંદીનો પડછાયો ઇસવી સન પૂર્વે ખીમ્. શતકથી ઇસવી સનના છઠ્ઠા શતક સુધી નાટકસાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સારપછી તો તે પણ વીસરાય છે; અને નાટકની પ્રસ્તાવનાના મંગલ-શ્લોકને નાંદી સંજ્ઞા મળે છે. પૂર્વરંગનું પ્રચલન અંગ પ્રસ્તાવનામાં ચિરકાળ દેખા દીધા કરે છે.

પૂર્વરંગનું સવિસ્તર નિરૂપણ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પાંચમા અધ્યાયમાં છે. એ નાટ્યશાસ્ત્રની રચના ઇસવી ત્રીજીથી ચોથા શતક સુધીના ગાળામાં મૂકાય છે. તેના પહેલાં ભાસ કવિના આચિમારક નાટકમાં પ્રાચીનતર નાટ્યશાસ્ત્રનો નિર્દેશ^{૧૫} છે. એ જો ઉપલબ્ધ હોત, તો પૂર્વરંગના સંબંધમાં વિશેષ પ્રકાશ પડત. નાટકકાર ભાસના પૂર્વે એ નાટ્યશાસ્ત્રનું અસ્તિત્વ પ્રાચીનતર કાળમાં નાટકસાહિત્ય સારી રીતે બેસાયલું હોવાનું પ્રમાણ પૂરું પાડે છે.

પૂર્વરંગને છોડી દેઈ હવે આપણે આ પ્રાચીનતર નાટકસાહિત્ય ભણી વળિયે. અલખત, એ સાહિત્ય અત્યારે તો નષ્ટ જ છે. પરંતુ શુભ મંત્રોગે તેમાંના એક નાટકનું નામ થોડા વખત ઉપર જાણવામાં આવ્યું છે. એ પ્રાચીનતર પ્રયોગબંધ તે સુશ્રુત ઘાસવદ્તાનાટ્યધારા છે. આચાર્ય અભિનવગુપ્તે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરની અભિનવભારતી ટીકામાં નાટ્યાચિત્ર^{૧૬}લક્ષણ સમજાવતાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ પ્રસંગે વિદ્વાન ટીકાકાર એ નાટક સાથે સંબંધ ધરાવતા 'ગિદુસારન' નામ પણ નોંધે છે. ઉપરાંત પ્રસ્તુત નાટ્યધારામાંથી ટૂંકું અવતરણ પણ તે આપે છે^{૧૭}. આ-

૧૪ પ્રાર્થનાની પુષ્ટિ. ૧૫ જુઓ આચિ. । અત્યિ x x જટ્ટસત્થં ।.
૧૬ જુઓ મ.ના. શા. । રરાદ્દા. ૧૭ જુઓ વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર । ૧૯૨૩, ઓગસ્ટ । પૃ. ૩૬૫. x યાવદિતિ સ્વપ્ને (મૂળ ૫૪૬ સ્વપ્ન) સ્વપ્નાન્તરં તત્રાપ્યન્યત્ સ્વપ્નાન્તરમિતિ (મૂળ ૫૪૭ મિત્યાદિ) ન્યાયેન વા ભવતિ (મૂળ ૫૪૮ ભવતુ) એકસ્વપ્નાયિતવૃત્ત્યા વા, સર્વથા તન્નાટ્યાયિતમ્ । તત્રાસ્ય વહુતરવ્યાપિનો વહુગર્ભ (મૂળ ૫૪૯ ગર્ભઃ) -
૧૮૫

દશા શતકનો દંડી કવિ દશકુમારચરિતની સ્વકૃત ૧૮ પૂર્વપીઠિકામાં એ નાટકને વત્સરાણનાટ્યધારા એવા નામે સ્મરે છે. ઉક્ત નાટક મહાકવિ ભાસના પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણથી પ્રાચીન હોવું જોઈએ, એમ માઈ માનવું છે. એમાં હર્ષરક્ષિત નામે જે પાત્ર છે, તે પ્રતિજ્ઞામાં દૂંડા હંસક નામથી નિર્દિષ્ટ છે^{૧૮}. મૂલભૂત હર્ષરક્ષિત દૂંડાવાઈ વિકાર પામી હંસકરૂપ ધારણ કરે છે, તે કહી આપે છે કે સુઅંધુ ભાસથી સારી પેઠે જૂનો હતો. કવિ દંડી કહે છે કે એ સુઅંધુને બિંદુસારે એક વાર કેદમાં નાંખ્યો હતો, તે પ્રસંગે ઉક્ત નાટ્યધારા સ્ત્રી તે બંદીખાનામાંથી નીકળ્યો એટલું જ નહિ.

સ્વપ્નાયિતતુલ્યસ્ય નાટયાયિતસ્યોદાહરણં મહાકવિસુવન્ધુનિવદ્ધો (મૂળ પાઠ સિવન્ધો) વાસવદત્તાનાટ્યધારાભ્યઃ સમસ્ત પદ્ય પ્રયોગવન્ધઃ (મૂળ પાઠ પ્રયોગઃ) । તત્ર હિ વિન્દુસારઃ પ્રયોજ્યવસ્તુકે ઉદયન-ચરિતે સામાજિકીકૃતોઽન્નાવપ્યુદયનો વાસવદત્તાચેષ્ટિતે । પદ્ય ચાર્થસ્તસ્મિન્ (મૂળ પાઠ ચાર્થઃ સ્તસ્મિન્) સૂચ્ય(મૂળ પાઠ સૂત્ર)રૂપેણ (મૂળ પાઠ રૂપકે) દૃષ્ટે સુજ્ઞાતો (મૂળ પાઠ સુજ્ઞાનો) ભવતિ । પદ્યસ્તુ પ્રદેશ ઉદાહરિયતે । તત્ર હુદયને સામાજિકીકૃતે વેપ્રધર(મૂળ પાઠ સૂત્રધાર)પ્રયોગઃ 'તવ સુચરિતૈરેષ જયતિ' इति । તત ઉદયનઃ 'કુતો મમ સુચરિતાનિ' इति સાક્ષં વિલપતિ । 'પદ્યમ્બ કિં(મૂળ પાઠ x) કટક-પિદ્મલપાલકૈસ્તૈર્મુક્તો(મૂળ પાઠ ંર્મકો)ઽહમપ્યુદયનઃ સુતલાલનીયઃ । યૌગન્ધરાયણ મમાનય રાજપુત્રીં હા હર્ષરક્ષિત ગતસ્ત્વમસિ ક તાવત્ (મૂળ પાઠ પ્રભાવઃ) ॥ ' इति ॥ તત્રૈવ વિન્દુસારઃ સામાજિકીકૃતઃ પરમાર્થતામભિમન્યમાનઃ પ્રતીહાર(મૂળ પાઠ ંમાનો પ્રતિહારિ)વાક્યં પ્રત્યાત્મગતમિદં મનુતે । આમાં મૂળ પ્રતના અશુદ્ધ પાઠ સુધારી કલ્પિત પાઠ મેં યોગ્ય છે.

૧૮ અવન્તિસુન્દરીકથા. મહાકવિ દંડીની આ કૃતિ દુર્વાચ્ય અવસ્થામાં મદ્રાસ તરફ હાલ મળી આવી છે. એ જ દશકુમારચરિતની કવિકૃત અસલ પૂર્વપીઠિકા છે. એના ઉપરથી દક્ષિણના કોઇ પંચશિખ-ઉપનામધારી કવિએ આનન્દ મુદ્રાથી પદ્યાત્મક અવન્તિસુન્દરીકથાસાર લખેલો, તે પણ મળી આવ્યો છે. આ બે સાથે સરખાવતાં, છાપેલા દશકુમારચરિતમાં આપેલી પૂર્વપીઠિકા દંડીની નહિ પણ કોઈ બીજાની રચેલી છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૯ જુઓ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અથવા

પણ તેણે બિંદુસારનો ગ્રેમ સંપાદન કરી તેને સામો પોતાનો બંદીવાન બનાવ્યો^{૨૦}. આ રાજ્ય તે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી બિંદુસાર અભિવ્રધાત હોવો જોઈએ. એના સિવાય બીજો કોઈ બિંદુસાર ભરત-ખંડના ઇતિહાસમાં જાણીતો નથી.

ધરવી મોથા સૈદ્ધાન્ત અરસામાં સંસ્કૃતિના અંગ તરીકે નાટકની કૃતિ ખ્યાતિ હતી, તેની માહિતી વાત્રયાયન મુનિનું કામસૂત્ર પૂરી પાડે છે. નાગરિક પદવીની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરતાં જે ચોસઠ કલા ગણાવી છે, તેમાં નાટકના અને આજ્ઞાનના દર્શનનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે^{૨૧}. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર પણ ગ્રામ્યધર્મ એટલે ગ્રામ્યતા દૂર કરનાર તરીકે નાટકના પ્રચારનો ઉલ્લેખ કરે છે^{૨૨}.

નાટકનું મૂળ પુરાણમાં આખ્યાન છે. રામાયણ અને ભારતમાંથી વસ્તુ લેઈ કવિઓ નાટક રચતા અને નટો તે ભજવતા. નટમંડળી પોતે પણ કોઈ આખ્યાન પસંદ કરી ભજવી બતાવતી હતી. કામસૂત્રમાં આજ્ઞાનના દર્શનનો જે ઉલ્લેખ છે, તે આવા પ્રયોગને લક્ષિત કરે છે. આ નટકૃત આખ્યાનનો પ્રયોગ તે કવિકૃત નાટ્યનું પૂર્વરૂપ છે. આવા બે ખેલનું વર્ણન હરિવંશ (વિષ્ણુપર્વ)માંના ત્રાણુમા અધ્યાયમાં આપેલું છે. બંને ખેલનાં આખ્યાન રામાયણમાંથી લીધાં છે. વજ્રનાભ નામે અમુર બ્રહ્મદેવનાં વરદાન પામી મહા બળવાન થઈ પડ્યો હતો. તેને શાસન કરવા પ્રદ્યુમ્ન સાંબ ગદ વગેરે યાદવો નટના વેપમાં વજ્રપુર જાય છે. તેઓ શહેર બહાર પરામાં રામજન્મનું આખ્યાન ભજવી બતાવે છે. એમાં ગણિકા દ્વારા

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા, અંક ૧. વર્ણવિકાર બાબત જુઓ હૈ. વ્યા. ૮. ૧.

૨૬. વક્ત્રાદાવતઃ. અને હૈ. વ્યા. ૮. ૧. ૨૬૦. શષોઃ સઃ.

૨૦ જુઓ અવન્તિસુન્દરીકથાના આરંભનો નીચેનો શ્લોક. ઉપલબ્ધ હાથપ્રતમાં છેલ્લા પાંચેક અક્ષર ખૂટે છે, તે મેં જામેરી ખંડિત શ્લોક પૂરો કર્યો છે. સુવન્ધુઃ કિલ નિષ્ક્રાન્તો વિન્દુસારસ્ય વન્ધનાત્. તસ્યૈવ હૃદયં વદ્ધ્વા વત્સરાણ્ણાદ્યધારયા ॥. અહીં વાસવદત્તાનાટ્યધારા બોલતો ચરણમાં સમાસ થતો ન હોવાથી નાયકના ઉપનામવાળું વત્સરાણ્ણાદ્યધારયા ૫૬ વાપર્યું જણાય છે. ૨૧ જુઓ કામસૂત્ર ૩. ૧. ૨૧.

નાટકાજ્ઞાનદર્શનમ્. ૨૨ જુઓ મ. ના. શા. ૧. ૧. ૧.

ગ્રામ્યધર્મે પ્રવૃત્તે તુ...લોકે x x x દુઃખિતે ॥.

અધ્યયનના પ્રલોભનથી માંડીને રામચંદ્રના જન્મ પર્યંત વૃત્તાંત સમાવ્યો હતો. એના સર્વે પ્રસ્તાવ યાદવોએ આબેહૂળ ભજવી બતાવ્યા^{૨૩}. એમના ઉચ્ચાર બહુ સુંદારી હતા અને અભિનય ઉત્તમ પ્રકારના હતા^{૨૩}. એ પ્રયોગથી કાન નેત્ર અને હૃદય એક કાળે તૃપ્ત થઈ અસુરો વિસ્મયમાં ખૂટી ગયા^{૨૩}. નટોની ખ્યાતિ વજ્રનાભને કાને પહોંચી. અસુરરાજે તેમને આદરપૂર્વક નગરમાં તેડાવ્યા. તેના સમક્ષ યાદવોએ રમ્ભામિસારના પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. પ્રથમ ચાર પ્રકારનાં વાદિત્ર સાથે પુરુષોએ ^{૨૪}છલિત કિંવા છલિતક નામે નાટ્ય યોજ્યું; અને સ્ત્રીઓએ રામાયણમાંનું ગદ્ગા-વતરણ^{૨૫} ગાંધાર ગ્રામે લય અને તાલ સમેત ગાયું. પછી નાંદી તથા રંગાવતરણ^{૨૬} કિંવા રંગદાર યથાવિધિ કરી રહી પ્રસ્તુત રમ્ભામિસારને। જેલ ભજવી બતાવ્યો. ^{૨૭}પૌલસ્ત્ય કુબેરના પુત્ર નલકૂબર ઉપર મોહ પામેલી રંભા તેને મળવા જતી હતી. તેના ઉપર માર્ગમાં ^{૨૮}પૌલસ્ત્ય રાવણે બળાત્કાર કર્યો. તેથી ક્રોધાવિષ્ટ થઈ અલકાપતિના પુત્રે લંકાપતિને શાપ દીધો. એ કથા સર્વના જાણવામાં હશે. ઉક્ત પ્રેક્ષામાં પ્રદ્યુમ્ને નલ-

૨૩ જુઓ હરિવંશ । ૧૩ । ૧૦ । સંસ્કારભિનયૌ તેષાં પ્રસ્તા-
વાનાં ચ ધારણમ્ । દદ્ધા સર્વે પ્રવેશં ચ દાનવા વિસ્મયં ગતાઃ॥
૨૪ હરિવંશ । ૧૩ । ૨૩ । માં છાલિક્ય પાઠ જાણ્યો છે. પરંતુ
ભોજદેવના સરસ્વતીકળ્ઠામરણમાં પ્રેક્ષણના ૭ પ્રકાર ગણાવ્યા છે ત્યાં
છલિત છે:-જુઓ સ. કં. । ૨ । ૧૫૮-૧૫૯ । યદાગ્નિકૈકનિર્વર્ત્ય-
મુજ્જિતં વાચિકાદિભિઃ । નર્તકૈરભિનીયેત પ્રેક્ષણાશ્વેડિકાદિ તત્ ॥
તહાસ્યં તાણ્ડવં ચૈવ છલિતં શમ્પયા સહ । હહીસકં ચ રાસં ચ
ષટ્પ્રકારં પ્રચક્ષતે ॥ મહાકવિ કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્ર । ૧ ।
માં પણ છલિત પાઠ છે. આથી મેં તે પાઠ અહીં કર્યો છે. ૨૫ જુઓ
રામા । ૧ । ૨૬ જુઓ હ. વં. । ૧૩ । ૨૭ નાન્યન્તે ચ તતઃ
શ્લોકં રંગાવતરણાશ્રિતમ્ । રીક્ષિમણેયસ્તદોવાચ સમ્યક્સ્વરલયા-
ન્વિતમ્ ॥ જાપેલી પ્રતમાં ગદ્ગાવતરણાશ્રિતમ્ અને સમ્યક્ સ્વચિ-
નયાન્વિતમ્ પાઠ છે; તે ભ્રષ્ટ છે. પહેલો ફેરફાર પૂર્વગત શ્લોક ૨૪
ઉપરથી ક્રોધએ ગેરસમજથી કર્યો હોય એમ લાગે છે. ૨૭ કુબેર અને
રાવણ બ્રાહ્મણી અને રાક્ષસીના પેટથી થયેલા પુત્રસ્ત્ય ઋષિના પુત્ર હતા.
૨૮ જુઓ હ. વં. । ૧૨ । ૬૦ ।

કૃષ્ણરત્નો, સાંભે તેના વિહ્વપક મિત્રનો, શરે રાવણનો અને મનોવતીએ રંભાનો વેપ લીધો હતો.

ઉપરના આખ્યાનદર્શનમાં અનેક બાબતો ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં નાંદી ઉપરાંત રંગાવતરણ કિંવા રંગદાર નામનું પૂર્વરંગનું અંગ પણ પ્રયુક્ત કહ્યું છે. પૂર્વરંગના પહેલાં નૃત્ય અને ગીતનું પણ વિધાન છે. સંગીતના જલસાની સંજ્ઞા, પ્રેક્ષા, તે નાટકના પ્રયોગની પણ સંજ્ઞા છે. નૃત્ય ગીત અને વાદ્ય તૌર્યત્રિક કહેવાય છે તેનું મૂળ જે રત્ન શબ્દ, તે નટના પર્યાય તરીકે વાપરેલો છે; પ્રકરણ બોલ નાટકનો અર્થ બતાવે છે; અને નટન ક્રિયાનો નિર્દેશ સર્વત્ર નર્તન બોલથી જ કરેલો છે^{૩૦}. એ બધું સંગીત અને નાટકનો અતિ નિકટનો સંબંધ તે સમયમાં જીવતો જાગતો હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. વર્ણવેલા જે પ્રયોગો પૈકી એકમાં પ્રસ્તાવના છે નહિ. નાટક એક જ પ્રવેશનું છે^{૩૧}; એટલે કરીને બહુ પ્રવેશવાળા નાટકમાં તેમનો ક્રમ જણાવવાને જરૂરની જે અઢ્ઠા સંજ્ઞા, તે ઉદ્દેશ્ય જ પામી નથી. રમ્ભામિસ્તારમાં કૈલાસ પર્વતનો દેખાવ પૂરો પાડ્યો છે^{૩૨}, તે ઉપરથી આહાર્ય અભિનય સારો બેઠાયેલો જણાય છે. વાચિક અભિનયના અંગે નટોની વાણીના સંસ્કારનાં ખાસ વખાણ છે^{૩૩}, તે સૂચવે છે કે જેટલે દરજ્જે યજ્ઞમાં મ્લેચ્છિત એટલે બ્રહ્મ વાણી નિપિદ્ધ હતી અને શુદ્ધ સંસ્કારી વાણીનો જ આદર થતો હતો, તેટલે દરજ્જે આ આખ્યાનદર્શનના પ્રદર્શનમાં પણ વાણીનો સંસ્કાર આવશ્યક ગણાતો હતો; આખ્યાનો જે સંસ્કારી વાણીમાં રચાતાં હતાં, તે જ સંસ્કારી વાણીમાં આખ્યાનના પ્રયોગ પણ થતા હતા. બીજા શબ્દમાં કહિયે, તો એ અતિ પ્રાચીન પ્રયોગબંધની ભાષા પુરાણું સંસ્કૃત હતી.

અગ્રજ આખ્યાનશ્રવણ સાથેનો આખ્યાનદર્શનને આત્યંતિક સંબંધ છે. લાંબા સત્ત્વના દૈનિક કર્મજાળમાંથી છૂટા થયેલા ઋષિઓ કર્ણપેય આખ્યાનો સાંભળીને વિનોદ અને વિશ્રાંતિ મેળવતા. શ્રુતિકાળ પછીના આ આખ્યાનકાળનો આરંભ ઇસવી સન પૂર્વે દશમા સૈકાના ચારક ભગવાનના પૂર્વે થયો જણાય છે. શાથી જે નિરુક્તમાં સ્પર્શતક મણિની ચોરી વિશેનું એક ચરણ મળી આવે છે^{૩૪}. આખ્યાનના શ્રવણમાંથી આખ્યા-

૨૯ જુઓ હ.વં. ૧૯૩૩ ૧. ૩૦ જુઓ હ. વં. ૧૯૩ ૧૫ ૨૮.

૩૧ જુઓ ટિપ્પણી ૨૩ માં બિતરેલો શ્લોક. ૩૨ જુઓ હ. ૧ વં. ૧

૧૩ ૧૨૧૧ ૩૩ જુઓ ટિપ્પણી ૨૩માં બિતરેલો શ્લોક. ૩૪ જુઓ

નના દર્શનનો પ્રથમ પ્રગટયો. વસ્તુમાં તેમ જ વાણીમાં તે આખ્યાનનો આધાર લેતો હોવાથી હું તેને આખ્યાનકાળમાં મૂકું છું. સોદરસંબંધને લીધે તેની પદ્ધત્યના પણ અક્ષરબંધની જ હું માની લેઉં છું. મહાકવિ ભાસ અને કાલિદાસના નાટકોની સર્વાંગસંપૂર્ણ રૂપરચના તેના પૂર્વે લાંબા વિકાસકાળની માગણી કરે છે. ક્યાં પરમ પુરાણ શ્રુતિકાળથી ઊતરી આવેલા સાદા અક્ષરમેળ ત્રિષ્ટુપ્ અને અનુષ્ટુપ્, ક્યાં વિશિષ્ટ રૂપબંધ ઉપેદ્યવગ્ન વસંતતિલકા શિખરિણી ને સ્વધરા, ક્યાં વિલક્ષણ વૈતાલીય અને આર્યો, ક્યાં સમ અર્ધસમ ને વિપમ બંધ ? આ વિકાસકાળ આશરે છ શતકનો ટેવી નવતર પદ્યરચનાની ઉત્પત્તિ ભગવાન પાણિનિના સમયમાં એટલે ધસવી સન પૂર્વે સાતમા આઠમા શતકમાં કદપૂં છું. એ મહાન વૈયાકરણ કૃશાશ્વ અને શિલાલીનાં નટસૂત્રોનો નિર્દેશ કરે છે^{૩૫}. નાટ્યશાસ્ત્રનું પૂર્વરૂપ નટસૂત્ર નાટકસાહિત્યના અસ્તિત્વની નિઃશબ્દ સાક્ષી પૂરે છે.

માંડ માંડ એક પગલું માંડતું આ બાળક અનેક પગલાં માંડતું થયું. અક્ષરબંધના પરિચયમાંથી રૂપબંધ અને માત્રાબંધ લલકારતાં શીખ્યું. પૂર્વે તેના પાલકોને વ્હાલી સંસ્કૃત વાણી જ જે બોલતું હતું તેણે બે સદી વટાવી, લોકવાણી જે પ્રાકૃત, તેને પણ આવકાર આપ્યો. એ સાહિત્યમાં માન પામેલી લોકવાણી યુદ્ધ અને મહાવીર ભગવાને પણ તેમની લોકપ્રધારક ધર્મદેશનાના વાહન તરીકે સત્કારી લીધી. છ સૈકાનું અતિપ્રાચીન નાટક સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે. વેદને ધર્મબુદ્ધિએ બચાવ્યા. ઇતિહાસને સ્વદેશભિમાને બદલાવ્યા. દર્શનશાસ્ત્રોને તત્ત્વજ્ઞાસાએ જીવતાં રાખ્યાં. કાવ્ય અને નાટકને ટકાવી તેમનું આયુષ્ય લંબાવનારી કામ જડીયુક્તી ન હતી, એટલે તે લય પામ્યાં. એમના તિરોભાવનાં બીજાં પણ કારણ છે. તે પટંતરે સમજાવવા આપણી ભાષાનો દષ્ટાંત લેઉં છું. ધસવી તેરમા સૈકાની એ પહેલાં ગૂંજરાતી ભાષાએ વ્યક્તિત્વ ધારણ કર્યું હતું, તે છતાં તેનું તત્કાલીન^{૩૬} સર્વભોગ્ય સાહિત્ય મળી આવતું નથી. જૈન ભંડારોમાં જૂનાં જૂનાં રાસા સ્તવન અને દ્રાગનાં પાનાં દટાઈ રહ્યાં છે તે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય બાદ કરિયે, તો યૌદ્ધમા પંદરમા સૈકાનું સાહિત્ય પણ ક્યાં જડે છે ?

નિરુક્તારાર અકૂરો દદત્તે મણિમ્ ।

૩૫ બુઓ પા. ગ્યા । ૬ । ૩ । ૧૧૦-૧૧૧ । પારાશર્યશિલા-
લિખ્યાં મિશ્વનદ્વયોઃ । અને કર્મન્દકૃશાશ્વાદિનિઃ । ૩૬ તે વપ્તનું.

એ જૂની ગુર્જરીમાં રચાયું હતું. તે જૂની ગુર્જરી સમન્વતી બંધ પડી અદૃશ્ય થઈ. એટલે જૂનું સાહિત્ય પણ અદૃશ્ય થયું. તેવી જ રીતે પૂર્વસંસ્કૃતનાં એ નાટકો અને કાવ્યો લય પામી ગયાં. નવા ભગતા તારા ભાસ અને કાલિદાસના તેજના અંબારમાં એ શમી ગયાં.

નાટકની પ્રાચીન ઉત્પત્તિ જોઈ. હવે તેનું પ્રાચીન, સ્વરૂપ વિચારીએ. આજકાલ કાવ્ય અને નાટકની યોગ્યતા રસની જમાવટ ઉપરથી અંકાય છે. એ રસપ્રસ્થાન ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં પહેલવહેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે૩૭. એ સોળેક સદી જૂનું છે. કાવ્ય અને નાટકની ઉત્પત્તિ તેનાથી બહુ પ્રાચીન છે. તે અત્યંત જૂના સમયમાં વૃત્તિપ્રસ્થાનનો પ્રચાર હોય એમ માઈ માનવું છે. સાત્ત્વતી કૈશિકી આરભટ્ટી અને ભારતી એ ચાર વૃત્તિઓ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કહી છે. વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં સાત્ત્વતી અને કૈશિકી સંજ્ઞા સાત્ત્વત અને કૈશિક સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ભારતકાળના સાત્ત્વતો પરાક્રમી હતા. તેમનો આદિપુરુષ યદુ હોવાથી તેઓ યાદવ નામથી જાણીતા છે, સાત્ત્વતોને વ્હાલાં પરાક્રમોની વૃત્તિ, તે સાત્ત્વતી કહેવાઈ હશે. કૈશિક કે ક્યકૈશિક વિલાસી હતા. તેમને વ્હાલા ભોગવિલાસની વૃત્તિ. તે કૈશિકીના નામે ઓળખાઈ હશે. આજ પ્રમાણે નવા પ્રસ્થાનની વૈદર્ભ ગૌડી પાંચાલી અને લાટી રીતિનાં નામ પણ વિદર્ભ ગૌડ પાંચાલ અને લાટ ઉપરથી પડેલાં આપણે જોઈએ છીએ. ત્રીજી વૃત્તિ જે આરભટ્ટી, તેનું નિર્વચન રમસ્ આરમ્મ સંરમ્ આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે સંબંધ છે. ભારે ઉત્પાત ત્રાસ વધ આદિના પ્રસંગ ભજવતી હોવાના કારણથી ત્રીજી વૃત્તિની આરભટ્ટી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હોય એમ જણાય છે૩૮. પ્રસ્તુત ત્રણે વૃત્તિઓ આખ્યાનકાળના આરંભથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. રામાયણ રચાયા પહેલાં એમનો જન્મ થયેલો લાગે છે. એમની આ ઇતિહાસાતીત પ્રાચીનતાની સરખામણીમાં ભરતી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આધુનિક છે. એના

૩૭ જુઓ મ. ના. શા. ૧૬. ૭. ૩૮ જૈન આગમમાં સમવસરણના પ્રસંગે ભગવાન મહાવીર સમક્ષ બત્રીસ પ્રકારનું નાટ્ય નિર્દેશવામાં આવે છે. તેમાં જે આરમ્મહ નાટ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત આરભટ્ટી વૃત્તિના પડછે વિચારણીય છે. જુઓ રાજપ્રશ્નીય.

નના દર્શનનો પ્રબંધ પ્રગટ્યો. વસ્તુમાં તેમ જ વાણીમાં તે આખ્યાનનો આધાર હોતો હોવાથી હું તેને આખ્યાનકાળમાં મૂકું છું. સૌકર્યસંબંધને દર્શિ તેની પદ્ધતિના પણ અસરસંબંધની જ હું માની લેજો છું. મહાકવિ ભાસ અને કવિદાસના નાટ્યોની સર્વોચ્ચપૂર્ણ રૂપરચના તેના પૂર્વે થાંબા વિદ્યાસકાળની માગણી કરે છે. ક્યાં પરમ યુગણા કૃતિકાગ્રથી કિતરી આવેલા સાદ્ય અસરમેળ ત્રિપુષ્પ અને અનુપમ, ક્યાં ત્રિચિપ્ત રૂપબંધ ઉર્ણવનુ વસંતવિલસ શિખરિણી ને અંગ્વર, ક્યાં વિલસણુ વૈતાલીય અને આમો, ક્યાં સમ અર્ધસમ ને વિયમ બંધ ? આ વિદ્યાસકાળ આશરે ૭ શતકનો ટેવી નવતર પદ્યરચનાની ઉત્પત્તિ ભગવન પાણિનિના સમયમાં એટલે ઇસવી સન પૂર્વે સાતમા આઠમા શતકનાં કંઈપૂં છું. એ મહાન વૈયાકરણુ કૃષ્ણચ અને શિલાદીનાં નાટ્યક્રોનો નિર્દેશ કરે છેવ્વ. નાટ્યશાસ્ત્રનું પૂર્વરૂપ નાટ્યન નાટકસાહિત્યના અસ્તિત્વની નિશાળદ સાક્ષી પૂરે છે.

માંડ માંડ એક પગલું માંડવું આ આજક અનેક પગલાં માંડવું થઈ અસરસંબંધના પરિચયમાંથી રૂપબંધ અને માત્રબંધ લલકારતાં શીખ્યું. પૂર્વે તેના પાલકોને યાદી સંસ્કૃત વાણી જ જે બોલવું હતું તેણે એ સદી વડાની, લોકવાણી જે પ્રાકૃત, તેને પણ આવકાર આપ્યો. એ સાહિત્યમાં માન પામેલી લોકવાણી કુદ અને મહાવીર ભગવને પણ તેમની લોકાપકારક ધર્મદેશનાના વાકન તરીકે સતકારી લીધી. ૭ સૈકાર્દ અતિપ્રાચીન નાટક સાહિત્ય નાથ પામ્યું છે. વેદને ધર્મશુદ્ધિએ જગ્યાગ્યા. કલિકાસને સ્વદેશભિનાને ખદલાવ્યા. દર્શનશાસ્ત્રોને તત્ત્વગિરિસાએ છવતાં રાખ્યાં. કાવ્ય અને નાટકને ટકાવી તેમનું આયુષ્ય લંબાવનારી કાઠ જરીશુદ્ધી ન હતી, એટલે તે લય પામ્યાં. એમના તિરોભાવનાં ખીન પશુ કારણ છે. તે પરંતરે સમગ્રવધા આપણી ભાષાનો દાગાંત લેઉં છું. ઇસવી તેરમા સૈકાની એ પહેલાં મૂળદાતી ભાષાએ અગ્નિત્વ ધારણ કર્યું હતું, તે છતાં તેનું તત્કાલીન સર્વભોગ્ય સાહિત્ય મળી આવતું નથી. જૈન લંકારોમાં જૂનાં જૂનાં રાસા સ્તવન અને કાગનાં પાનાં દટાઈ રહ્યાં છે તે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય આદ કરિયે, તેા વૈદમા પંદરમા સૈકાર્દ સાહિત્ય પણ ક્યાં જડે છે ?

નિરુક્તારાર ભક્ત્રો વદતે મણિમ્ ।

૩૫ જુઓ પા. ગ્યા । ૭ । ૩ । ૧૧૦-૧૧૧ । પારાશર્યશિલા-
લિખ્યાં મિશ્રનચ્છવોઃ । અને કર્મન્દકૃષ્ણાશ્વાદિનિઃ । ૩૬ તે વખતનું-

એ જૂની ગુર્જરીમાં રચાયું હતું. તે જૂની ગુર્જરી સમગ્રની બંધ પડી અદૃશ્ય થઈ. એટલે જૂનું સાહિત્ય પણ અદૃશ્ય થયું. તેવી જ રીતે પૂર્વસંસ્કૃતનાં એ નાટકો અને કાવ્યો લય પામી ગયાં. નવા ભગતા તારા ભાસ અને કાલિદાસના તેજના અંબારમાં એ શમી ગયાં.

નાટકની પ્રાચીન ઉત્પત્તિ જોઈ. હવે તેનું પ્રાચીન, સ્વરૂપ વિચારીએ. આજકાલ કાવ્ય અને નાટકની યોગ્યતા રસની જમાવટ ઉપરથી અંકાય છે. એ રસપ્રસ્થાન ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં પહેલવહેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ સોળેક સદી જૂનું છે. કાવ્ય અને નાટકની ઉત્પત્તિ તેનાથી બહુ પ્રાચીન છે. તે અત્યંત જૂના સમયમાં વૃત્તિપ્રસ્થાનનો પ્રચાર હોય એમ માઈ માનવું છે. સાત્વતી કૈશિકી આરભટ્ટી અને ભારતી એ ચાર વૃત્તિઓ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કહી છે. વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં સાત્વતી અને કૈશિકી સંજ્ઞા સાત્વત અને કૈશિક સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ભારતકાળના સાત્વતો પરાક્રમી હતા. તેમનો આદિપુરુષ યદુ હોવાથી તેઓ યાદવ નામથી જાણીતા છે, સાત્વતોને વહાલાં પરાક્રમોની વૃત્તિ, તે સાત્વતી કહેવાઈ હશે. કૈશિક કે ક્યકૈશિક વિલાસી હતા. તેમને વહાલાં ભોગવિલાસની વૃત્તિ. તે કૈશિકીના નામે ઓળખાઈ હશે. આજ પ્રમાણે નવા પ્રસ્થાનની વૈદર્ભા ગૌડી પાંચાલી અને લાટી રીતિનાં નામ પણ વિદર્ભ ગૌડ પાંચાલ અને લાટ ઉપરથી પડેલાં આપણે જોઈએ છીએ. ત્રીજી વૃત્તિ જે આરભટ્ટી, તેનું નિર્વચન રમસ્ આરમ્મ સંરમ આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે સંબંધ છે. ભારે ઉત્પાત ત્રાસ વધ આદિના પ્રસંગ ભજવતી હોવાના કારણથી ત્રીજી વૃત્તિની આરભટ્ટી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હોય એમ જણાય છે. પ્રસ્તુત ત્રણ વૃત્તિઓ આખ્યાનકાળના આરંભથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. રામાયણ રચાયા પહેલાં એમનો જન્મ થયેલો લાગે છે. એમની આ ઇતિહાસાતીત પ્રાચીનતાની સરખામણીમાં ભરતી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આધુનિક છે. એના

૩૭ જુઓ મ. ના. શા. ૧૬ ૭ ૩૮ જૈન આગમમાં સમવસરણના પ્રસંગે ભગવાન મહાવીર સમક્ષ બત્રીસ પ્રકારનું નાટ્ય નિર્દેશવામાં આવે છે. તેમાં જે આરમ્મહ નાટ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત આરભટ્ટી વૃત્તિના પડછે વિચારણીય છે. જુઓ રાજપ્રશ્નીય.

નના દર્શનનો પ્રબંધ પ્રગટ્યો. વસ્તુમાં તેમ જ વાણીમાં તે આખ્યાનનો આધાર લેતો હોવાથી હું તેને આખ્યાનકાળમાં મૂકું છું. સોદરસંબંધને લીધે તેની પદ્ધતિના પણ અક્ષરબંધની જ હું માની લેઉં છું. મહાકવિ ભાસ અને કાલિદાસના નાટકોની સર્વાંગસંપૂર્ણ રૂપરચના તેના પૂર્વે લાંબા વિકાસકાળની માગણી કરે છે. ક્યાં પરમ પુરાણા શ્રુતિકાળથી ઊતરી આવેલા સાદા અક્ષરમેળ ત્રિષ્ટુપ્ અને અનુષ્ટુપ્, ક્યાં વિશિષ્ટ રૂપબંધ ઉર્ધ્વવજ્ર વસંતતિલકા શિખરિણીને સ્વધરા, ક્યાં વિલક્ષણ વૈતાલીય અને આર્યા, ક્યાં સમ અર્ધસમ ને વિપમ બંધ ? આ વિકાસકાળ આશરે છ શતકનો ટેવી નવતર પદ્ધતિનાની ઉત્પત્તિ લગવાન પાણિનિના સમયમાં એટલે ઇસવી સન પૂર્વે સાતમા આઠમા શતકમાં કદખૂં છું. એ મહાન વૈયાકરણ કૃશાશ્વ અને શિલાલીનાં નટસૂત્રોનો નિર્દેશ કરે છે^{૩૫}. નાટ્યશાસ્ત્રનું પૂર્વરૂપ નટસૂત્ર નાટકસાહિત્યના અસ્તિત્વની નિઃશબ્દ સાક્ષી પૂરે છે.

માંડ માંડ એક પગલું માંડતું આ બાળક અનેક પગલાં માંડતું થયું. અક્ષરબંધના પરિચયમાંથી રૂપબંધ અને માત્રાબંધ લલકારતાં શીખ્યું. પૂર્વે તેના પાલકોને વ્હાલી સંસ્કૃત વાણી જ જે બોલતું હતું તેણે એ સદી વટાવી, લોકવાણી જે પ્રાકૃત, તેને પણ આવકાર આપ્યો. એ સાહિત્યમાં માન પામેલી લોકવાણી યુદ્ધ અને મહાવીર લગવાને પણ તેમની લોકોપકારક ધર્મદેશનાના વાહન તરીકે સત્કારી લીધી. છ સૈકાનું અતિપ્રાચીન નાટક સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે. વેદને ધર્મયુદ્ધિએ બચાવ્યા. ઇતિહાસને સ્વદેશાભિમાને બહલાવ્યા. દર્શનશાસ્ત્રોને તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ જીવતાં રાખ્યાં. કાવ્ય અને નાટકને ટકાવી તેમનું આયુષ્ય લંબાવનારી કોઈ જડીબુટ્ટી ન હતી, એટલે તે લય પામ્યાં. એમના તિરોભાવનાં બીજાં પણ કારણ છે. તે પદંતરે સમજાવવા આપણી ભાષાનો દૃષ્ટાંત લેઉં છું. ઇસવી તેરમા સૈકાની એ પહેલાં ગૂજરાતી ભાષાએ વ્યક્તિત્વ ધારણ કર્યું હતું, તે છતાં તેનું તત્કાલીન^{૩૬} સર્વભોગ્ય સાહિત્ય મળી આવતું નથી. જૈન ભંડારોમાં જૂનાં જૂનાં રાસા સ્તવન અને ફાગનાં પાનાં દટાઈ રહ્યાં છે તે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય બાદ કરિયે, તો ચૈદમા પંદરમા સૈકાનું સાહિત્ય પણ ક્યાં જડે છે ?

નિરુક્તારોઃ અઘૂરો દદત્તે મણિમ્ ।

૩૫ બુઓ પા. વ્યા । ૪ । ૩ । ૧૧૦-૧૧૧ । પારાશર્યશિલા-
લિખ્યાં મિશ્રુનરસુત્રયોઃ । અને કર્મન્દકૃશાશ્વાદિનિઃ । ૩૬ તે વખતનું.

એ જૂની ગુર્જરીમાં રચાયું હતું. તે જૂની ગુર્જરી સમન્વતી બંધ પડી અદૃશ્ય થઈ. એટલે જૂનું સાહિત્ય પણ અદૃશ્ય થયું. તેવી જ રીતે પૂર્વસંસ્કૃતનાં એ નાટકો અને કાવ્યો લય પામી ગયાં. નવા ભગતા તારા ભાસ અને કાલિદાસના તેજના અંધારમાં એ શમી ગયાં.

નાટકની પ્રાચીન ઉત્પત્તિ બોધે છે તેનું પ્રાચીન, સ્વરૂપ વિચાર્યે. આજકાલ કાવ્ય અને નાટકની યોગ્યતા રસની જમાવટ ઉપરથી અંકાય છે. એ રસપ્રસ્થાન ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં પહેલવહેલું દષ્ટિગોચર થાય છે^{૩૭}. એ સોળેક સદી જૂનું છે. કાવ્ય અને નાટકની ઉત્પત્તિ તેનાથી બહુ પ્રાચીન છે. તે અત્યંત જૂના સમયમાં વૃત્તિપ્રસ્થાનનો પ્રચાર હોય એમ માઈ માનવું છે. સાત્વતી કૈશિકી આરભટી અને ભારતી એ ચાર વૃત્તિઓ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કહી છે. વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં સાત્વતી અને કૈશિકી સંસ્કૃત સાત્વત અને કૈશિક સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ભારતકાળના સાત્વતો પરાક્રમી હતા. તેમનો આદિપુરુષ યદુ હોવાથી તેઓ યાદવ નામથી બાણીતા છે, સાત્વતોને વ્હાલાં પરાક્રમોની વૃત્તિ, તે સાત્વતી કહેવાઈ હશે. કૈશિક કે કૃષ્ણકૈશિક વિલાસી હતા. તેમને વ્હાલાં ભોગવિલાસની વૃત્તિ. તે કૈશિકીના નામે ઓળખાઈ હશે. આજ પ્રમાણે નવા પ્રસ્થાનની વૈદર્ભ ગૌડી પાંચાલી અને લાટી રીતિનાં નામ પણ વિદર્ભ ગૌડ પાંચાલ અને લાટ ઉપરથી પહેલાં આપણે બોધ્યે છીએ. ત્રીજી વૃત્તિ જે આરભટી, તેનું નિર્વચન રમસ્ આરમ્મ સંરમ આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે સંબંધ છે. ભારે ઉત્પાત ત્રાસ વધ આદિના પ્રસંગ ભજવતી હોવાના કારણથી ત્રીજી વૃત્તિની આરભટી સંસ્કૃત રાખવામાં આવી હોય એમ જણાય છે^{૩૮}. પ્રસ્તુત ત્રણ વૃત્તિઓ આખ્યાનકાળના આરંભથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. રામાયણ રચાયા પહેલાં એમનો જન્મ થયેલો લાગે છે. એમની આ ઇતિહાસાતીત પ્રાચીનતાની સરખામણીમાં ભરતી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આધુનિક છે. એના

૩૭ જુઓ મ. ના. જ્ઞા. ૧૬ ૧૭ ૩૮ જૈન આગમમાં સમવસરણના પ્રસંગે ભગવાન મહાવીર સમક્ષ બીજીસ પ્રકારનું નાટ્ય નિર્દેશવામાં આવે છે. તેમાં જે આરમ્મહ નાટ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત આરભટી વૃત્તિના પડછે વિચારણીય છે. જુઓ રાજપ્રશ્નોય.

પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વ મર્યાદા આખ્યાનદર્શનની પ્રવૃત્તિથી અંકાય છે. સૂતના મુખથી ખસી ગિરદેવી નટના મુખમાં વસે છે. શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા વસ્તુપ્રબોધ ઉપરાંત ભૂમિકા દ્વારા અને ભાવપ્રકાશન દ્વારા વસ્તુસાક્ષાત્કારનાં વરદાન દેવી નટ કિંવા ભરતને આપે છે. નટ કિંવા ભરતની આ નવીન વૃત્તિ, તે ભારતી કહેવાઈ હશે.

નવા પ્રસ્થાનના ટુંગાર તથા હાસત્વ આસ્વાદન જૂના પ્રસ્થાનની કૈશિકી વૃત્તિમાં, વીર તથા અદ્ભૂતત્વ સાત્ત્વતીમાં અને રૌદ્ર બીભત્સ તથા કરુણત્વ આરભટીમાં થતું હતું. સૂત જ્યારે મુખપાટથી વસ્તુનો બોધ આપતો હતો, ત્યારે નટ નાટ્યથી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરાવતો હતો. આખ્યાન-કથનમાં અવણુસુખ જ મળતૂં: આખ્યાનદર્શનમાં નયનસુખનો લાભ પણ થતો.

વૃત્તિપ્રસ્થાનત્વ સ્વરૂપ દોઢ બે હજાર વર્ષ ઉપર કેવું ભૂલી જવાયું હતું, તેનો ખ્યાલ આપવા ૩૯ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાંથી વૃત્તિઓનો વૃત્તાંત અહીં ઊતાર્યો છે. કહે છે કે દૈવી માયાથી વિશ્વને સંકેલી લેઈ વિષય ભગવાન શેષ નાગ ઉપર પોઢયા હતા, તે વખતે મધુ અને કૈટભ નામે મહા બળવાન અસુરો પ્રગટયા. તેઓએ ગડદાપાટુ મારી કઠોર વાણી ઉચ્ચારી ભગવાનને યુદ્ધ કરવાને તેડ્યા. તે ઉપરથી ભગવાન તેમની સાથે સંગ્રામમાં ઊતર્યા; અને પોતાની અપરિમેય શક્તિ પડે તેમણે જાને અસુરોનો નાશ કર્યો. એ યુદ્ધમાં ભારતી એટલે વાણીમાંથી ભારતી વૃત્તિ પ્રગટી. આ પ્રમાણે એક પ્રકારની ઉત્પત્તિ કહી શાસ્ત્રકાર આગળ જતાં જણાવે છે, કે યુદ્ધમાં ભગવાને ભાર દેઈ પગલાં માંડ્યાં તેમાંથી ભારતી ઉદય પામી. એમણે સત્ત્વ એટલે સમાર્થથી જેએલા શાર્ફ ધનુષના વેગબળમાંથી સાત્ત્વતી વૃત્તિ નીકળી આવી. લડતાં દાવના સંરંભમાંથી આરભટી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. જાને અસુરોને સંહારી ભગવાને શિખા બાંધી તેમાંથી કૈશિકી વૃત્તિ જનમી. આ રીતે ચારે વૃત્તિની ઉત્પત્તિ વર્ણવ્યા પછી નાટ્યશાસ્ત્ર ભારતી વૃત્તિનું નવું જ નિર્વચન આપે છે. એને મધુકૈટભના વધ સાથે કશે એ સંગંધ નથી. ભરત એટલે નટની એ વાણી છે માટે ભારતી, આ શબ્દોએ ભારતી વૃત્તિને તે ઓળખાવે છે. બધી એ ચમત્કારક હકીકત કેવળ કલ્પિત છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આ રીતે આજથી બીજી સદસીમાં છેક વીસરી જવાઈ તે સૂચવે છે, કે વૃત્તિપ્રસ્થાન બહુ જ જૂનું છે.

૪૦ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ વિશે જે વિશેષ વિગત આપી છે, તે પણ ગોટાળા ભરેલી છે. ભારતીયનાં પ્રરોચના, આમુખ, વીથી અને પ્રહસન, એ ચાર અંગ ગણાવ્યાં છે, વાસ્તવિક રીતે પ્રરોચના નાટ્યશાસ્ત્રે લખાણથી વર્ણવેલા પૂર્વરંગનો ભાગ છે. આમુખ તો નાટકની પ્રસ્તાવનાનું ખીન્નું નામ છે. વીથી અને પ્રહસન, તે નાટ્યશાસ્ત્રે વર્ણવેલાં ૪૧૬૨ રૂપકમાંનાં બે રૂપક છે. વૃત્તિઓમાં રસની વહેંચણી કરી છે, તેમાં પણ મૂંઝવારો છે. સંસ્કૃત વાણીનો પ્રયોગ તે જ ભારતી એવો અર્થ લેધયે તો તો, આઠે રસનું નિરૂપણ સંસ્કૃતમાં કરેલું નાટકોમાં મળી આવે છે એટલે, એના અમુક જ રસ એવી મર્યાદા બાંધવાની અગત્ય રહેતી નથી. છતાં નાટ્ય-શાસ્ત્રમાં અધ્યાયને અંતે એમ ઠરાવ્યું છે, કે ખીલત્સ અને કરુણનું નિરૂપણ ભારતી વૃત્તિમાં કરવું! પછી સાત્ત્વતી વૃત્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાં વીર અહ્ભુત અને રૌદ્રનો સમાવેશ કરી પાછળથી વીર અને અહ્ભુત એ બે જ પ્રસ્તુત વૃત્તિના રસ કહ્યા છે. તે પછી કૈશિકીનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં એમાં શૃંગાર અને હાસ્ય ગણાવી અધ્યાયને અંતે કરુણની પણ ઉમેરણી કરી છે. ચોથી જે આરભટ્ટી વૃત્તિ, તેમાં રાદ્રને ભયાનક સાથે ગોઠવી દીધો છે.

આખ્યાનકાળમાં નાટકની સરિતાનું મૂળ તમે જોશો. સાહિત્યની એ ગંગોતરીના તટે ઊભા રહી જોયે દષ્ટિ કરશે, તો ૪૨ રામાયણ ભારત અને પુરાણની મૌલિક કથાઓનાં અસંખ્ય શિખરો સરસાધમાં માથું ઊંચકતાં જોશે; અને દષ્ટિ વધારે જોઈ ચડાવશે, તો આકાશને વીંધતાં શ્રુતિનાં શિખરો નજરે તરશે. નૃત્ત ગીત અને વાદ્યનું આ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ઋગ્વેદમાં ઉપા દેવીનાં સૂકતોમાં નૃત્તનું અનેક વાર સૂચન છે. શ્રુતિગીતનું ખીજ ગાયત્રીરૂપે આદિવેદમાં અંકુરિત થઈ સામવેદમાં ફાલે છે. ઉપનિષદ્માં વીણાના તાર રણજી છે. એ રીતે શ્રુતિકાળમાં ત્રિધા સંગીત જનમે છે. આખ્યાનકાળમાં નાટ્ય કિંવા અભિનયવિદ્યાનો આવિર્ભાવ થાય છે. ૪૩ ઉક્ત સંગીત અને નાટ્યને ઉપકારક રાખી નાટક વિકાસ પામે છે; અને

૪૦ જુઓ મ. ના. શા. ૧૨૦. ૪૧ જુઓ મ. ના. શા. ૧૮૮
૪૨ જુઓ Annals of the Bhandarkar Institute V. 1, મૂલરામાયણ વિશેનો S. N. Tadpatrikār નો લેખ.
૪૩ મ. ના. શા. ૧૪૧ ૧૧-૧૨. માં નાટ્ય દંદમ્ અને તાણ્દનં સ્મૃતમ્ । એવો સૂચક લેઢ કર્યો છે.

પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વ મર્યાદા આખ્યાનદર્શનની પ્રવૃત્તિથી અંકાય છે. સૂતના મુખથી ખસી ગિરદેવી નટના મુખમાં વસે છે. શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા વસ્તુપ્રભોધ ઉપરાંત ભૂમિકા દ્વારા અને ભાવપ્રકાશન દ્વારા વસ્તુસાક્ષાત્કારનાં વરદાન દેવી નટ કિંવા ભરતને આપે છે. નટ કિંવા ભરતની આ નવીન વૃત્તિ, તે ભારતી કહેવાઈ હશે.

નવા પ્રસ્થાનના ગુંગાર તથા હાસનું આસ્વાદન જૂના પ્રસ્થાનની કૈશિકી વૃત્તિમાં, વીર તથા અદ્ભૂતનું સાત્ત્વતીમાં અને રૌદ્ર બીભત્સ તથા કરુણનું આરભટીમાં થતું હતું. સૂત જ્યારે મુખપાટથી વસ્તુનો બોધ આપતો હતો, ત્યારે નટ નાટ્યથી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરાવતો હતો. આખ્યાન-કથનમાં શ્રવણમુખ જ મળતું; આખ્યાનદર્શનમાં નયનમુખનો લાભ પણ થતો.

વૃત્તિપ્રસ્થાનનું સ્વરૂપ દોઢ બે હજાર વર્ષ ઉપર કેવું ભૂલી જવાયું હતું, તેનો ખ્યાલ આપવા ૩૯મરતનાટ્યશાસ્ત્રમાંથી વૃત્તિઓનો વૃત્તાંત અહીં ઊતાર્યો છે. કહે છે કે દેવી માયાથી વિશ્વને સંકેલી લેઈ વિષ્ણુ ભગવાન શેષ નાગ ઉપર પોઢયા હતા, તે વખતે મધુ અને કૈટભ નામે મહા બળવાન અસુરો પ્રગટયા. તેઓએ ગડદાપાટુ મારી કઠોર વાણી ઉચ્ચારી ભગવાનને યુદ્ધ કરવાને તેડયા. તે ઉપરથી ભગવાન તેમની સાથે સંગ્રામમાં ઊતર્યા; અને પોતાની અપરિમેય શક્તિ પડે તેમણે જાંને અસુરોનો નાશ કર્યો. એ યુદ્ધમાં ભારતી એટલે વાણીમાંથી ભારતી વૃત્તિ પ્રગટી. આ પ્રમાણે એક પ્રકારની ઉત્પત્તિ કહી શાસ્ત્રકાર આગળ જતાં જણાવે છે, કે યુદ્ધમાં ભગવાને ભાર દેઈ પગલાં માંડ્યાં તેમાંથી ભારતી ઉદય પામી. એમણે સત્ત્વ એટલે સમાર્થથી જેએલા શાર્ફ ધતુપના વેગબળમાંથી સાત્ત્વતી વૃત્તિ નીકળી આવી. લડતાં દાવના સંરંભમાંથી આરભટી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. જાંને અસુરોને સંહારી ભગવાને શિખા બાંધી તેમાંથી કૈશિકી વૃત્તિ જનમી. આ રીતે ચારે વૃત્તિની ઉત્પત્તિ વર્ણવ્યા પછી નાટ્યશાસ્ત્ર ભારતી વૃત્તિનું નવું જ નિર્વચન આપે છે. એને મધુકૈટભના વધ સાથે કશે એ સંગંધ નથી. ભરત એટલે નટની એ વાણી છે માટે ભારતી, આ શબ્દોએ ભારતી વૃત્તિને તે ઓળખાવે છે. બધી એ ચમત્કારક હકીકત, કેવળ કલ્પિત છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આ રીતે આજથી બીજી સદસીમાં છેક વીસરી જવાઈ તે સૂચવે છે, કે વૃત્તિપ્રસ્થાન બહુ જ જૂનું છે.

૪૦ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ વિશે જે વિશેષ વિગત આપી છે, તે પણ ગોટાળા ભરેલી છે. ભારતીયનાં પ્રરોચના, આમુખ, વીથી અને પ્રહસન, એ ચાર અંગ ગણાવ્યાં છે, વાસ્તવિક રીતે પ્રરોચના નાટ્યશાસ્ત્રે લંબાણથી વર્ણવેલા પૂર્વરંગનો ભાગ છે. આમુખ તો નાટકની પ્રસ્તાવનાનું પીઠનું નામ છે. વીથી અને પ્રહસન, તે નાટ્યશાસ્ત્રે વર્ણવેલાં ૪૧ દશ રૂપકમાંનાં બે રૂપક છે. વૃત્તિઓમાં રસની વહેંચણી કરી છે, તેમાં પણ ગૂંચવારો છે. સંસ્કૃત વાણીનો પ્રયોગ તે જ ભારતી એવો અર્થ લેખ્યે તો તો, આઠે રસનું નિરૂપણ સંસ્કૃતમાં કરેલું નાટકોમાં મળી આવે છે એટલે, એના અમુક જ રસ એવી મર્યાદા બાંધવાની અગત્ય રહેતી નથી. છતાં નાટ્ય-શાસ્ત્રમાં અધ્યાયને અંતે એમ દર્શાવ્યું છે, કે પીભત્સ અને કરુણનું નિરૂપણ ભારતી વૃત્તિમાં કરવું! પછી સાત્ત્વતી વૃત્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાં વીર અદ્ભુત અને રોદ્રનો સમાવેશ કરી પાછળથી વીર અને અદ્ભુત એ બે જ પ્રસ્તુત વૃત્તિના રસ કહ્યા છે. તે પછી કૈશિકીનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં એમાં શૃંગાર અને હાસ્ય ગણાવી અધ્યાયને અંતે કરુણની પણ ઊમેરણી કરી છે. ચોથી જે આરભટ્ટી વૃત્તિ, તેમાં રાદ્રને ભયાનક સાથે ગોઠવી દીધો છે.

આખ્યાનકાળમાં નાટકની સરિતાનું મૂળ તમે જોશો. સાહિત્યની એ ગંગોતરીના તટે ઊભા રહી ઊંચે દૃષ્ટિ કરશો, તો ૪૨ રામાયણ ભારત અને પુરાણની મૌલિક કથાઓનાં અસંખ્ય શિખરો સરસાઈમાં માથું ઊઠા-કતાં જોશો; અને દૃષ્ટિ વધારે ઊંચી ચડાવશો, તો આકાશને વીંધતાં શ્રુતિનાં શિખરો નજરે તરશે. નૃત્ત ગીત અને વાદ્યનું આ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ઋગ્વેદમાં ઉપા દેવીનાં સૂક્તોમાં નૃત્તનું અનેક વાર સૂચન છે. શ્રુતિગીતનું પીળ ગાયત્રીરૂપે આદિવેદમાં અંકુરિત થઈ સામવેદમાં ફાલે છે. ઉપનિ-ષદ્માં વીણાના તાર રણજીલે છે. એ રીતે શ્રુતિકાળમાં ત્રિધા સંગીત જનમે છે. આખ્યાનકાળમાં નાટ્ય કિંવા અભિનયવિદ્યાનો આવિર્ભાવ થાય છે. ૪૩ ઉક્ત સંગીત અને નાટ્યને ઉપકારક રાખી નાટક વિકાસ પામે છે; અને

૪૦ જુઓ મ. ના. શા. ૧૨૦. ૪૧ જુઓ મ. ના. શા. ૧૮૧
૪૨ જુઓ Annals of the Bhandarkar Institute
V. 1, મૂલરામાયણ વિશેનો S. N. Tadpatrikar નો લેખ.
૪૩ મ. ના. શા. ૧૪૦ ૧૧-૧૨. માં નાટ્ય દંડમ્ અને તાણ્ડત્રં
સ્મૃતમ્ । એવો સૂચક લેઢ કર્યો છે.

સમસ્ત કાવ્યસાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન લે છે^{૪૪}. તે એક અંકથી વધી વધીને ભાસના સમયમાં દશ અંક પર્યંત વિસ્તરે છે.

ભાસ અને કલિદાસનો સમય, તે નાટકના પરમ ઉત્કર્ષનો સમય. ત્યારપછી એકના અક્ષવીસ ભેદ થાય છે, દશ રૂપક અને અઠાર ઉપરૂપક^{૪૫}. એમાંના ભાણુ, શ્રીગદિત, ભાણિકા, અસ્થાન, રાસક અને કાવ્ય, એ છ તો નૃત્યના ભેદ છે^{૪૬}. વિલાસિકા પણ લાસ્યના જલસારૂપ જ છે^{૪૭}. નાટ્યરાસકમાં પણ સંગીતનું પ્રાધાન્ય જણાય છે^{૪૮}. આ સાહિત્યનો મોટો ભાગ નામથી જ જાણીતો છે. ઊત્તરતી યોગ્યતાને લીધે તે અર્વાચીન છતાં એ નાશ પામ્યો છે.

નાટકના વિકાસનો ઇતિહાસ વિચારતાં સહજ ધ્યાનમાં આવશે, કે તેની ઉત્પત્તિ અહીં જ થઈ છે. જે વિકાસનો એમ કહે છે કે ગ્રીક પ્રજાનાં નાટકો ઉપરથી આપણા પૂર્વજો નાટક રચતાં શીખ્યા, તેઓ ભૂલ કરે છે. ગ્રીક નાટક વહેલામાં વહેલું ઇસવી સન પૂર્વે પાંચમા શતકની આસપાસ રચાઈ. ભારતીય નાટક તો તે પહેલાં ચારેક શતક આગમ્યથી રચાઈ આવ્યું હતું. ગ્રીક નાટકમાં પ્રસ્તાવના નથી, નાન્દી નથી, રંગદ્વાર નથી, છલિકા જેવા કોઈ નૃત્તના પ્રયોગથી તેનો આરંભ થતો નથી અને તે એકાંક મટી અનેકાંક થવા પામ્યું નથી. સંગીત (Chorus) રૂપી શ્રવ્ય અર્થોપક્ષેપક દ્વારા તે આજ્યાનશ્રવણ સાથે સંકળાયલું છે. ભારતીય નાટક આજ્યાનદર્શન સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને એના અર્થોપક્ષેપકો દ્રશ્ય છે. તે સૌ પોકારીને કહે છે કે તેની ઉત્પત્તિ સ્થાનિક એટલે સ્વતંત્ર છે.

મનુષ્યની રુચિ પવનની દિશાની પેઠે બદલાતી રહે છે. પ્રાચીન કાળમાં શ્રવણભોગ્ય સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું અને વખત જતાં રામાયણ આદિ વિશાળ સંહિતામાં અનેક શાખાએ વિસ્તાર પામ્યું. વચગાળામાં પ્રયોગભોગ્ય સાહિત્ય પ્રચારમાં આવ્યું. ઋષિઓના યજુર્વાટમાં^{૪૯}, ઔદોની

૪૪ જુઓ કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યમ્ । ૪૫ જુઓ સાહિત્ય દર્પણ । ૪૬ જુઓ દશરૂપક । ૧૮ ઉપરની ટીકામાં આપેલો નીચેનો શ્લોક:-હોમ્વો શ્રીગદિત્તં ભાણો ભાણીપ્રસ્થાનરાસકાઃ । કાવ્યં ચ સમ નૃત્યસ્ય ભેદાઃ સ્યુસ્તેઽપિ ભાણવત્ ॥ ૪૭ જુઓ સા. દ. । ૬ । ૩૦૧-૩૦૨ । ૪૮ જુઓ સા. દ. । ૬ । ૭૭-૭૯ । ૪૯ જુઓ હ. વં. માંની પૂર્વે આપેલી નોંધ.

સલાદિની ગુફાઓમાં^{૫૦}, જૈનોનાં મથુરા પાસેનાં લયનોમાં^{૫૧} અને સમસ્ત ભરતખંડમાં^{૫૨} નાગરિકોની ગૃહ નાટકશાળાઓમાં નાટક વિશ્રામના ઉપદેશના અને વિનોદના સાધનરૂપે પસરી રહ્યું, પમરી રહ્યું. વર્તમાનકાળ વાચનભોગ્ય સાહિત્યનો છે. એનું વિશિષ્ટરૂપ જે ^{૫૩}નવલકથા, તે ખીજ બધા સાહિત્યને ગૂંચળાવી નાંખવાનું કરે છે. વાચનમાળામાં નવલકથા, પુસ્તકમાળામાં નવલકથા, ત્રૈમાસિક-માસિક-પાક્ષિક-સાપ્તાહિક પત્રમાં નવલકથા અને દૈનિક પત્રમાં પણ નવલકથા નવલકથા જ થઈ રહી છે. એની સામે ટક્કર લે છે તો માત્ર નાટક જ લે છે. એની રેલમાં તે જ એક પગભર-ટકી રહ્યું છે. એને પોપવા, એનો ઉત્કર્ષ કરવા, એનો વિજય સાધવા કવિ નાનાવિધ રમણીય નાટક રચો; નટો ઉત્તમ રીતે તે ભજવો; અને પ્રેક્ષકો કવિની પ્રતિભા નાણી જાણો, નટની કળા માણી જાણો!

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

૫૦ જુઓ અજંટ અને જોગીમારનું ચિત્રકામ. ૫૧ જુઓ લયનશોભિકા ગણિકા દ્વાનો લેખ, મુનિ જિનવિજયગૃહ્ય પ્રાચીનલેખ-સંગ્રહ ૧. ૫૨ જુઓ કામસૂત્ર ૩૧. ૫૩ આ સંસ્કારમાં નવલિકા અંતર્ભૂત છે.

અનુક્રમણિકા

(અંથ અને અંથકાર પુસ્તક ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ અને ૬)

અંથકારનું નામ	પુસ્તક નંબર	પૃષ્ઠ નંબર
૧ શ્રી. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી	પહેલું	૩
૨ „ અરદેશર દ્વરામજી ખખરદાર	„	૫
૩ „ અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી (દિગ્દુમાર)	ત્રીજું	૩
૪ „ અમૃતલાલ મોતીલાલ શાહ	ચોથું	૧૧૬
૫ „ આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી	પહેલું	૭
૬ „ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	„	૯
૭ „ અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	„	૧૨
૮ „ અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની	„	૧૪
૯ „ અંબાલાલ નૃસિંહલાલ શાહ	ત્રીજું	૫
૧૦ મી. ઇઆહીમ દાદાભાઈ પટેલ “બેકાર”	ખીજું	૩
૧૧ „ ઇમામશાહ લાલશાહ બાનવા	„	૪
૧૨ „ ઇમામખાન કચસરખાન	પાંચમું	૧૫૦
૧૩ „ ઇમામુદ્દીન દરગાવાળા	ખીજું	૧૧૭
૧૪ શ્રી. ઇશ્વરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનસાહેબ	ત્રીજું	૭
૧૫ „ ઇન્દિરાનંદ લલિતાનંદ પંડીત	„	૯
૧૬ „ ઇન્દુલાલ કુલચંદ ગાંધી	ચોથું	૧૧૭
૧૭ „ ઉછરંગરાય કેશવરાય ઓઝા	ત્રીજું	૯૦
૧૮ „ ઉમાશંકર જોશલાલ જોશી	„	૧૧૮
૧૯ મી. એરય જહાંગીર તારાપોરવાલા	ખીજું	૬
૨૦ શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	પહેલું	૩૫
૨૧ „ કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી	પહેલું	૧૬
૨૨ „ કલ્યાણજી વિકૃલભાઈ મહેતા	„	૧૮
૨૩ „ કમળાશંકર પ્રાણુશંકર ત્રિવેદી	ચોથું	૯૪
૨૪ મી. કરીમખહેમદ માસ્તર	ખીજું	૭
૨૫ શ્રી. કેનુભાઈ હકુમતરાય દેસાઈ	ખીજું	૧૧
૨૬ „ કેરસનેદાસ મૂળજી	પાંચમું	૧૬૩
૨૭ „ કાશીજીન બહેચરદાસ જડીયા	ખીજું	૧૧૯

૨૮	,, કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા	પહેલું	૨૦
૨૯	,, કાશીરામ ભાઈશંકર ઓઝા (ત્રિમી)	બીજું	૯
૩૦	,, કાલીદાસ ભગવાનદાસ કવિ	,,	૧૧૮
૩૧	,, કિશોરલાલ ધનશ્યામ મશરૂવાળા	બીજું	૧૧
૩૨	,, કિસનસિંહ ગોવિંદસિંહ ચાવડા	બીજું	૧૩
૩૩	,, કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	પહેલું	૨૨
૩૪	,, કેશવલાલ હરગોવિંદદાસ શેઠ	,,	૨૪
૩૫	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	,,	૨૬
૩૬	શ્રી. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર	પાંચમું	૧૫૧
૩૭	,, કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	ચોથું	૨૮
૩૮	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	પહેલું	૩૮
૩૯	શ્રી. કૃષ્ણલાલ જેઠાલાલ શ્રીધરાણી	બીજું	૧૪
૪૦	,, કૌશિકરામ વિઠ્ઠલરામ મહેતા	પહેલું	૪૩
૪૧	મી. ખાન હમામખાન કયસરખાન	બીજું	૧૫
૪૨	શ્રી. ખુશવદન ચંદુલાલ દાકોર	પહેલું	૪૫
૪૩	,, ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા	,,	૪૬
૪૪	,, ગગનવિહારી લલુભાઈ મહેતા	ત્રીજું	૧૩
૪૫	,, ગણપતરામ રાગરામ ભટ્ટ	ચોથું	૭૪
૪૬	,, ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ	ચોથું	૧૧૯
૪૭	,, ગુણવંતરાય આચાર્ય	ત્રીજું	૧૬
૪૮	,, ગિજુભાઈ ભગવાનજી બધેકા	પહેલું	૪૭
૪૯	,, ગિરજશંકર વલ્લભજી આચાર્ય	પાંચમું	૧૫૫
૫૦	,, ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ	બીજું	૧૬
૫૧	,, ગોકુળદાસ દારકાંદાસ રાયચુરા	ત્રીજું	૧૭
૫૨	,, ગોકુળદાસ કુબેરદાસ મહેતા	ચોથું	૧૨૧
૫૩	,, ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન	પાંચમું	૧૫૬
૫૪	,, ગોરધનદાસ ડાહ્યાભાઈ એન્જિનિયર	,,	૧૫૮
૫૫	,, ગૌરીશંકર ગોવિંદરામ નેશી	પહેલું	૫૦
૫૬	,, ચતુરભુજ માણિકશ્વર ભટ્ટ	પહેલું	૫૧
૫૭	,, ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા	,,	૫૩
૫૮	,, ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ પુચ	,,	૫૮

૫૯	શ્રી. ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	ખીજી	૧૮
૬૦	,, ચન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	,,	૨૦
૬૧	,, ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	ત્રીજી	૨૧
૬૨	,, ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા	પહેલું	૫૯
૬૩	,, ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ	ત્રીજી	૧૪૧
૬૪	,, ચંદ્રવદન સુનીલાલ શાહ	ત્રીજી	૨૧
૬૫	,, ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ પંડ્યા	ચોથું	૧૨૩
૬૬	,, ચંદુલાલ જોશલાલ વ્યાસ	,,	૧૨૪
૬૭	,, ચાંપશી વિક્રલદાસ ઉદેશી	પહેલું	૬૦
૬૮	શ્રીમતી ચાર્લોટે	ખીજી	૧૩૬
૬૯	શ્રી. ચીમનલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી	પહેલું	૬૧
૭૦	,, સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	,,	૬૨
૭૧	,, જગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	,,	૬૪
૭૨	,, જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા	,,	૬૬
૭૩	,, જગનલાલ હાથેરદાસ મોદી	ખીજી	૧૩૨
૭૪	,, છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ	પહેલું	૭૦
૭૫	,, છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જગીરદાર	ત્રીજી	૨૨
૭૬	,, છોટાલાલ ખાલકૃષ્ણ પુરાણી	ત્રીજી	૨૪
૭૭	,, જટાશંકર જયચંદભાઈ આદીલશા	પાંચમું	૧૫૯
૭૮	,, જમિયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી	ચોથું	૬૯
૭૯	,, જન્મશંકર મહાશંકર ખુચ (લલીત)	પહેલું	૭૨
૮૦	,, જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસ્કર	,,	૭૩
૮૧	,, જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ	,,	૭૪
૮૨	,, જયરામ જોશભાઈ નયગાંધી	ખીજી	૨૧
૮૩	,, જયસુખરાય પુરુષોત્તમ જોષીપુરા	,,	૨૨
૮૪	,, જગજીવનદાસ ત્રિકમજી કોહારી	ત્રીજી	૨૫
૮૫	,, જદુરાય દુર્લભજી ખંધડીઆ	,,	૨૬
૮૬	શ્રીમતી જયમનગૌરી વ્યોમેશચન્દ્ર પાઠકજી	,,	૨૮
૮૭	સુનિશ્રી જયન્તવિજયજી	,,	૩૦
૮૮	શ્રી. જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી	ખીજી	૧૨૦
૮૯	,, જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	ત્રીજી	૩૩

૯૦ શ્રી. જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા	બીજું	૧૨૨
૯૧ „ જનુભાઈ અચરનલાલ સૈયદ	ચોથું	૧૨૬
૯૨ „ જયંતિલાલ નરોત્તમ ધ્યાની	છઠું	૬૫
૯૩ મી. જહાંગીર અરદેસર તાલ્યારખાન	„	૮૫
૯૪ મુનિશ્રી જિનવિજયજી	પાંચમું	૧૬૦
૯૫ શ્રી. જીવનલાલ અમરશી મહેતા	પહેલું	૭૭
૯૬ સર જીવનજી જમશેદજી મોદી	„	૭૯
૯૭ શ્રી. જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	બીજું	૨૫
૯૮ „ જોદાલાલ જીવણલાલ ગાંધી	પાંચમું	૧૬૨
૯૯ „ જોદાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ	પહેલું	૮૫
૧૦૦ „ જોદાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૩૫
૧૦૧ „ જ્યોતીન્દ્ર હરિશંકર દવે	પહેલું	૭૬
૧૦૨ „ જવેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણી	બીજું	૨૬
૧૦૩ „ તારાચંદ પોપટલાલ અડાલજી	„	૨૯
૧૦૪ „ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	„	૩૧
૧૦૫ „ ત્રિભુવન જમનાદાસ શેઠ	ત્રીજું	૩૬
૧૦૬ „ ત્રિભુવન પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુન્દરમ)	ચોથું	૧૨૭
૧૦૭ „ ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	પહેલું	૮૭
૧૦૮ „ ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	„	૯૦
૧૦૯ „ ડુંગરસિંહ ધરમસિંહ સંપટ	છઠું	૬૬
૧૧૦ શ્રીમતી તારાજીદેવ મોડક	પહેલું	૯૧
૧૧૧ શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	બીજું	૩૩
૧૧૨ શ્રીમતી દીપકબા દેસાઈ	બીજું	૩૫
૧૧૩ મી. રૂસ્તમજી બરજોરજી પેમાસ્તર	પાંચમું	૧૬૩
૧૧૪ શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	પહેલું	૯૩
૧૧૫ „ દુલેરાય છોટાલાલ અંગ્લરિયા	ત્રીજું	૩૮
૧૧૬ „ દુર્લભજી ત્રિભુવનદાસ અવેરી	ચોથું	૧૨૮
૧૧૭ „ દેશજી કહાનજી પરમાર	પહેલું	૯૬
૧૧૮ „ ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી	„	૯૮
૧૧૯ „ ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	„	૧૮૦
૧૨૦ „ ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી	ત્રીજું	૪૦

૧૨૧	શ્રી. ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ	ખીન્નું	૩૬
૧૨૨	„ ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	ચોથું	૧૨૯
૧૨૩	„ ધીરસિંહ વહેરાભાઈ ગોહિલ	„	૧૩૧
૧૨૪	„ નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	પહેલું	૧૦૨
૧૨૫	„ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ	„	૧૦૪
૧૨૬	„ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા	„	૧૦૮
૧૨૭	„ નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ	પાંચમું	૨૧૩
૧૨૮	„ નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા	„	૧૧૨
૧૨૯	„ નર્મદાશંકર વલ્લભજી દિવેદી	„	૧૧૪
૧૩૦	„ નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	„	૧૧૫
૧૩૧	„ નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરિખ	ખીન્નું	૩૭
૧૩૨	„ નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ	„	૪૦
૧૩૩	શ્રી. નથુરામ શર્મા	„	૪૨
૧૩૪	„ નરહરિ. ખી. શર્મા	ત્રીજું	૪૧
૧૩૫	„ નટવરલાલ મૂળચંદ વીમાવાળા	ચોથું	૧૩૪
૧૩૬	„ નગીનદાસ નારણદાસ પરિખ	પાંચમું	૧૬૬
૧૩૭	„ નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ	ત્રીજું	૪૫
૧૩૮	„ નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહીત	છઠું	૬૮
૧૩૯	„ નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહ	„	૬૯
૧૪૦	„ નવલરામ લક્ષ્મીરામ	„	૮૭
૧૪૧	„ નંદશંકર તુલનારામ મહેતા	પાંચમું	૨૧૯
૧૪૨	„ નાગરદાસ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	ખીન્નું	૪૯
૧૪૩	„ નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	ત્રીજું	૪૨
૧૪૪	„ નાનુકલાલ નંદલાલ ચોકશી	„	૪૩
૧૪૫	„ નાગેશ્વર કવિ	છઠું	૧૦૧
૧૪૬	„ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	પહેલું	૧૧૬
૧૪૭	„ ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા	ચોથું	૧૩૭
૧૪૮	„ નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ	પહેલું	૧૨૦
૧૪૯	શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજી	છઠું	૧૦૪
૧૫૦	„ પાલનજી બરબોરજી દેસાઈ	પહેલું	૧૨૨
૧૫૧	„ પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ	પહેલું	૧૨૭

૧૫૨	શ્રી. પોપટલાલ પુન્નભાઈ શાહ	ખીન્નું	૫૧
૧૫૩	શ્રી. પોચાજી નસરવાનજી પાલીશવાળા	છઠું	૭૦
૧૫૪	શ્રી. પોપટલાલ જેઠાંદ અંબાણી	"	૭૧
૧૫૫	" પ્રભુદાસ લાધાભાઈ મોદી	ત્રીન્નું	૪૮
૧૫૬	" પ્રસન્નવદન જીવીશારામ દીક્ષિત	છઠું	૭૨
૧૫૭	" પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ	ત્રીન્નું	૪૯
૧૫૮	" પુરુષોત્તમ શિવરામ ભટ્ટ	"	૫૧
૧૫૯	" પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ	ચોથું	૧૩૮
૧૬૦	" કુલચંદ અવેરદાસ શાહ	ત્રીન્નું	૫૨
૧૬૧	" બહુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા	પહેલું	૧૨૬
૧૬૨	" બળવન્તરાય કલ્યાણરાય દાદોર	"	૧૩૧
૧૬૩	" બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત	ખીન્નું	૫૨
૧૬૪	" બાપાલાલ ગડબડદાસ શાહ	"	૫૪
૧૬૫	" બાલકૃષ્ણ સુનીલાલ જોશી ('ન્યોતિ')	ત્રીન્નું	૫૪
૧૬૬	" બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	ખીન્નું	૫૬
૧૬૭	" ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	"	૫૮
૧૬૮	" ભગવાનલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડ	ત્રીન્નું	૫૬
૧૬૯	" ભાનુસુખરામ નિરુણીરામ મહેતા	પહેલું	૧૩૫
૧૭૦	" ભાઈચંદ પૂનલાલ શાહ	ખીન્નું	૬૦
૧૭૧	" ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ	"	૬૨
૧૭૨	" બીખાભાઈ પુરુષોત્તમ વ્યાસ	ચોથું	૧૩૯
૧૭૩	" ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	ત્રીન્નું	૫૭
૧૭૪	" ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ	છઠું	૧૦૮
૧૭૫	" ભોળાશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	પાંચમું	૧૬૮
૧૭૬	" ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા	"	૧૬૯
૧૭૭	" મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	પહેલું	૧૩૯
૧૭૮	શ્રી. મહમદ સાદીક	"	૧૪૧
૧૭૯	શ્રી. મહુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા	"	૧૪૩
૧૮૦	" મણિલાલ નયુભાઈ દોશી	"	૧૪૫
૧૮૧	" મણિલાલ જીપારામ ભટ્ટ	"	૧૪૮
૧૮૨	" મનહરરામ હરિદરરામ મહેતા	ખીન્નું	૬૩

૧૨૧	શ્રી. ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ	ખીન્નું	૩૬
૧૨૨	„ ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	ચોથું	૧૨૯
૧૨૩	„ ધીરસિંહ વહેરાભાઈ ગોહિલ	„	૧૩૧
૧૨૪	„ નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	પહેલું	૧૦૨
૧૨૫	„ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ	„	૧૦૪
૧૨૬	„ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા	„	૧૦૮
૧૨૭	„ નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ	પાંચમું	૨૧૩
૧૨૮	„ નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા	„	૧૧૨
૧૨૯	„ નર્મદાશંકર વલ્લભજી દિવેદી	„	૧૧૪
૧૩૦	„ નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	„	૧૧૫
૧૩૧	„ નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરિખ	ખીન્નું	૩૭
૧૩૨	„ નટવરલાલ ઈશ્વરરામ દેસાઈ	„	૪૦
૧૩૩	શ્રી. નથુરામ શર્મા	„	૪૨
૧૩૪	„ નરહરિ. ખી. શર્મા	ત્રીન્નું	૪૧
૧૩૫	„ નટવરલાલ મૂળચંદ વીમાવાળા	ચોથું	૧૩૪
૧૩૬	„ નગીનેદાસ નારણદાસ પારેખ	પાંચમું	૧૬૬
૧૩૭	„ નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ	ત્રીન્નું	૪૫
૧૩૮	„ નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહીત	છઠું	૬૮
૧૩૯	„ નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહ	„	૬૯
૧૪૦	„ નવલરામ લક્ષ્મીરામ	„	૮૭
૧૪૧	„ નંદશંકર તુલજીરામ મહેતા	પાંચમું	૨૧૯
૧૪૨	„ નાગરદાસ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	ખીન્નું	૪૯
૧૪૩	„ નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	ત્રીન્નું	૪૨
૧૪૪	„ નાનુકલાલ નંદલાલ ચોકશી	„	૪૩
૧૪૫	„ નાગેશ્વર કવિ	છઠું	૧૦૧
૧૪૬	„ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	પહેલું	૧૧૬
૧૪૭	„ ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા	ચોથું	૧૩૭
૧૪૮	„ નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ	પહેલું	૧૨૦
૧૪૯	શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજી	છઠું	૧૦૪
૧૫૦	„ પાલનજી બરબોરજી દેસાઈ	પહેલું	૧૨૨
૧૫૧	„ પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ	પહેલું	૧૨૭

૧૫૨ શ્રી. પોપટલાલ પુંજભાઈ શાહ	બીજું	૫૧
૧૫૩ મી. પોચાજી નસરવાનજી પાલીશવાળા	છઠું	૭૦
૧૫૪ શ્રી. પોપટલાલ જ્યેષ્ઠ ગંગાણી	,,	૭૧
૧૫૫ ,, પ્રભુદાસ લાધાભાઈ મોદી	ત્રીજું	૪૮
૧૫૬ ,, પ્રસન્નવદન જીવીકારામ દીક્ષિત	છઠું	૭૨
૧૫૭ ,, પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ	ત્રીજું	૪૯
૧૫૮ ,, પુરુષોત્તમ શિવરામ ભટ્ટ	,,	૫૧
૧૫૯ ,, પ્રીતમરાય વૃન્દરાય દેસાઈ	ચોથું	૧૩૮
૧૬૦ ,, કુલચંદ્ર ઝવેરદાસ શાહ	ત્રીજું	૫૨
૧૬૧ ,, બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા	પહેલું	૧૨૯
૧૬૨ ,, બળવન્તરાય કલ્યાણરાય દાકોર	,,	૧૩૧
૧૬૩ ,, બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત	બીજું	૫૨
૧૬૪ ,, બાપાલાલ ગડબડદાસ શાહ	,,	૫૪
૧૬૫ ,, બાલકૃષ્ણ સુનીલાલ દોશી ('જ્યોતિ')	ત્રીજું	૫૪
૧૬૬ ,, બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	બીજું	૫૬
૧૬૭ ,, ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	,,	૫૮
૧૬૮ ,, ભગવાનલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડ	ત્રીજું	૫૬
૧૬૯ ,, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા	પહેલું	૧૩૫
૧૭૦ ,, ભાઈચંદ્ર પૂજલાલ શાહ	બીજું	૬૦
૧૭૧ ,, ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ	,,	૬૨
૧૭૨ ,, ભીખાભાઈ પુરુષોત્તમ વ્યાસ	ચોથું	૧૩૯
૧૭૩ ,, ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	ત્રીજું	૫૭
૧૭૪ ,, ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ	છઠું	૧૦૮
૧૭૫ ,, ભોળાશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	પાંચમું	૧૬૮
૧૭૬ ,, ભોગીલાલ જયચંદ્ર સાંડેસરા	,,	૧૬૯
૧૭૭ ,, મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	પહેલું	૧૩૯
૧૭૮ મી. મહમદ સાદીક	,,	૧૪૧
૧૭૯ શ્રી. મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા	,,	૧૪૩
૧૮૦ ,, મણિલાલ નથુભાઈ દોશી	,,	૧૪૫
૧૮૧ ,, મણિલાલ જીવારામ ભટ્ટ	,,	૧૪૮
૧૮૨ ,, મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા	બીજું	૬૩

૧૮૩	શ્રી. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	બીજું	૬૪
૧૮૪	,, મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	,,	૬૭
૧૮૫	,, મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ	,,	૬૮
૧૮૬	,, મનમોહનભાઈ પુરુષોત્તમ ગાંધી	,,	૭૦
૧૮૭	,, મયારામ શંભુનાથ	ચોથું	૬૨
૧૮૮	,, મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ	બીજું	૭૩
૧૮૯	,, મણિલાલ જીવાભાઈ દ્વિવેદી	,,	૭૫
૧૯૦	,, મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	ત્રીજું	૫૯
૧૯૧	,, મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર	,,	૬૩
૧૯૨	,, મગનલાલ દલપતરામ ખખખર	બીજું	૧૨૪
૧૯૩	,, મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી	ચોથું	૧૪૦
૧૯૪	,, મનુ. હ. દવે (કાવ્યતીર્થ)	,,	૧૪૨
૧૯૫	,, મનુભાઈ લક્ષ્મણભાઈ જોધાણી	,,	૧૪૪
૧૯૬	,, મહાસુખભાઈ સુનીલાલ શેઠ	,,	૧૪૬
૧૯૭	,, મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	છઠું	૭૪
૧૯૮	,, મગનલાલ લીલાધર દ્વિવેદી	,,	૧૧૩
૧૯૯	,, મણિલાલ જાદવરાય ત્રિવેદી	,,	૭૫
૨૦૦	,, મણિભાઈ હરિભાઈ દેસાઈ	,,	૭૭
૨૦૧	,, માધવજીભાઈ દામજીભાઈ શાહ	બીજું	૧૨૭
૨૦૨	,, માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા	,,	૭૬
૨૦૩	,, માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	ત્રીજું	૬૫
૨૦૪	,, માણેકલાલ ગોવિંદલાલ જોશી	પાંચમું	૧૭૦
૨૦૫	,, મૂળશંકર માણેકલાલ યાસિક	,,	૬૭
૨૦૬	,, મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	છઠું	૭૮
૨૦૭	સર મેહબુબમિયાં ઇમામખાન કાદરી	ચોથું	૧૪૮
૨૦૮	મી. મહેરજીભાઈ માણેકજી રતુરા	,,	૧૫૧
૨૦૯	,, મોહનલાલ પાવતીશંકર દવે	પહેલું	૧૫૧
૨૧૦	મહાત્મા મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી	બીજું	૭૯
૨૧૧	શ્રી. મોતીલાલ રવિશંકર મોડા	,,	૮૪
૨૧૨	,, મંજુલાલ જમનારામ દવે	પહેલું	૧૫૨
૨૧૩	,, મંજુલાલ રણછોડલાલ મેજમુંદાર	,,	૧૫૬

૨૧૪	મુનિશ્રી. મંગળવિજયજી	પાંચમું	૧૭૧
૨૧૫	શ્રી. યજ્ઞેશ હરિહર શુક્લ	,,	૧૫૯
૨૧૬	,, યશવંત સવાઇલાલ પંડ્યા	બીજું	૮૬
૨૧૭	,, રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	પહેલું	૧૬૦
૨૧૮	,, રમેશ રંગનાથ ધારેખાન	,,	૧૬૨
૨૧૯	,, રવિશંકર ગણેશજી અંબરીઆ	,,	૧૬૩
૨૨૦	,, રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	બીજું	૮૭
૨૨૧	,, રમણીકલાલ જયયંદલાઈ દલાલ	,,	૮૯
૨૨૨	,, રમણિકરાય અમૃતલાલ મહેતા	,,	૯૧
૨૨૩	,, રવિશંકર મહાશંકર રાવળ	,,	૯૩
૨૨૪	મુનિશ્રી રત્નચંદ્ર સ્વામી	,,	૯૫
૨૨૫	શ્રી. રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૬૯
૨૨૬	,, રણછોડદાસ ગીરધરદાસ	ચોથું	૧
૨૨૭	,, રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા	છઠું	૧૧૭
૨૨૮	,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાસિક	પાંચમું	૧૭૪
૨૨૯	,, રમણલાલ પી. સોની	,,	૧૭૬
૨૩૦	,, રમણલાલ ન. વટીલ	,,	૧૭૮
૨૩૧	,, રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ	પહેલું	૧૬૬
૨૩૨	,, રામલાલ યુનીલાલ મોદી	,,	૧૬૮
૨૩૩	,, રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	,,	૧૭૦
૨૩૪	,, રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ	,,	૧૭૩
૨૩૫	,, રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ	ત્રીજું	૭૦
૨૩૬	,, રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ	,,	૭૧
૨૩૭	,, રામપ્રસાદ મોહનલાલ શુક્લ	ચોથું	૧૫૨
૨૩૮	,, રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	છઠું	૭૯
૨૩૯	,, રેવાશંકર ગોધડભાઈ સોમપુરા	બીજું	૯૭
૨૪૦	,, રંજીતલાલ હરિલાલ પંડ્યા	પહેલું	૧૭૫
૨૪૧	,, રંગીલદાસ લક્ષ્મીદાસ સુતરિયા	ચોથું	૧૫૩
૨૪૨	શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેન ગોકળદાસ ડોસાણી	બીજું	૯૯
૨૪૩	શ્રી. લક્ષ્મણભાઈ કાશીભાઈ રામી	ત્રીજું	૭૩
૨૪૪	,, લલિતમોહન યુનીલાલ ગાંધી	,,	૭૪

૨૪૫ શ્રી. લતીફ ઇબ્રાહીમ	છઠું	૮૦
૨૪૬ શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી	ખીજું	૧૦૦
૨૪૭ શ્રી. વલ્લભજી ભાણુજી મહેતા	ખીજું	૧૦૨
૨૪૮ „ વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી	ચોથું	૧૫૫
૨૪૯ „ વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત	ત્રીજું	૭૫
૨૫૦ „ વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	છઠું	૧૩૧
૨૫૧ „ વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	પહેલું	૧૭૬
૨૫૨ „ વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય	„	૧૭૮
૨૫૩ „ વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	„	૧૮૦
૨૫૪ લેડી વિદ્યાગૃહીન રમણભાઈ નીલકંઠ	„	૧૮૨
૨૫૫ શ્રીમતી વિમળાગૌરી મોતીલાલ સેતલવાડ	„	૧૮૪
૨૫૬ શ્રી. વિદ્યારાંકર કર્ણાશંકર આચાર્ય	ખીજું	૧૦૩
૨૫૭ „ વિક્રમરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસ	„	૧૦૪
૨૫૮ „ વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ	ત્રીજું	૭૭
૨૫૯ શ્રીમતી વિનોદીની રમણભાઈ નીલકંઠ	„	૭૯
૨૬૦ શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી	„	૮૦
૨૬૧ મુનિ વિદ્યાવિજયજી	ખીજું	૧૮૨
૨૬૨ શ્રી. વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી	„	૮૧
૨૬૩ મુનિશ્રી. વિજયેન્દ્રચૂરિ	પાંચમું	૧૭૯
૨૬૪ શ્રીમતી શારદા સુમન્ત મહેતા	પહેલું	૧૮૫
૨૬૫ શ્રી. શાન્તિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ	પાંચમું	૧૮૧
૨૬૬ „ શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ	„	૧૮૭
૨૬૭ „ શંભુપ્રસાદ છેલશંકર જોશીપુરા	„	૧૯૩
૨૬૮ „ શંકરલાલ મગનલાલ કવિ	ખીજું	૧૦૬
૨૬૯ શ્રીમતી સરોજની મહેતા	„	૧૦૭
૨૭૦ શ્રી. સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા	પાંચમું	૧૮૨
૨૭૧ „ સાંકળેશ્વર આશારામ	ચોથું	૭૨
૨૭૨ „ સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે	પહેલું	૧૯૪
૨૭૩ „ સીતારામ જોર્સીગભાઈ શર્મા	„	૧૯૫
૨૭૪ „ સુરેશ ચતુરલાલ દિક્ષીત	ત્રીજું	૮૪
૨૭૫ „ સુંદરલાલ નાથાલાલ જોશી	પાંચમું	૧૮૫

૨૭૬ શ્રી. સુંદરજી ગોકળદાસ બેટાઈ	,,	૧૮૫
૨૭૭ મી. સેમ્યુઅલ્સ સોલંકી	,,	૮૫
૨૭૮ ,, સોરાળજી મં. દેસાઈ	પહેલું	૧૯૭
૨૭૯ ,, સૈયદ મોટામીયાં	બીજું	૧૦૯
૨૮૦ ,, સૈયદ અદરૂદીન દરગાહવાલા	,,	૧૧૦
૨૮૧ રાજરત્ન હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા	પહેલું	૨૦૨
૨૮૨ શ્રી. હરભાઈ દુર્લભજી ત્રિવેદી	,,	૨૦૫
૨૮૩ ,, હરિપ્રસાદ વૃજરાય દેસાઈ	,,	૨૦૬
૨૮૪ ,, હરિરાય ભગવન્તરાય ખુચ	,,	૨૦૮
૨૮૫ ,, હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ (‘મસ્તકકીર’)	ત્રીજું	૮૬
૨૮૬ ,, હસમુખલાલ મણિલાલ કાજી	,,	૮૯
૨૮૭ ,, હરસિદ્ધભાઈ વળુભાઈ દીવેટીઆ	ચોથું	૧૫૬
૨૮૮ ,, હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ	,,	૧૫૭
૨૮૯ ,, હરગોવિંદદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખ	છઠું	૧૪૩
૨૯૦ ,, હરિશંકર આશીશભાઈ ઠાકર	પાંચમું	૧૮૭
૨૯૧ મી. હામીદમિયાં ડોસાભાઈ સૈયદ	,,	૧૮૬
૨૯૨ શ્રી. હોમતલાલ ગણેશજી આંમરિયા	પહેલું	૨૧૦
૨૯૩ ,, હોમતલાલ ચુનીલાલ શાહ	બીજું	૧૧૧
૨૯૪ ,, હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	,,	૧૧૨
૨૯૫ ,, હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીયા	છઠું	૮૧
૨૯૬ મુનિશ્રી હેમાંશુવિજયજી	પાંચમું	૧૮૮
૨૯૭ શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતા	બીજું	૧૧૫